

UTBILDNINGSHISTORISKA MEDDELANDEN

2

Editores: Esbjörn Larsson & Johannes Westberg

Utbildningshistoriska meddelanden

Redaktion: Esbjörn Larsson och Johannes Westberg

Utgivare och distributör: Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi
(Sociology of Education and Culture)

Postal address SEC, Uppsala University
 Box 2136, S-750 02 Uppsala
Phone 018-471 2440, int. +46 18 471 2440
Telefax 018-4712 400, int. +46 18 471 2400
URL <http://www.skeptron.uu.se/uh/>

Omslagets framsida: Statyn av Rutger Maclean (1742-1816) finns i parken framför Svaneholms slott. På Svaneholm lät han bygga ett skolhus år 1792 och lovade att underhålla det och förse det med bränsle. Han lät bygga ytterligare ett hus i Sandåkra sommaren 1795. Foto: Gunilla Klose.

Folkundervisningens finansiering 1842 är en lätt reviderad version av licentiatavhandlingen i ekonomisk historia med samma namn, ventilerad 18 december 1992 kl 15.15, Crafoordsalen på Ekonomikum i Lund. Dess publicering sker inom ramen för projektet "Folkskolans finansiering. De ekonomiska förutsättningarna för den allmänna folkundervisningens framväxt", som leds av FD Johannes Westberg, och med administrativt stöd från Nationella forskarskolan i utbildningshistoria, Uppsala universitet.

© Gunilla Klose och Johannes Westberg 2011

Redaktör: Johannes Westberg
Sättning: Johannes Westberg
Digitalisering av kartor och bilder: Germund Larsson
Omslagslayout: Petra Wählin
Abstract översatt av Jean Hudson

ISBN 978-91-86701-01-7

ISSN 2000-4168

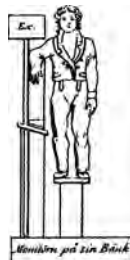
urn:nbn:se:uu:diva-133402 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-133402>)

Tryckt i Sverige av Edita Västra Aros i Västerås

Folkundervisningens finansiering före 1842

Gunilla Klose

med en introduktion av Johannes Westberg

Abstract: The Financing of Elementary Education in Rural Sweden before 1842

Before the Elementary School Ordinance (Folkskolestadgan) of June 18, 1842, various forms of education were available to the people of rural Sweden. Who were the actors and what were their motives for teaching Swedish commoners to read, and sometimes even to write? Who took financial responsibility for teachers' salaries and the building of schools, and what was the extent of their endeavours? What categories of teachers were there, and were there regional differences? Did the funds come from taxation, fees, or private donations? What changes occurred over time, and can we see any domino effects?

In the years 1768, 1812, 1825, and 1839, Royal committees were established to survey rural educational activities. The information provided to the committees by bishops, chapters, and the clergy has been a source of answers to most of the central questions of this thesis.

The geographical extent of the study is the Dioceses of Lund, Växjö, Kalmar, Göteborg, Västerås, and Halland. A comprehensive analysis of conditions in each diocese is supplemented by reports on financial conditions at the parish level. Despite the fact that there is considerable variation in both questions and answers at the different points in time and between regions, some patterns can be discerned, such as:

- number of schoolchildren, time spent at school, different categories of teacher, construction and upkeep of school buildings
- teachers' income and other conditions of employment, such as resident or itinerant, payment in cash or in natura as well as other benefits such as meals, lodging, and fuel
- cost of salaries, school buildings and upkeep, fees extracted per parishioner and/or per child taught, and monies donated by the church, crown, or private citizens.

The church and, later, the state, were eager to regulate and govern the education of the populace, but neither seems to have been forthcoming in contributing to its financing. The parishioners were obliged to cover most of the costs themselves. The Diocese of Lund is in all respects in the forefront, for example with regard to the number of children in schools, permanent school buildings, and resident teachers. The Diocese of Västerås was also strong; according to the last investigation every parish had some form of resident teacher. The remaining dioceses in the study rarely had the means to finance general education outside of the home, although some progress was made in individual parishes.

Innehåll

Förord (1992)	9
Förord till denna utgåva.....	10
En introduktion till folkundervisningens finansiering av <i>Johannes Westberg</i>	11
Kapitel 1. Inledning.....	37
1.1 Varför folkundervisning?	37
Kyrkans krav på allmogens läskunnighet.....	37
Statens kontroll av medborgarna.....	38
Folkets krav på jämlikhet.....	39
1.2 Folkundervisningens finansiering.....	39
1.3 Material och metod.....	41
Uppfostringskommissionerna.....	42
Domkapitels- och kyrkoarkiv	43
Val av undersökningsområden	44
Val av undersökningsperiod	49
Bearbetning	50
Disposition	55
Kapitel 2. År 1768.....	57
2.1 Rapporter från landshövdingar och domkapitel.....	59
Lunds stift.....	59
Växjö stift.....	62
Kalmar stift	62
Göteborgs stift.....	63
Västerås stift.....	64
Härnösands stift	66
2.2 Sockenrapporter	66
Lunds stift.....	68
Västerås stift.....	77
Härnösands stift	83
2.3 Inga statliga bidrag beviljades.....	85

Kapitel 3. År 1812	87
3.1 Uppfostringskommitténs enkät	87
Antal barn och deras skoltid	90
Lärare	93
Skolhus i Lunds stift	97
Etablerade skolor i övriga stift	104
Lärarnas lön	111
3.2 Sockenrapporter	117
Lunds stift	118
Växjö stift	124
Kalmar stift	125
Göteborgs stift	126
Västerås stift	128
Härnösands stift	143
Kapitel 4. År 1825	147
4.1 Yttranden till 1812 års kommitté från domkapitlen	147
4.2 1825 års kommitté	150
4.3 1825 års kommittés frågeformulär	153
Yttranden från Lunds och Växjö domkapitel	154
Kapitel 5. År 1839	157
5.1 Anförda motiv för och mot folkundervisning	159
5.2 Ökat barnantal och ökat antal barn i skola	160
Flera barn utan undervisning, större klasser och flera lärare	163
5.3 Lärare	169
5.4 Skoltid	170
5.5 Naturaförmåner	171
5.6 Avgifter från sockenbor och föräldrar till lärarnas lön	174
5.7 Skolhus	182
Kostnader för skolhus	192
5.8 Övriga bidrag	197
5.9 Sockenrapporter	200
Kalmar stift	200
Göteborgs stift	201
Västerås stift	205
Härnösands stift	208

Kapitel 6. Avslutning.....	213
6.1 Vem satsade på folkundervisning – och varför?.....	213
6.2 Regionala skillnader och förändringar över tiden.....	215
6.3 Skolhusbyggnation.....	219
6.4 Lärarna och deras löner	220
6.5 Folkskolestadgan.....	223
Bilagor.....	225
Bilaga 1. Markegångspriser	225
Bilaga 2. Antal socknar och byar som givit svar på databearbetade variabler.....	227
Bilaga 3. Procentuell förändring av antalet barn mellan 5 och 15 år 1800–1840.....	232
Förteckning över tabeller, kartor och bilder.....	237
Förkortningar	240
Mått, mynt och vikt	241
Källor	242
Referenser.....	249

Förord (1992)

Det är 150 år sedan den svenska folkskolestadgan kom till år 1842 och det är 30 år sedan jag började undersöka hur det låg till med finansieringen av folkundervisningen dessförinnan. Min handledare vid ekonomisk-historiska institutionen i Lund, dåvarande docenten, professor Lennart Jörberg stimulerade mig till att starta detta arbete. Därtill entusiasmerad av samtal med professor Carlo M Cipolla, som besökte Lund vid ett par tillfällen. Visst ekonomiskt stöd för excerpering och databehandling ordnade professor Oscar Bjurling. Databehandlingen skedde på datacentralen, med dåvarande modernaste teknologi på SMIL, Siffermaskinen i Lund, och behjälplig med programmering i Algol var Anna Rehndal.

Att jag nu efter många år med manuskriptet i byrålådan bestämt mig för att fullfölja projektet beror på flera forskares uppmuntran. Professor Gunnar Richardsson i Skara väckte tanken att tidpunkten var lämplig inför jubiléet 1992. Tre forskare vid ekonomisk-historiska institutionen i Lund, FD Anders Nilsson, FD Lars Pettersson och FK Birgitta Svärd, startade det av Riksbankens Jubileumsfond stöttade projektet "Utbildning, kunskap och ekonomisk omvandling – svenskt jordbruk 1800–1870", till vilket de hade vänligheten att även knyta mig och min undersökning. De har ställt upp på många samtal och kommit med bra frågor som tvingat mig att tänka efter, ta reda på, kontrollera och formulera om. Genom att foga in min undersökning som en pusselbit i det större mönstret har de givit mig en forskningshemvist.

Professor Egil Johansson och FK Daniel Lindmark vid Forskningsarkivet i Umeå gav också många nya impulser. Som handledare har jag haft professor Rolf Ohlsson. En förutsättning för att klara av den slutliga sammanställningen av manuskriptet har varit den nya grafiska tekniken med Macintoshdator och desktop publishing samt att min arbetsgivare, Studentlitteratur i Lund, givit mig studieledigt.

Ett varmt tack!

Lund den 18 juni 1992
Gunilla Klose

Förord till denna utgåva

På 1960-talet vaknade intresset för utbildningens roll för den ekonomiska tillväxten. Bakgrunden var behovet av modernisering och alfabetisering i de dåtida så kallade u-länderna. Grovt uttryckt sades frågan gälla om man först skulle skicka en traktor eller hellre börja med att lära bönderna läsa så att de kunde förstå instruktionerna. Och hur hade vi gjort i Sverige?

Forskningsintresset spred sig till den då rätt nystartade institutionen för ekonomisk historia i Lund. Jag ägnade flera år åt att formulera undersökningsområde, frågeställningar och tidsperiod. Därefter åt att excerpera tillämpliga data i Riksarkivet och vissa landsarkiv samt åt att bearbeta data med hjälp av programspråket Algol och SMIL (Siffermaskinen i Lund), den tidens mest moderna dator, som var så skrymmande att den fick inrymmas i ett eget hus. Som en av de allra första samhällsvetarna fick jag förmånen att använda SMIL. Men som den främmande fågel jag var bland numeriska analytiker och andra naturvetare fick jag bara tillgång till tekniken på nätterna!

Den här boken är resultatet av min forskning om hur folkundervisningen finansierades i Sverige före 1842 när det blev obligatoriskt för varje socken att hålla skola och utbildad lärare. Avhandlingen färdigställdes med hjälp av en Macdator och ventilerades 1992. Ett avsnitt om svensk folkskoleekonomi före 1770 har tidigare presenterats i *Utbildningshistoria 1992* (red. Egil Johansson & Stig G. Nordström). På Johannes Westbergs initiativ och tack vare hans entusiasm är det nu dags för min studie att publiceras i bokform. Han bidrar också med en introduktion där min forskning placeras i ett större sammanhang.

Lund, hösten 2010
Gunilla Klose

En introduktion till folkundervisningens finansiering

Johannes Westberg

Skolhus fanns i Flackarp, Skabesjö och Törringe, varav en (icke nämnd) dock inte hade någon ständig lärare. I Skabesjö (ätten Thott) och i Göddelöv (ätten Gyllenkrook på Björnstorp) hade respektive godsherre byggt ett skolhus [...]. I Göddelöv fick läraren ½ skäppa korn per hemman och 1 öre per barn, samt bränsle och påskmat.¹

Den 18 december 1992 disputerade Gunilla Klose på licentiat-avhandlingen *Folkundervisningens finansiering före 1842* vid Lunds universitet. Skälet till att den nu för första gången går i tryck är att den väcker och besvarar ett stort antal både enkla och grundläggande frågor i studiet av skolfinansieringens historia, däribland: Vilka betalade? Hur betalade man? Och varför? Kloses studie erbjuder därigenom läsaren en fantastisk inblick i de ofta negligerade konkreta praktiska och ekonomiska förhållanden som karaktäriserade skolväsendet före 1842 års folkskolestadga, vilket illustreras av uppgifterna om skolhus och lärarlön i blockcitatet ovan. Detta vetenskapliga bidrag, som bland annat inneburit att Kloses undersökning refererats till i en rad olika vetenskapliga studier,² kommer också att diskuteras närmare nedan.

Skolfinansiering är ett ämne som behandlats inom såväl utbildningsekonomisk som ekonomisk historisk och historisk forskning. Detta omfattande och mångvetenskapliga forskningsfält är förstas svåröverblickbart, och syftet med den följande introduktionen är inte i första hand att ge en övergripande analytisk beskrivning av denna forskning. I stället är texten ett mer anspråkslöst försök att, utifrån översiktsartiklar och exempel från forskningsfältet, placera Kloses arbete i sitt vetenskapliga sammanhang.

Utbildningsekonomi

Intresset för utbildningens ekonomiska förutsättningar och konsekvenser går långt tillbaka i tiden. Utbildningens samhällsekonomiska effekter uppmärksammades redan av 1700- och 1800-talets fysiokrater och klassiska ekonomer. Adam Smith (1723–1790) kategoriserade till exempel utbildning som ett slags

¹ Gunilla Klose om folkundervisningen i Bara härad 1768. Citatet är hämtat från sidan 75 i denna volym.

² För hänvisningar till Kloses arbete, se t.ex. Lindmark 1992; Nilsson 1999; Svensson 2001; Nilsson 2005; Ljungberg & Nilsson 2009.

fast kapital som ger upphov till ett värde eller en förtjänst utan att skifta ägare. Exempel på sådant kapital var enligt Smith bland annat maskiner, byggnader (affärer, fabriksbyggnader m.m.), landförbättring (utdikning, gödsling etc.), och han beskrev följdriktigt utbildning som något vilket innebar kostnader, men samtidigt också tillhörde såväl individens som samhällets tillgångar.³

Det var dock först under 1950- och 1960-talet som en mer systematisk utbildningsekonomisk forskning fick sitt genomslag. Theodore Schulz anförande "Investment in man", hållet inför American Economic Association i december 1960, brukar anges som startpunkten tillsammans med publiceringen av Gary Beckers *Human Capital* (1964).⁴ När väl forskningsfältet hade etablerats ökade det sedan snabbt i omfattning. Mark Blaug's klassiska bibliografi över fältet innehöll 800 poster 1966, varav nio av tio hade publicerats under 1960-talet. När bibliografin publicerades i sin tredje utgåva 1976 innehöll den mer än 2 000 poster.⁵

På grund av forskningsfältets omfattning och bredd är det numera svårt att definiera vad som är utbildningsekonomisk forskning, annat än som ett antal ämnesområden som på olika sätt behandlar utbildning utifrån ett ekonomiskt perspektiv. Några ämnen och frågeställningar har dock beskrivits som grundläggande. Gareth Williams framhåller bland annat studiet av utbildningens kostnader, finansiering och effektivitet tillsammans med analyser av förhållandet mellan utbildning och ekonomisk tillväxt. Till denna lista lägger Maureen Woodhall studiet av humankapital, fördelningen av resurser inom skolväsendet och behovet av utbildad arbetskraft. På svensk mark har Anders Nilsson framhållit studiet av relationen mellan utbildning och ekonomisk tillväxt, och sambandet mellan utbildning och inkomstfördelning. Erik Mellander har i sin tur listat fyra utbildningsekonomiska forskningsområden: (i) utbildningens avkastning, (ii) effektstudier av utbildningsreformer, (iii) analyser av resursinsatser och effektivitet, samt (iv) studier av fortbildning och omskolning (livslångt lärande).⁶

De ämnesområden som tas upp i översikter över, och introducerande handböcker till, utbildningsekonomisk forskning är alltså varierande, och stundtals överlappande. I denna introduktion kan det vara lämpligt att säga något ytterligare om två områden, nämligen studiet av humankapital och utbildningens finansiering.

³ Smith 1776 [2010], bok 2, s. 122f.

⁴ Williams 1982, s. 97. Ett illustrativt exempel på den betydelse dessa händelser brukar tillskrivas är Johns & Johns 2004, s. ix.

⁵ Williams 1982, s. 97 och där anförd litteratur.

⁶ Woodhall 1987, s. 1; Williams 1982, s. 98; Nilsson 1993, s. 3; Mellander 2008.

Gemensamt för översikter över den utbildningsekonomiska forskningen är den betydelse som tillskrivs studiet av humankapital. I fokus för sådana undersökningar ligger de investeringar i individers förmågor och kunskaper som utbildning innebär. Studier har bland annat uppmärksammat sambandet mellan lön och utbildning, och försökt uppskatta vilken avkastning som exempelvis en universitetsutbildning ger för den enskilda individen. Individer som utbildar sig avstår från arbetsinkomst under sin studieperiod. För att utbildningen ska kunna vara ekonomiskt försvarbar, måste följaktligen den totala arbetsinkomsten under hela livet vara minst lika hög för den som studerat, som för den inte som inte gjort det.⁷

Andra har studerat humankapitalet i en samhällelig kontext. Man har bland annat analyserat utbildningens betydelse för ekonomisk tillväxt, men också samhällsekonomins följder för utbildningen. Sådana undersökningar har bland annat pekat på utbildningens betydelse för en rörlig arbetsmarknad, och vilka följder tillgången på ingenjörer och tekniker har haft för tillverkningsindustrin.⁸ Andra studier har uppmärksammat samband mellan utbildning och BNP per capita, bland annat genom att studera konsekvenserna av att befolkningen ökar sin genomsnittliga utbildning med ett år.⁹

Ett annat område, som har särskild betydelse i detta sammanhang, är studiet av utbildningens finansiering, vilket bland annat materialiserats i tidskriften *Journal of Education Finance*, och i centrala monografier som *School Finance: a Policy Perspective* och *School Finance: its Economics and Politics*.¹⁰ Studier inom detta område tar avstamp i det faktum att utbildning medför stora kostnader – OECD-länderna spenderade i snitt 5,8 procent av sitt BNP på utbildning 2004 – och behandlar de frågor som uppstått när man på olika sätt försökt hantera dessa kostnader.¹¹ Med andra ord torde detta kunna beskrivas som ett forskningsfält som behandlar frågor kring hur medel skapas och fördelas inom ramen för ett utbildningssystem, och vilka konsekvenser detta får.

Enligt David Mitch har forskningen om skolfinansiering formats av två problemområden, som i stor utsträckning tar sin utgångspunkt i det sätt på vilket utbildningen finansieras idag. Det första av dessa handlar om den roll som den offentliga och den privata sektorn spelar i utbildningens finansiering. Hur finansieringen av utbildningen organiserats, och bör organiseras, med hänsyn till dessa sektorer är här viktiga frågor. Det andra problemområdet handlar om finansieringssystemens centralisering eller decentralisering. Frågor som upp-

⁷ Mellander 2008, s. 86.

⁸ Nilsson 1993, s. 5.

⁹ Ljungberg & Nilsson 2009, s. 72f.

¹⁰ Swanson & King 1991; Odden & Picus 1992.

¹¹ OECD 2007, s. 205. Se t.ex. Swanson & King 1991, s. 3; Benson 1987, s. 4223; Mitch 2004, s. 260.

märksammats är till exempel hur graden av centralisering av ett finansierings-system påverkar sådant som effektivitet och rättvisa i ett utbildningssystem.¹²

Utbildningens ekonomiska historia

Under 1900-talets andra hälft växte också intresset för utbildningens ekonomiska historia. Hur detta intresse uppstod är en passande uppgift för en större undersökning, men kan säkerligen kopplas till framväxten av den utbildningsekonomiska forskningen, historievetenskapens breddning och den ekonomisk-historiska forskningens expansion.¹³

Studiet av utbildningens ekonomiska historia har behandlat olika områden. I sin översiktsartikel *Educational and Economic history: The Good Neighbours* uppmärksammar Michael Sanderson, professor i ekonomisk och social historia, fyra områden utifrån en brittisk horisont: (i) utbildning och den industriella revolutionen, (ii) den brittiska ekonomins tillbakagång 1870–1914, (iii) utbildning och arbetsmarknaden för kvinnor samt (iv) utbildningspolitikens betydelse för Storbritanniens relativt sett försvagade ekonomiska ställning.¹⁴ En enkel sökning på ämnesområdet i Sverige resulterar i träffar som visar på studier av bland annat läs- och skrivkunnighet, yrkesskicklighet, löneutveckling och teknologisk förändring, studiebidrag och yrkesutbildning.¹⁵

I relation till Klosés undersökning av folkundervisningens finansiering, är studier av förhållandet mellan utbildning och samhällsomvandling av särskilt intresse. Enligt Sanderson kan man här se en övergripande skillnad mellan sätten på vilket detta samband förstås. En äldre forskningstradition har i linje med Lawrence Stones inflytelserika forskning hävdad att befolkningens ökade läskunnighet var en följd av det industriella samhällets behov av arbetare med sådana förmågor.¹⁶ Denna slutsats har dock ifrågasatts av bland annat Sanderson själv och Thomas W. Laqueur, vilka visat att läskunnigheten stagnerade efter 1750 och faktiskt minskade i industrialiserade distrikt som Lancashire och Cheshire. Detta, menar man, innebar heller inget hinder eftersom industrialiseringen i denna fas inte ställde några högre krav på läskunnighet.¹⁷ På svensk mark ifrågasattes exklusiviteten i sambandet mellan modernisering och

¹² Mitch 2004, s. 262ff. För ett spännande svenskt exempel på en dylik studie av svenska nutida förhållanden, se Ahlin 2004.

¹³ Se t.ex. Sanderson 2007.

¹⁴ Sanderson 2007.

¹⁵ För svenska ekonomisk historiska studier av utbildning, se t.ex. Nilsson 1984; Pettersson 1996; Stanfors 2003; Lundh Nilsson 2007; Nilsson 2008.

¹⁶ Stone 1969.

¹⁷ Sanderson 1972; Laquer 1974; Laqueur 1974.

läskunnighet av Egil Johansson, som visade att läskunnigheten kunde vara mycket hög även långt innan samhället hade industrialiserats.¹⁸

Tanken att det existerar ett samband mellan utbildning och ekonomisk tillväxt har dock inte övergivits. Goda exempel finns här att hämta från den forskning som bedrivits i Lund. Enligt Lars Sandberg motsvarades visserligen inte den svenska befolkningens stora humankapital kring 1850 av andra tillgångar: Sverige var vid den tidpunkten ett av Europas fattigaste länder. Sandberg menade dock att detta stora humankapital, vilket bland annat tog sig uttryck i utbredd läs- och skrivkunnighet och antalet elever i skolor och universitet, var en bidragande orsak till att Sverige sedermera kom att bli ett av Europas rikaste länder.¹⁹ Enligt en studie av Jonas Ljungberg och Anders Nilsson, baserad på beräkningar av det svenska humankapitalet, fanns ett dylikt positivt samband från 1870-talet fram till 1970-talets ekonomiska kris. Under denna period gav förändringar i humankapitalet upphov till ekonomisk tillväxt, och författarna menar följaktligen att utbildning har varit en bidragande orsak till Sveriges ekonomiska tillväxt ända sedan den industriella revolutionen.²⁰

En liknande ståndpunkt har också framförts rörande perioden innan 1850 i en studie av Anders Nilsson, Lars Pettersson och Patrick Svensson. De uppmärksammar det faktum att många framstående forskare, däribland ovan nämnda David Mitch och Lars Sandberg, hävdade att utbildning inte hade någon större betydelse för jordbrukets omvandling. Läs- och skrivkunnighet behövdes inte i den sortens flexibla och småskaliga ekonomier. Muntlig information och tillgång till några läs- och skrivkunniga personer räckte.²¹

Nilsson, Pettersson och Svensson menar dock att sådana förmågor var viktigare under denna period än vad man kan tro. Med den fördelning och omfördelning av land som jordbrukets förändring innebar, följde också en omfattande byråkrati med ansökningar, protokoll, kommenterade kartor och överklaganden. I detta sammanhang var läs- och skrivkunnighet en stor tillgång för bönderna. Inte för att de själva skrev inlagor – det arbetet sköttes av mer utbildade människor – utan för att bönderna själva skulle kunna läsa och förstå dokument som var fullständigt avgörande för deras framtid. Denna läskunnighet hade alltså stor betydelse såväl för den enskilde bonden, som den samhällsomvandling som bönderna bidrog till att genomföra.²²

¹⁸ Johansson 1972. Egil Johanssons insats i detta sammanhang framgår av Lindmark 1990.

¹⁹ Se t.ex. Sandberg 1979.

²⁰ Ljungberg & Nilsson 2009.

²¹ Nilsson et al. 1999, s. 80, 82f och där anförd litteratur. Se även Nilsson & Svärd 1994 och Nilsson 1999.

²² Nilsson et al. 1999.

Parallellt med denna forskning som bedrivits i ekonomisk historia, har studier vid historiska och pedagogiska institutioner också uppmärksammat förhållandet mellan utbildning och framväxten av ett industrialiserat samhälle. I stället för begrepp som humankapital har man här diskuterat folkskoleväsendets framväxt i termer av social kontroll och disciplinering, mot bakgrund av tänkare som Michel Foucault och Louis Althusser. I linje med dylika begrepp relaterade till exempel Ingrid Andersson, Nils Holmberg och Ewa Rappe förskolans verksamhet till de nya krav som produktionen i och med industrialiseringen ställde på den framväxande arbetar- och underklassen.²³

En tydlig förespråkare för ett sådant samhälleligt perspektiv på utbildning är Lars Petterson.²⁴ Han hävdade i sin inflytelserika avhandling *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham* en tämligen stark relation mellan samhällsomvandling och folkskolans pedagogik. Växelundervisningen strikta och militäriska disciplin betraktade han som ett sätt att anpassa eleven till maskinens krav och arbetsplatsens disciplinerade miljö. Växelundervisningen beskrivs helt följdriktigt som "en pedagogisk karikatyr av den kapitalistiska arbetsprocessens sociala reglering", och förstås också till stor del som en följd av förändringar i vad som beskrivs som den materiella basen, det vill säga "subsistensproduktionens och jordränteekonomins förfall och i bytesrelationens och lönearbetes långsamma etablering".²⁵

Folkundervisningens finansiering

Kloses undersökning av folkundervisningens finansiering är utan tvekan ett spännande bidrag till studiet av utbildningens ekonomiska och samhälleliga historia. Klose visar hur det värde, som folkundervisningen producerade, finansierades innan folkskolereformen 1842. Framförallt är hennes arbete ett bidrag till studiet av skolfinansieringens historia. I jämförelse med andra aspekter av skolväsendet historia, framstår detta område som tämligen obeforskat.²⁶ Detta har dock inte inneburit att skolfinansiella frågor helt negligerats, vilket framgår i det följande.

²³ Holmberg 1934; Rappe 1973.

²⁴ Den i svensk utbildningshistorisk forskning ej bevandrade bör notera att denna Lars Petterson (disputerad i Uppsala) inte är densamme som den Lars Pettersson (disputerad i Lund) som omnämns ovan.

²⁵ Petterson 1992, s. 291. Citaten är hämtade från s. 291 och 313.

²⁶ Detta har konstaterats av bland annat Carl Kaestle och Brian Simon. Se Kaestle & Vinovskis 1980, s. 186 och Brian Simons förord till Morris 2003.

Studier av skolsystem och skolpolitik

Skolfinansieringens historia har kanske framförallt uppmärksammats i social-historiskt och ekonomiskt-historiskt inriktade studier av skolsystem och skolpolitik. Dessa studier beskriver ofta de ekonomiska svårigheter som mötte tidiga försök att organisera skolundervisning. I sin bok om fransk skolundervisning på landsbygden under 1800-talet, behandlar till exempel Laura Strumingher bland annat de olika brister som karaktäriserade den franska folkundervisningen på landsbygden. Enligt Strumingher kännetecknades landsbygdens skolor av sämre ekonomiska förhållanden än städernas. Undervisningen utfördes ofta i lärarens bostad, i en lada eller ett stall, och lärarna hade ofta ett andra eller till och med ett tredje arbete för att kunna överleva på den magra lärarlönen. Brister i undervisningsmaterialet var också vanligt. En karta över Frankrike, ett alfabet och ett porträtt av regenten var grundutbudet.²⁷

Vid sidan av övergripande redogörelser för skolornas knappa ekonomiska omständigheter, har studier också analyserat dessa omständigheter närmare.²⁸ Raymond Grew och Patrick Harrigan presenterar i sin analys av det franska skolväsendet under 1800-talet en spännande tes om dess ekonomiska utveckling. Enligt dem var utvecklingen "systematisk". Med detta menar de att förändringen över tid karaktäriserades av tre principer: (i) kontinuitet, (ii) tröghet (iii) homogenisering. Skolväsendets resurser förändrades enligt dem inte stegvis, utan successivt. Det karaktäriserades också av en stor tröghet. Framgångsrika regioner med ett väl utbyggt skolväsende med stora resurser förblev ledande. Samtidigt kan Grew & Harrigan iaktta en tendens som strider mot denna tröghet, nämligen att skillnaderna mellan olika regioner minskade.²⁹

Ett annat gott exempel på närmare beskrivningar av skolors ekonomiska förutsättningar, är de undersökningar som publicerats av Carl Kaestle – en av de främsta företrädarna för den amerikanska skolhistoriska forskningen som sedan 1960-talet sökt revidera tidigare teleologiska och hagiografiska slutsatser rörande den amerikanska utbildningshistorien.³⁰ I hans undersökning av de amerikanska *common schools* (närmast en slags folkskolor) åren 1780–1860, återkommer beskrivningar av dessa skolors ekonomiska förutsättningar. Detta gör han bland annat i övergripande beskrivningar, som när han jämför det tidiga skolväsendet i nordöstra USA och mellanvästern med förhållandena i södra USA. I de först nämnda områdena dominerade en slags distriktsskolor, organiserade av lokalsamhället och finansierade av olika kombinationer av

²⁷ Strumingher 1983, kap. 1. Det franska skolväsendet beskrivs även i t.ex. Moody 1978; Grew & Harrigan 1991 och Gavorsky 2009 (opublicerad doktorsavhandling).

²⁸ Se t.ex. Coolahan 1981; Gavorsky 2009.

²⁹ Grew & Harrigan 1991, kap. 8.

³⁰ En introduktion till denna forskningsriktning ges i Sandin 1986, s. 21ff.

skatter, bränslebidrag, elevavgifter och statliga bidrag. I södern var däremot resande skolmästare, helt finansierade av elevavgifter, vanligare, eller sådana skolmästare som anställdes vid en skola av en grupp föräldrar.³¹

Trots att dessa skolor enligt Kaestle framförallt finansierades av vad som kan beskrivas som den privata och den frivilliga sektorn under slutet av 1700-talet och början av 1800-tal, ger Kaestle också några goda exempel på hur det statliga bidraget kunde organiseras under denna period. Ett sådant är delstaten New Yorks beslut från 1795, vilket innebar att 50 000 dollar från markförsäljning skulle användas som bidrag till dessa skolor. Detta jämför han sedan med en tämligen unik samtida lag i Connecticut, som innebar skapandet av en skolfond bestående av 1,2 miljoner dollar. Räntan från dessa medel fördelades sedan till skoldistriktet, som kunde komplettera detta bidrag med elevavgifter eller extra skatter som lades på skoldistriktets befolkning. Under 1820- och 1830-talen använde skoldistriktet statsbidraget för att betala lärarens lön så länge det räckte, och finansierade sedan resten av skolårets verksamhet med elevavgifter.³²

Den svenska skolfinansieringens historia har också behandlats i samband med beskrivningar av den svenska folkundervisningens historia.³³ Två tidiga exempel är avhandlingarna *Stockholms folkskolors organisation och förvaltning* (1914) och *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige* (1938), författade av Karl Linge respektive Johan Wallner. Linges viktigaste bidrag är att han i ett avsnitt redogör för kostnaderna för folkskoleväsendet i Stockholm, och visar på en rad skillnader mellan stadens församlingar när det gäller lärarlöner, kostnader per lärjunge och kostnad per lärare under perioden 1842–1861. Wallner ägnar ett kapitel åt folkskoleväsendets kostnader under dess första tid, 1842–1861. I detta redogör han på en övergripande nivå, illustrerat med några lokala nedslag, för skolväsendets kostnader för skollokaler, lärarlöner, undervisningsmaterial och läroböcker. Wallner diskuterar också de problem och möjligheter som det rådande finansieringssystemet innebar. Bland annat tar han upp några av de problem som det statliga bidragets utformning innebar för vissa socknar i Värmland och Dalarna, vilkas folkskoleväsende på grund av skattelättnader för finnbygderna erhöll lägre statliga bidrag.³⁴

Statens förhållande till folkskoleväsendet är en punkt som uppmärksammas även i andra studier av det svenska folkskoleväsendet. Statsbidragen diskuteras till exempel i Bodil Wallins studie av svensk folkskolepolitik vid 1800-talets mitt. Hon kan där konstatera att staten under 1860-talet tog ett allt

³¹ Kaestle 1983, s. 13.

³² Kaestle 1983, s. 11.

³³ Vid sidan av de som nämns nedan har också följande studier relevans för frågan om folkundervisningens finansiering: Tiscornia 1992; Johansson 2000; Malmström 2006; Westberg 2008.

³⁴ Linge 1914, s. 140–150; Wallner 1938, kap. XI.

större ansvar för folkskolans pedagogiska och ekonomiska sidor, och att behovet av ett större statligt ekonomiskt stöd till folkskoleväsendet blev allt tydligare för samtiden. 1871 års statsbidragsreform, som innebar att statsbidraget därefter skulle baseras på antal lärare i respektive skoldistrikt, utgör för Wallin en milstolpe i folkskoleväsendets utveckling.³⁵

I sin avhandling om folkundervisningen i Bolstads pastorat 1860–1930, uppmärksammar även Mats Sjöberg 1871 års statsbidragsreform. Utifrån ett lokalt perspektiv kan han konstatera att lärarlönerna var den största enskilda utgiften i pastoratets församlingar. Trots att statsbidragen efter 1871 års reform baserades på lärarnas löner, finansierades dock skolväsendet i hög grad lokalt. Detta berodde dels på att församlingarna betalade naturadeln av lärarlönerna, dels på att församlingarna själva bekostade uppförandet av skolhus.³⁶

Frågan om statens roll är också en röd tråd i sexbandsverket *Svenska folkskolans historia* som behandlar den svenska folkskolans historia fram till grundskolans införande 1962. Där berörs ekonomiska förhållanden på olika sätt. 1800-talets riksdagsdebatt kring kostnaderna för folkskoleväsendet och statsbidragens utformning uppmärksammas. Bland annat beskrivs debatten som ledde fram till 1871 års statsbidragsreform.³⁷ I översiktsverket uppmärksammas även lärarnas löneförhållanden, det tidiga 1900-talets expanderade statliga anslag, första världskrigets inverkan på folkskoleväsendets ekonomi samt debatten kring kommunernas och statens ansvar för folkskolornas verksamhet.³⁸

Skolfinansiering i offentlig och privat regi

Vid sidan av att ha berörts i studier av skolväsendets historia, verkar skolfinansieringsfrågor framförallt ha analyserats i studier av (i) skolfinansiering i offentlig och privat regi, (ii) rättvisa och snedfördelning av resurser samt (iii) förhållandet mellan stat och skoldistrikt. I detta avseende följer alltså den historiska forskningens fokus det utbildningsekonomiska studiet av skolfinansiering i spåren.

Den kanske mest uppmärksammade artikeln, som berör frågan om skolfinansiering i offentlig och privat regi, publicerades av Edwin G. West 1970. West ifrågasätter den traditionella historieskrivning som betraktat statens ökade ansvar för folkundervisningen som ett självklart framsteg som resulterade i bättre skolor och bättre undervisning. Visserligen fanns det stora brister i det till stora delar privat organiserade skolväsende som föregick det statliga, men

³⁵ Wallin 1978.

³⁶ Sjöberg 1996, s. 167–173.

³⁷ Aquilonius 1942, s. 72–77.

³⁸ Fredriksson 1940–1971.

West menar att detta inte kan förklaras med brister hos den privata sektorn. I stället, hävdar han, visar utvecklingen att den privata sektorn är bättre på att optimalt fördela resurser till skolväsendet än ett statligt organiserat skolsystem. Ett exempel som han anför är Skottland, vars skolväsende kunde hålla jämna steg med den explosionsartade befolkningsutvecklingen under den industriella revolutionen just tack vare att marknadskrafterna fick spelrum. Han hävdar också att skolornas resurser, relativt BNP, var minst lika stora under tidigt 1800-tal som någonsin senare under statligt styre.³⁹

Wests teser, vars tydliga politiska implikationer rönste stor uppmärksamhet, gav sedermera upphov till en rad artiklar som ifrågasatte både den statistik som han använde sig av, och de slutsatser som han drog av detta material. Vissa framhöll att Wests tilltro till sitt statistiska underlag inte delades av de som en gång hade sammanställt statistiken.⁴⁰ Andra, däribland Robert D. Anderson, hävdade att Wests distinktion mellan privata och statliga skolor var förenklad; det West såg som privata aktörer på en marknad bestod snarare av kyrkliga och frivilliga organisationer som fungerade på ett helt annat sätt än konkurrerande företag.⁴¹

Trots att den debatt, som följde efter att West publicerat sina teser, stundtals tenderade att blir mer politisk än vetenskapligt relevant, fortsatte frågan om resursfördelning och dess konsekvenser att väcka intresse. Av stort intresse är förstas studier som behandlar den statliga inblandningen i skolväsendet. David Mitchs studie av statsbidragens konsekvenser för folkundervisningen är ett gott exempel på en sådan. Han konstaterar, i linje med Anderson, att 1800-talets skolor organiserades och finansierades av olika slags organisationer. Från 1860 finns data som visar att de engelska skolor som inspekterats erhöll 4 procent av sina intäkter från donationer, 25 procent från gåvor, 25,7 procent från elevavgifter, 38,6 procent från statliga bidrag och 6,6 procent från andra källor. 1898–1899 hade siffran för de statliga bidragens andel stigit till 66 procent. Detta är i sig intressant, men framförallt lyckas Mitch visa på vilka konsekvenser dessa ökade statliga bidrag fick; de statliga bidragen sänkte enligt hans studie elevavgifterna och bidrog därmed till att öka andelen barn som gick i skolan.⁴²

Den statliga skolfinansieringen har också behandlats förtjänstfullt i den forskning som presenterats av bland andra Norman Morris, Vincent Carpentier, Christina Stoddard, Raymond Grew och Peter Harrigan.⁴³ I fokus för Morris analys, som särskilt bör uppmärksammas, står engelsk skolfinansiering från

³⁹ West 1970.

⁴⁰ Hurt 1971. Se även Kiesling 1983.

⁴¹ Anderson 1983.

⁴² Mitch 1986.

⁴³ Morris 1977; Grew & Harrigan 1991; Carpentier 2003; Stoddard 2009.

1833, då de första statliga bidragen utverkades, till 1870 års skollag.⁴⁴ Han kan konstatera att mycket under denna period förblev sig likt. Religiösa organisationers skyldighet och rätt att bedriva skolverksamhet ifrågasattes till exempel aldrig. Staten skulle stötta, inte ersätta, den frivilliga sektorn i organiserandet och finansierandet av skolväsendet.

Samtidigt menar Morris att man kan iaktta en avgörande förändring. Innan 1862 års *Revised Code* fördelades statliga bidrag till specifika ändamål. Skolorna ansökte om bidrag för uppförandet av en byggnad, inköp av läromedel eller lärarlöner, som sedan måste godkännas av staten. År 1862 ersattes detta bidragssystem, som med åren hade blivit allt snårigare, med ett enda bidrag fördelat efter den princip som blivit känd som *payments by results*, det vill säga att skolornas bidrag beräknades utifrån dess antal elever och hur dessa presterat vid en slags nationella prov. Enligt Morris fick denna förändring stora konsekvenser både för stat och enskilda skolor. Skolornas verksamhet anpassades strategiskt till den nya lagen, vilket bland annat innebar att undervisningen fokuserades på läsning, skrivning och räkning, eftersom det var elevernas kunskaper i dessa ämnen som det statliga bidraget baserades på. Skolundervisningen förändrades också på andra sätt. Lagen gjorde det uppenbart att det viktiga var att alla närvarande barn uppnådde den miniminivå som de nationella proven definierade, och att all undervisning därutöver följaktligen blev ett slöseri med skolornas resurser.

Statens roll förändrades också. Dess inspektörer fick mindre inflytande på skolornas verksamhet, eftersom de inte hade något annat att bedöma än elevernas närvaro och deras resultat på de nationella proven. Morris menar också att det var av detta skäl som lagen behölls med mindre justeringar under trettio år. Trots att eftervärldens dom över lagen varit hård, betraktad som en statlig fix idé som påtvingats skolorna, hade den ett utbrett stöd eftersom den gav skolorna stor frihet.

Mot bakgrund av denna forskning, och utbredningen av marknadsbaserade skolfinansieringssystem under de senaste decennierna, har bland annan Nancy Beadie hävdats behovet av ett mer omfattande studium av utbildningsmarknader (*educational markets*). Trots att 1900-talet dominerades av statligt organiserade och finansierade skolsystem, finns det skäl att uppmärksamma den utbildning som skett utanför detta system. Både innan det statliga skolväsendet etablerades, men också därefter. I stället för att bara anta att det statliga skolväsendet ersatte en flora av privata och frivilligt organiserade skolor, föreslår hon att forskningen bör analysera hur utbildningsmarknader

⁴⁴ Morris 2003, kap. 5 och 6.

fungerat, och hur deras relationer till staten och statliga skolsystem sett ut vid olika platser och tidpunkter.⁴⁵

Ur den existerande forskningen om utbildningsväsendet före det amerikanska inbördeskriget 1861–1865, hämtar Beadie exempel på hur utbildningsmarknaden fungerade och finansierades. Beadie gör en distinktion mellan så kallade *venture schools* (här privatskolor) och *academies* (akademier). De förstnämnda finansierades helt av elevavgifter och organiserades av läraren, som ofta undervisade eleverna i sitt hem. Akademierna organiserades av en styrelse, och hade intäkter av olika slag, däribland donationer, årsbidrag och ibland offentliga bidrag.⁴⁶ Beadie framhåller sättet på vilket de förstnämnda privatskolorna drog nytta av marknadskrafterna. Bland annat beskriver hon så kallade skrivskolor (*writing schools*), vilka fungerade som en slags privatskolor enligt Beadies klassificering. Skrivskolorna var mycket framgångsrika, och konkurrerade med tiden ut offentligt finansierade skolor i Massachusetts. Skälet till detta var, menar hon, att de gjorde goda val; de fokuserade på kommersiellt gångbara ämnen som navigation och bokföring i stället för en klassisk utbildning.⁴⁷

Ett annat intressant bidrag, som illustrerar styrkan i att uppmärksamma just förhållandet mellan statliga och icke-statliga organisationer i skolväsendet, presenteras i Josef Ritzens, Jan van Dommelens och Fran de Vilders översiktliga beskrivning av hur skolfinansiering organiserats i Nederländerna sedan 1800-talet.⁴⁸ Författarna beskriver här framväxten av ett system där 70 procent av skolorna organiserades av den privata eller den frivilliga sektorn under 1900-talet. Som ett svar på centraliseringen av skolväsendet under första hälften av 1800-talet, etablerades under århundradets andra hälft ett ökat antal skolor som drevs av katolska och protestantiska församlingar. Som en följd av detta väcktes frågan om inte även dessa skolor borde erhålla statligt stöd, vilket resulterade i att alla skolor efter 1917, oavsett vilken sektor de tillhörde, erhöll samma finansiella rättigheter gentemot staten. Ett skolsystem där staten bar det huvudsakliga ekonomiska ansvaret hade därmed skapats, där det var upp till föräldrarna att välja skola för sina barn.

Noterbart i denna analys, är att författarna menar att det nederländska skolväsendet, trots denna organisation, inte fungerade som en marknad driven av marknadens krafter. Vilken skola barnen skulle gå i, betraktades fram till 1960-talet inte som ett fritt val, utan som en direkt konsekvens av föräldrarnas övertygelse; katoliker valde katolska skolor, protestanter valde protestantiska

⁴⁵ Beadie 2008.

⁴⁶ Årsbidrag (även kallade subskriptioner) var en slags medlemsavgift som medlemmarna i skolans styrelse eller förening betalade in till skolan.

⁴⁷ Beadie 2008, s. 48ff.

⁴⁸ Ritzen et al. 1997.

skolor. Följaktligen ledde denna form av organisation och finansiering inte till en ökad segregering, utan snarare hade den utjämnande effekter; protestantiska barn gick i samma skolor, oavsett om de var rika eller fattiga. Några större skillnader i resurser uppstod heller inte mellan statliga och privata skolor.

Rättvisa och snedfördelning av resurser

En annan återkommande fråga, som behandlats i studier av skolfinansieringens historia, är hur man fördelar resurser på ett rättvist sätt inom skolväsendet (*equity*). I Sverige har detta ämne fått förnyad aktualitet på senare år, som en följd av den svenska skolans kommunalisering 1991, och i USA har den varit central för amerikansk skolpolitik under hela 1900-talet.⁴⁹

Bland de studier som behandlat denna fråga utgör Carl Kaestles analys av skolväsendets intäkter och utgifter i 1800-talets Massachusetts ett gott exempel. Han visar att lokala skatter var skoldistriktens viktigaste inkomstkälla, och Kaestle kan också identifiera tydliga skillnader mellan rikare och fattigare skoldistrikt. I detta avseende noterar han också två intressanta paradoxer. Delstatliga och federala skolstöd bidrog till att minska snedfördelningen av resurser, även om detta inte var bidragens syfte (de fördelades i stället med utgångspunkt från antalet skolbarn). Trots att dylika bidragsformer hade sådana konsekvenser, motsatte sig representanter från landsbygdens skoldistrikt en utvidgning av sådana bidrag. Detta trots att det var dessa skoldistrikt som hade tjänat på en sådan utveckling.⁵⁰

Latika Chaudarys analys av skolfinansiering i kolonialtidens Indien, 1891–1931, är en annan viktig hållpunkt. I sin studie av skolfinansiering och literacitet visar hon hur skoldistriktens resurser, trots ett centraliserat skattesystem, varierade kraftigt mellan olika regioner: de västra och södra provinserna spenderade mellan tre och fyra gånger så mycket på skolväsendet som de östra. Denna ojämna fördelning förklarar Chaudhary framförallt med skillnader i sättet på vilket man beskattade land. Denna skillnad i resurser tycks dock inte ha motsvarats av skillnader i läs- och skrivkunnighet.⁵¹

Det empiriska fall som framförallt diskuterats i den historiska litteraturen har hämtats från den amerikanska södern.⁵² I en inflytelserik artikel har Robert Margo analyserat den ojämlika fördelningen av resurser mellan skolor för

⁴⁹ Odden & Picus 1992, s. 1. Angående nutida svensk debatt om ämnet, se t.ex. *Dagens Nyheter* 25/2, "Orimligt stora skillnader i vad elever får kosta" och Skolans finansiering ur ett likvärdighetsperspektiv: en rapportserie om skolans likvärdighet 2008.

⁵⁰ Kaestle & Vinovskis 1980, kap. 7.

⁵¹ Chaudhary 2010.

⁵² En översikt över denna diskussion ges i Gerber 1991.

svarta och vita barn kring sekelskiftet 1900.⁵³ Denna snedfördelning, menar han, har förklarats på olika sätt. Vissa menade att den svarta befolkningens politiska inflytande hade försvagats under det föregående decenniet, och att ökningen av vita barn i skolorna innebar att olika åtgärder vidtogs för att överföra skolväsendets resurser från de svarta barnens skolor för att möta denna förändring. Gunnar Myrdal hävdade i detta sammanhang skattesystemets betydelse, som snedfördelade resurserna genom att ta tillvara på det faktum att det fanns fler svarta än vita i den amerikanska södern. Enligt Myrdal följde skattesystemet följande princip: givet att det finns dubbelt så många svarta barn som vita, så kommer varje dollar per barn som tas från de svarta skolorna att resultera i två extra dollar per barn i de vita skolorna.

Margos studie av finansieringssystemet i den amerikanska söderns skoldistrikt visade att detta missgynnade den svarta befolkningen på olika sätt. De lokala skatter som användes för att finansiera skolorna förefaller ha fördelats mellan vita och svarta skolor på ett sätt som reflekterade inkomstskillnaderna mellan grupperna. De lokala skattemedel som fördelades till de svarta skolorna innebar dock att skoldistriktet erhöll bidrag från delstaten; bidrag som man sedan kunde fördela till skolorna för de vita barnen. Finansieringssystemet, baserat på lokala skatter och bidrag från delstaten, karaktäriserades alltså av mekanismer som resulterade i att den vita befolkningen kunde förse sig själva med bättre skolor till lägre lokala skatter.

Margos resultat har nyanserats och kompletterats av bland annat David Strong et. al. och Jim Gerber. Dessa författare drar slutsatsen att de svarta skolbarnen var diskriminerade. David Strong och hans medförfattare menar att visserligen var den svarta befolkningen diskriminerad, men detta betydde inte att den saknade inflytande. Han visar hur man bland annat använde sig av en strategi som han kallar för "leveraging the state". Den innebar att man med privata medel grundade nya skolor, som man sedan förhandlade till sig offentligt stöd för att driva.⁵⁴ Gerbers studie har en annan poäng. Han menar att den tidigare forskningen givit intryck av att den vita befolkningens skolor fick mer än tillräckligt med resurser. Gerber vill i stället visa att de vita skolorna, trots att de gynnades av skolfinansieringssystemet, ändå inte hade lika stora resurser som skolorna i norr. Som förklaring till denna resursfördelning anger han sydstaternas jordägare, som utifrån sitt behov av utbildad arbetskraft motarbetade skolväsendets utveckling.⁵⁵

⁵³ Margo 1982. Margo utvidgar sin analys av utbildningens ekonomiska historia i den amerikanska södern i Margo 1990.

⁵⁴ Strong et al. 2000.

⁵⁵ Gerber 1991.

Stat och skoldistrikt i skolfinansieringens historia

Frågan om förhållandet mellan central och lokal nivå i skolväsendet är, vilket framgått ovan, central i den utbildningsekonomiska forskning som behandlat skolfinansieringsfrågor, och är så även i utbildningshistorisk forskning.⁵⁶

Vid sidan av de studier som framförallt behandlat statens inblandning i skolväsendets finansiering, har flertalet studier velat betona den avgörande roll som lokalsamhället spelat för skolväsendets utveckling. William Link är en av dem. I sin studie av Virginias skolväsende 1870–1920, framhåller Link vikten av att både studera den lokala nivån och utvecklingen på landsbygden. För honom hänger detta delvis samman. Att studera lantliga miljöer innebär enligt Link att undersöka förlorarna i den urbaniseringsprocess som städerna gick segrande ur. Att uppmärksamma den lokala nivån innebär också att studera en viktig del av i skolväsendets etablering, som sällan uppmärksammas trots att det spelade en viktig roll i denna historiska process.⁵⁷

Enligt Link är också den lokala nivån central för att förstå utvecklingen av det nordamerikanska skolväsendet. Utmärkande för den amerikanska landsbygden var nämligen en provinsialistisk ideologi (*localism*), som enligt Link innebar att skolväsendet utformades för att möta lokala behov, snarare än de målsättningar som stat, reformatörer och pedagoger formulerade. Detta innebar att den amerikanska landbygdens skolor karaktäriserades av att en större andel av barnen gick i skolan, men att deras närvaro var lägre och mer oregelbunden. Skolornas ekonomiska situation påverkades också av denna provinsialism. Betoningen av att skolan skulle möta den egna gruppens behov, innebar att man motsatte sig allt för höga kostnader och att skolorna tydligt var beroende av lokalsamhällets välvilja för sin fortlevnad.

Skolorna påverkades också av andra aspekter av skolfinansieringssystemets utformning. Virginias på många sätt bristfälliga skattesystem, som till stor del var beroende av uppborrdsmän vars lön bestod av en andel av vad han själv samlade in, innebar att skolorna ofta saknade de skattemedel som man hade rätt till, och vilket innebar att skolorna ofta handlade på krita eller idkade byteshandel. Villkoren för utbetalningarna av bidrag från delstaten påverkade också skolorna. För att erhålla bidrag till lärarlöner, krävdes en viss närvaro av skoldistriktets barn, och om den sjönk, försvann också bidraget. Följden av detta blev att skolorna på olika sätt tvingades att ytterligare anpassa sig till lokalsamhället. Skolstarterna blev ytterst flexibla, och man blev också mycket nöjd med att placera skolhusen på rätt ställen.⁵⁸

⁵⁶ Angående denna relation, se t.ex. Herbst, s. 318.

⁵⁷ Link 1986, s. ix.

⁵⁸ Link 1986, s. 26ff, 45ff.

Ben Eklof betonar också betydelsen av den lokala nivån i sina analyser av skolväsendets framväxt på den ryska landsbygden. Till skillnad från Link, som framställer lokalsamhället som en hämmande kraft i utvecklingen av ett modernt skolväsende, menar Eklof att lokalsamhället hade en annan roll. Enligt honom har skolhistorisk forskning varit särskilt sårbar för vad Karl Marx kallade den politiska illusionen, det vill säga föreställningen att all förändring kommer från lagstiftarna. I linje med detta, och med utgångspunkt från enkla dikotomier som Gemeinschaft–Gesellschaft och Tradition–Modernitet, menar Eklof att man tenderat att betrakta skolväsendets etablering på landsbygden som en process som påtvingats motsträviga och likgiltiga bönder utifrån.⁵⁹

I Ryssland hävdar Eklof att situationen var den motsatta. Skolväsendets expansion på landsbygden under andra hälften av 1800-talet initierades och finansierades i hög grad av dess bönder. Både godsägarnas skolor (*zemstvos*) och kyrkans skolor finansierades till stor del av lokalsamhället. Trots att det var en vanlig överenskommelse att bönderna skulle betala för skolbyggnaden, medan godsägarna skulle stå för skolböckerna och lärarlönen, finansierade bönderna under 1880-talet fortfarande i regel såväl skolbyggnaden som läromedlen och 30 procent av lärarlönen.⁶⁰

Elisabeth VanderVen intar en liknande position i sin studie av hur lokalsamhällen på den kinesiska landsbygden reagerade på statliga edikt om att etablera ett modernt skolsystem 1905–1931. VanderVen menar att lokalsamhällen inte var antingen fientliga eller positiva till reformen, utan att "communities could be simultaneously active and defensive in their response to state-guided educational reform". Snarare än att vara fientligt inställda till reformen, bidrog lokalsamhällena i stället till att genomföra den.⁶¹

Eftersom den kinesiska skolstadgan från 1904 inte angav att staten skulle bidra ekonomiskt till det nya skolväsendet, innebar detta att lokalsamhället fick bära en mycket stor del av kostnadsbördan. Dels för lokala skolor, men också för centralskolor i näraliggande större städer. Sättet på vilket de nödvändiga kostnaderna täcktes uppvisade stor variation: intäkter från tempelegendomar och tempelfonder, donationer, böter, elevavgifter och skatter på vattenkvarnar var några av inkomstkällorna. Denna ojämlika fördelning av kostnaderna för skolväsendet distanserade dock inte lokalsamhället från staten, eller gav upphov till några större konflikter däremellan. I stället spelade staten en viktig roll som samarbetspartner, som kunde fastställa elevavgifter och lösa konflikter kring bland annat jordäggande.⁶²

⁵⁹ Eklof 1986, s. 3.

⁶⁰ Eklof 1984, s. 567f, 582f.

⁶¹ VanderVen 2005. Citatet återfinns på s. 205.

⁶² VanderVen 2005.

Vid sidan om att på detta sätt uppmärksamma lokalsamhällets insats för skolväsendets finansiering och utveckling, har forskningen också diskuterat vilka konsekvenser en centraliserad eller decentraliserad organisation haft för skolväsendets utveckling. Välkänd i detta sammanhang är Peter Linderts tes, att skolväsendets grad av decentralisering haft olika funktioner i skolväsendets utveckling. När ett offentligt skolväsende etablerades var en decentraliserad organisation avgörande, menar Lindert. Om beslut rörande skolväsendets ekonomi och organisation överläts till lokalsamhället, innebär detta att områden med större intresse för folkundervisning kunde införa de skatter och avgifter som skolorna krävde, utan att hindras av de områden som motsatte sig sådana åtgärder. Inom ramen för sådana decentraliserade system kunde såväl Tysklands junkrar som den amerikanska söderns plantageägare motarbeta genomförandet av ett offentligt skolväsende i sina områden, men de kunde inte hindra att det genomfördes på andra platser i sina respektive länder. Samma mekanism hade dock motsatt effekt senare under skolsystemens utveckling, då ett decentraliserat skolväsende i stället gjorde det möjligt för vissa områden att underlåta att utveckla sina skolor.⁶³

I likhet med Lindert hävdar Claudia Goldin och Lawrence Katz, i en studie av det amerikanska skolväsendet, att en decentraliserad skolorganisation har egenskaper som bidrar till skolväsendets expansion. Visserligen menar de att ett sådant skolväsende sannolikt ger en mer ojämlig fördelning av resurser mellan skoldistrikt, eftersom vissa skoldistrikt är rikare än andra och kommer att kunna driva in mer skattemedel. Men samtidigt menar de att ett decentraliserat skolsystem skapar konkurrens mellan skoldistrikt, vilket ger en effektivare användning av skolornas resurser. Finansieras skolorna av fastighetsskatt, kommer dessutom en utvidgning av skolväsendet att finansiera sig självt enligt följande princip: en ökad kvalitet på skolundervisningen ökar värdet av land och därmed fastigheter, vilket i sin tur ger större skatteintäkter om skattenivån förblir densamma.⁶⁴

Folkundervisningens finansiering före 1842

Kloses studie av folkundervisningens finansiering före 1842 är ett bidrag till den forskning om utbildningens ekonomiska historia som presenterats ovan. I fokus för hennes undersökning står de ekonomiska förutsättningarna för det skolväsende för folket som föregick det statligt sanktionerade folkskoleväsende som 1842 års folkskolestadga stipulerade.

⁶³ Lindert 2004, s. 104–127. Se även Lindert & Go 2010.

⁶⁴ Goldin & Katz 2008, s. 136–138.

Den folkundervisning som vuxit fram före 1842 var formad av 1686 års kyrkolag. Kyrkolagen, och efterföljande kungliga resolutioner, föreskrev ett folkundervisningsväsende baserat på hemundervisning i kristendom och läsning övervakat av prästerskapet genom husförhör. Under slutet av 1700-talet började dock bristerna i detta system att uppmärksammas, och allt fler skolor inrättades.⁶⁵

Klose följer detta skolväsendes utveckling i sex stift under perioden 1768–1839 med utgångspunkt från det material som finns bevarat från fyra uppfostringskommissioner (1768, 1812, 1825, 1839). Klose ställer frågor kring barnens undervisning, lärarlöner, skolhus, och hur den organiserades och finansierades. Hur betalades lönerna ut? Hur många barn erhöll undervisning? Hur många lärare fanns anställda i skolorna? Hur många skolhus uppfördes?

Med utgångspunkt från dessa frågor beskriver Klose framväxten av ett skolväsende som, trots att det befann sig i skuggan av den dominerande hemundervisningen, var långt ifrån obetydligt i Västerås och Lunds stift. Lunds stift intar här en särställning, och uppvisar ett skolväsende karaktäriserat av en tämligen kraftig tillväxt under undersökningsperioden. Detta kan illustreras av att det 1720–1838 hade grundats omkring 480 skolhus i Lund med tillhörande skolverksamhet.⁶⁶ Endast denna siffra väcker naturligtvis en lång rad frågor kring folkundervisningens framväxt och det skolväsende som Klose analyserar.

I många avseende bekräftar Kloses studie de bilder av ett framväxande skolväsende som tidigare forskning presenterat. Liksom i Eklofs studier framstår landsortsbefolkningen som drivande i skolväsendets tidiga utveckling. Av naturliga skäl fanns det förstås bönder som ställde sig tveksamma till de kostnader som skolorna kunde medföra. Men varken kyrka eller stat var enligt Klose särskilt intresserad av att bidra till landsbygdens folkundervisning. Visserligen förekom det att godsägare och brukspatroner deltog i byggandet av skolhus, och att kyrko- och kronotionden ibland kunde komma skolorna till godo, men verksamheten finansierades framförallt av sockenborna.

I likhet med exempelvis Link, illustrerar Klosens undersökning också tydligt hur periodens skolväsende inte utformades av nationellt inflytelserika skolpionjärer efter övergripande ideologier. I stället var det framförallt anpassat till lokala förutsättningar, intressen och tillgängliga resurser. Samtidigt som bönderna var drivande i utvecklingen av detta skolväsende, innebar detta att det inte nödvändigtvis var en skolreformators föreställning om det ideala skolväsendet som landsortsbefolkningen eftersträvande; det var inte det bästa möjliga

⁶⁵ Se t.ex. Thunander 1946, kap. 1; Lindmark 2004, s. 92.

⁶⁶ Se s. 201 i denna volym.

skolväsendet som man ville ha, utan ett skolväsende som både var tillräckligt billigt och tillräckligt bra.

Ett gott exempel på hur folkundervisningens finansiering anpassades på detta sätt, var lärarnas lön. Denna betalades enligt material från 1812 års uppfostringskommitté både i reda penningar och in natura. Viktigast bland naturaförmanerna var fri kost och husrum. Vid fasta skolor kunde lärarna bo i skolhuset, och vid ambulatoriska skolor fick lärarna ofta bo gratis på de gårdar där de undervisade. Den senare bördan fördelades på olika sätt, av praktiska och ekonomiska skäl. När endast en av grannskapets gårdar hade ett tillräckligt stort rum för att rymma alla skolbarnen, kunde beslut tas om att barnen undervisades på denna gård, men att läraren fick äta och bo vid olika gårdar. I sådana fall blev alltså läraren, snarare än skolan, ambulatorisk.

Denna anpassning till lokala förhållanden tog sig också uttryck i att detta ytterst decentraliserade skolväsendes omfattning och kvalitet varierade stort över landet. Stora skillnader i antal skolhus, lärare och undervisade barn existerade. Enligt uppgifter från år 1839 innebar detta att de 450 fast anställda lärarna i Lunds stift kraftigt översteg Västerås stifts 29, Växjö stifts 9, Göteborgs och Härnösands vardera 8 och Kalmars stifts 5 fast anställda lärare.⁶⁷

Dessa skillnader framträder även på församlingsnivå. Exempel kan hämtas från 1812 års kommittématerial. Stävje församlings skolväsende i Lunds stift framträder här som relativt välorganiserat. Där bidrog samtliga sockenbor till att reparera skolhuset varje midsommar, och läraren fick kostbidrag två gånger per år. Varje hemmansbrukare och hemmansägare betalade en halv skäppa korn för barn som lärde sig att läsa, och en skäppa för barn som också skulle lära sig att räkna och skriva. Därtill betalade man ut 1,5 skilling riksgälds om barnet fick den mer omfattande undervisningen, och halva beloppet om det endast rörde sig om läsning.⁶⁸

Odensvi församling utanför Köping, framstår som Stävjes motsats. Där hade man visserligen haft en kompetent lärare, som erhållit två tunnor spannmål från sockenmagasinet fram till år 1806. Men på grund av dåliga tider hade man inte längre haft råd att förse läraren med mat, och han fick heller inte längre bo kvar på pastorns boställe. Som en följd av detta konstaterade man att inga barn gick i skola hos läraren, som numera bodde långt ifrån byn. Han fick fortfarande sin lön från sockenmagasinet, trots att han alltså inte utförde något arbete. Men, konstaterades det, han svalt likväl.⁶⁹

⁶⁷ Se avsnitt 5.3 i denna volym.

⁶⁸ Se s. 124 i denna volym.

⁶⁹ Se s. 137 i denna volym.

Kloses studie är också ett tydligt bidrag till studiet av ett icke-statligt skolväsende som Beadie förespråkade. Dess överblick över hur ett sådant skolväsende rent praktiskt organiseras och finansieras utgör ett gott exempel på hur spännande sådana undersökningar kan bli, som inte begränsar sig till det statliga skolväsendet. Det skolväsende som växte fram under 1700-talet i Skåne är ett utmärkt exempel på att en sådan avgränsning kan vara problematisk.

Samtidigt tycks Kloses studie problematisera Beadies begreppsapparat. Beadie använder sig till exempel av begreppet utbildningsmarknad, för att beskriva det icke-statliga skolväsendet före det amerikanska inbördeskriget. Med marknad menar hon en plats (exempelvis en stad) där undervisning köps och säljs till fastslagna priser. Klose beskriver ett skolväsende som i många avseende liknar det skolväsende som Beadie beskriver, men de detaljer som Klose för fram väcker frågan om värdet i att beskriva detta skolväsende som en marknad. Utifrån Klose verkar skolorna svårligen kunna beskrivas som privata aktörer på en marknad karaktäriserad av marknadskrafter och konkurrens. Skillnaden mellan det skolväsende som Klose beskriver, till exempel när det gäller Stävje församling, och det folkskoleväsende som etablerades under 1800-talets andra hälft var i många fall inte särskilt stor. Dylikt ekonomiskt tänkande verkar heller inte kännetecknat den samtida diskussionen kring dessa skolor.

Några avslutande ord

Kloses undersökning, som är att betrakta som en viktig pionjärsats inom studiet av folkundervisningens finansiering, ger sammantaget en fantastisk överblick över finansieringen av det skolväsende som växte fram under de hundra år som föregick folkskolestadgan 1842. Till styrkorna hör utan tvekan studiens detaljrikedom, som också ger en fascinerande inblick i alla de praktiska arrangemang som krävs för att ett lokalsamhälle ska kunna organisera en skolverksamhet. I det agrara samhälle som Klose beskriver, med jämförelsevis små resurser, blir det extra tydligt att utbildning inte bara är en investering, utan att det också innebär en kostnad.

Vid sidan om att Kloses studie därigenom är en utmärkt referenspunkt för fortsatt forskning, utgör den också en god utgångspunkt för fortsatta historiska studier av det svenska skolväsendet och dess finansiering. Den avslutande förteckningen över källmaterial är i detta avseende en utmärkt ingång till relevanta källor i Ecklesiastikdepartementets, domkapitels och församlingarnas arkiv. Studien väcker också många frågor. Den ger en mängd uppslag till lokala studier och fördjupningar. Vid sidan av folkundervisningen i Lunds stift, som redan behandlats i en rad olika studier, framstår den jämförelsevis negligerade framväxten av det relativt omfattande skolväsendets i Västerås

stift som värd ytterligare en ansträngning. Utvecklingen i de stift som Klose inte behandlar – inte minst Uppsala – framstår också som värda fler historiska studier.

Framförallt uppmärksammar studien frågor på en övergripande nivå kring det svenska skolväsendets framväxt. Inte minst kring hur de geografiska skillnaderna och förändringarna över tid ska förstås och förklaras. Vad avgör att folkundervisningen utvecklas på olika sätt i till exempel Lunds, Västerås och Kalmar stift? Kloses studie väcker förstås också frågor kring vad som händer efter att hennes studie tar slut, och vilka följder den statliga inblandningen i folkundervisningen fick, inte minst för skolornas ekonomiska verklighet. Vilken betydelse hade skolväsendets utveckling före 1842 för utvecklingen därefter? Hur förändrades fördelningen av resurser mellan skoldistriktet? Vad hände med godsens och böndernas skolor? Jämförelser mellan stad och land, norr och söder, utvecklade och outvecklade regioner, torde i detta sammanhang vara av största intresse.

Referenser

- Ahlin, Åsa 2004, *Compulsory schooling in a decentralized setting: studies of the Swedish case*, Uppsala, Department of Economics, Uppsala University.
- Anderson, Robert D. 1983, "Education and the State in Nineteenth-Century Scotland" i *The Economic History Review* vol. 36, nr. 4.
- Aquilonius, Klas 1942, *Svenska folkskolans historia. Del 2. Det svenska folkundervisningsväsendet 1809-1860*, Stockholm.
- Beadie, Nancy 2008, "Toward a history of Education Markets in the United States: An Introduction" i *Social Science History* vol. 32, nr. 1.
- Benson, Charles 1987, "Educational Financing" i Psacharopoulos, George (red.), *Economics of Education: Research and Studies*, Oxford, Pergamon.
- Carpentier, Vincent 2003, "Public expenditure on education and economic growth in the UK, 1833-2000" i *History of Education* vol. 32, nr. 1.
- Chaudhary, Latika 2010, "Land revenues, schools and literacy: A historical examination of public and private funding of education" i *Indian Economic Social History Review* vol. 47, nr. 2.
- Coolahan, John 1981, *Irish education: Its history and structure*, Dublin, Institute of Public Administration.
- Eklof, Ben 1984, "The Myth of the Zemstvo School: The Sources of the Expansion of Rural Education in Imperial Russia: 1864-1914" i *History of Education Quarterly* vol. 24, nr. 4.
- Eklof, Ben 1986, *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village culture, and Popular Pedagogy, 1861-1914*, Berkeley.
- Fredriksson, Viktor 1940-1971 (red.), *Svenska folkskolans historia*, Stockholm.
- Gavorsky, Scott 2009, *Ceding to the Circumstances: State Institutions, Civil Society, and Running the Schools in Maine-et-Loire, 1815-1875*, Atlanta.

- Gerber, Jim 1991, "Public School Expenditures in the Plantation States, 1910" i *Explorations in Economic History* vol. 28.
- Goldin, Claudia & Katz, Lawrence 2008, *The Race between Education and Technology*, Cambridge & London, Harvard University Press.
- Grew, Raymond & Harrigan, Patrick J. 1991, *School, state and society: The growth of elementary schooling in nineteenth-century France- a quantitative analysis*, Ann Arbor, Michigan, University of Michigan Press.
- Herbst, Jurgen "Nineteenth-Century Schools between Community and State: The Cases of Prussia and the United States" i *History of Education Quarterly* vol. 42, nr. 3.
- Holmberg, Nils 1934, *Medelklassen och proletariatet. Studier rörande 1840-1841 års riksdag och dess förutsättningar i svenskt samhällsliv*, Lund.
- Hurt, J. S. 1971, "Professor West on Early Nineteenth-Century Education" i *Economic History Review* vol. 24, nr. 4.
- Johansson, Egil 1972, *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845-1873*, Umeå, Umeå universitet.
- Johansson, Sven-Åke 2000, "Med avsikt att förbättra, förbilliga eller fördyra. Om skolbyggnader, deras finansiering och hyressättning under 1800- och 1900-talen" i Johansson, Sven-Åke & Nordström, Stig G. (red.), *Utbildningshistoria* 2000, Uppsala,
- Johnes, Geraint & Johnes, Jill 2004, *International handbook on the economics of education*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Kaestle, Carl 1983, *Pillars of the Republic: Common Schools and American Society*, New York.
- Kaestle, Carl F. & Vinovskis, Maris A. 1980, *Education and social change in nineteenth-century Massachusetts*, Cambridge, Cambridge U.P.
- Kiesling, H. J. 1983, "Nineteenth-Century Education According to West: A Comment" i *The Economic History Review* vol. 36, nr. 3.
- Laquer, Thomas W. 1974, "Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England" i *Past and Present* nr. 64.
- Laqueur, Thomas W. 1974, "Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England" i *Past and Present* vol. 64.
- Lindert, Peter & Go, Sun 2010, "The Uneven Rise o American Public Schools to 1850" i *The Journal of Economic History* vol. 70, nr. 1.
- Lindert, Peter H. 2004, *Growing public: social spending and economic growth since the eighteenth century Vol. 1 The story*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lindmark, Daniel 1990, *Läs- och skrivkunnigheten före folkskolan. Historisk läskunnighetsforskning i nordiskt och internationellt perspektiv*, Umeå, Forskningsarkivet.
- Lindmark, Daniel 1992, "Kunskapskraven i den framväxande folkskolan" i Johansson, Egil & Nordström, Stig G (red.), *Utbildningshistoria* 1992, Uppsala.
- Lindmark, Daniel 2004, *Reading, writing and schooling: Swedish practices of education and literacy, 1650-1880*, Umeå, Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet.

- Linge, Karl 1914, *Stockholms folkskolors organisation och förvaltning åren 1842-1861*, Stockholm.
- Link, William A. 1986, *A hard country and a lonely place : schooling, society, and reform in rural Virginia, 1870-1920*, Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Ljungberg, Jonas & Nilsson, Anders 2009, "Human capital and economic growth: Sweden 1870-2000" i *Cliometrica* vol. 3, nr. 1.
- Lundh Nilsson, Fay 2007, *Lönande lärande: teknologisk förändring, yrkesskicklighet och lön i svensk verkstadsindustri omkring 1900*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Malmström, Joakim 2006, *Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken ca 1650-1900*, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Margo, Robert A. 1982, "Race Differences in Public School Expenditures: Disfranchisement and School Finance in Louisiana, 1890-1910" i *Social Science History* vol. 6, nr. 1.
- Margo, Robert A. 1990, *Race and schooling in the South, 1880-1950: an economic history*, Chicago, University of Chicago Press.
- Mellander, Erik 2008, "Utbildningsekonomi" i Lundgren, Ulf P. (red.), *Individ, samhälle, lärande. Åtta exempel på utbildningsvetenskaplig forskning*, Stockholm, Vetenskapsrådet.
- Mitch, David 1986, "The Impact of Subsidies to Elementary Schooling on Enrolment Rates in Nineteenth-Century England" i *The Economic History Review* vol. 39, nr. 3.
- Mitch, David 2004, "School Finance" i Johnes, Geraint & Johnes, Jill (red.), *International handbook on the economics of education*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Moody, Joseph N. 1978, *French education since Napoleon*, New York,
- Morris, Norman 1977, "Public Expenditure on Education in the 1860s" i *Oxford Review of Education* vol. 3, nr. 1.
- Morris, Norman 2003, *The Politics of English Elementary School Finance 1833-1870*, Lampeter,
- Nilsson, Anders 1984, *Studiefinansiering och social rekrytering till högre utbildning 1920-1976*, Lund, Ekonomisk-historiska föreningen.
- Nilsson, Anders 1993, "Utbildning, ekonomisk tillväxt och fördelning" i *Forskning om utbildning. Tidskrift för analys och debatt* vol. 20, nr. 1.
- Nilsson, Anders 1999, "What do Literacy Rates in the 19th Century Really Signify? New Light on an old Problem from Unique Swedish Data" i *Paedagogica Historica* vol. 35, nr. 2.
- Nilsson, Anders 2005, "Education, Nation-building and Economic Development: The Swedish Case " i Jerneck, Magnus, Mörner, Magnus, Tortella, Gabriel et al. (red.), *Different paths to modernity: a Nordic and Spanish perspective*, Lund.
- Nilsson, Anders 2008, *Yrkesutbildningen i Sverige 1850-1910*, Uppsala.
- Nilsson, Anders, Pettersson, Lars & Svensson, Patrick 1999, "Agrarian transition and literacy: The case of nineteenth century Sweden" i *European Review of Economic History* vol. 3.

- Nilsson, Anders & Svärd, Birgitta 1994, "Writing Ability and Agrarian Change in Early 19th-Century Rural Scania" i *Scandinavian Journal of History* vol. 19.
- Odden, Allan & Picus, Larry 1992, *School finance: a policy perspective*, New York, McGraw-Hill.
- OECD 2007, *Education at a glance: OECD indicators 2007*, Paris, OECD.
- Petterson, Lars 1992, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*, Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Petterson, Lars 1996, "Reading and Writing Skills and the Agrarian Revolution: Scania Peasants During the Age of Enclosure" i *Scandinavian Economic History Review* vol. XLIV, nr. 3.
- Rappe, Ewa 1973, "Från katekes till social fostran" i *Häftan för kritiska studier* vol. 6, nr. 5-6.
- Ritzen, Josef, Dommelen, Jan van & Vijlder, J. V. 1997, "School Finance and School Choice in the Netherlands" i *Economics of Education Review* vol. 16, nr. 3.
- Sandberg, Lars G. 1979, "The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I" i *The Journal of Economic History* vol. 39, nr. 1.
- Sanderson, Michael 1972, "Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England" i *Past and Present* vol. 56.
- Sanderson, Michael 2007, "Educational and economic history: The good neighbours" i *History of Education* vol. 36, nr. 4-5.
- Sandin, Bengt 1986, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600-1850*, Lund, Arkiv.
- Sjöberg, Mats 1996, *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö. Bolstad pastorat 1860-1930*, Linköping, Tema Univ.
- Skolans finansiering ur ett likvärdighetsperspektiv: en rapportserie om skolans likvärdighet*, 2008, Stockholm, Lärarnas riksförbund.
- Smith, Adam 1776 [2010], *Wealth of Nations [Elektronisk resurs]*, Hoboken, New Jersey, NetLibrary Inc.
- Stanfors, Maria 2003, *Education, labor force participation and changing fertility patterns: a study of women and socioeconomic change in twentieth century Sweden*, Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- Stoddard, Christiana 2009, "Why did Education Become Publicly Funded? Evidence from the Nineteenth-Century Growth of Public Primary Schooling in the United States" i *The Journal of Economic History* vol. 69.
- Stone, Lawrence 1969, "Literacy and Education in England 1640-1900" i *Past and Present* vol. 42.
- Strong, David, Barnhouse Walters, Barbara, Driscoll, Brian & Rosenberg, Scott 2000, "Leveraging the State: Private Money and the Development of Public Education for Blacks" i *American Sociological Review* vol. 65, nr. 5.
- Struminger, Laura 1983, *What Were Little Girls and Boys Made Of? Primary Education in Rural France 1830-1880*, Albany.
- Swanson, Austin D. & King, Richard Adams 1991, *School finance: Its economics and politics*, New York, Longman.

- Svensson, Patrick 2001, *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800-1870*, Lund.
- Thunander, Gunnar 1946, *Fattigskola - medborgarskola. Studier i den svenska folkskolans historia med särskild hänsyn till Malmö*, Malmö, C.A. Andersson & Co.
- Tiscornia, Alberto 1992, *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800-1880*, Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Wallin, Bodil 1978, "Att forma en skolform. Svensk folkskolepolitik vid mitten av 1800-talet" i Hammarström, Ingrid, Helgesson, Väinö, Hedvall, Barbro et al. (red.), *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier*, Uppsala.
- Wallner, Johan 1938, *Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige under perioden 1842-1861*, Lund.
- VanderVen, Elisabeth 2005, "Village-State Cooperation: Modern Community Schools and Their Funding, Haicheng County, Fengtian, 1905-1931" i *Modern China* vol. 31, nr. 2.
- West, Edwin G 1970, "Resource Allocation and Growth in Early Nineteenth-Century British Education" i *Economic History Review* vol. 23.
- Westberg, Johannes 2008, *Förskolepedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835-1945*, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Williams, Gareth 1982, "The Economics of Education: Current Debates and Prospects" i *British Journal of Educational Studies* vol. 30, nr. 1.
- Woodhall, M. 1987, "Economics of Education: a review" i Psacharopoulos, George (red.), *Economics of education: research and studies*, Oxford, Pergamon.

KAPITEL 1

Inledning

1.1 Varför folkundervisning?

Kyrkans krav på allmogens läskunnighet

Martin Luther ansåg att hela folket borde lära sig att läsa. Det var nödvändigt för att kunna möta Ordet, det vill säga själv söka sig fram i bibeln till det centrala inom kristendomen. I och med reformationen översattes bibeln och Luther skrev sin katekes bland annat för att lära folket hur man skulle tolka bibeln för att komma fram till den rätta tron och den rätta moralen.⁷⁰ I kyrkolagen av år 1686 föreskrevs att klockaren i varje församling skulle vara skyldig att meddela barnen de elementäraste kunskaperna i trosläran samt innanläsning. Prästerna skulle också göra "husbesök", vilka genom det så kallade konventikelpakatet 1726 lagfästes och blev mer och mer regelrätta husförhör.⁷¹ Var och en i hushållet betygsattes och resultaten antecknades i husförhörlängder. Kyrkans och prästerskapets inställning styrde mål och riktlinjer för folkundervisningen på landsbygden. Att förbereda ungdomen för husförhör och sedermera konfirmation var målet.⁷² Även om det förekom variationer av praxis både över tid och rum förelåg från den kyrkliga överheten både någon slags läroplikt och kontinuerlig kunskapskontroll.

Läs- och skrivkunnighetens utbredning i Sverige kan man följa i husförhörlängderna, detta för vårt land unika källmaterial, som finns tämligen komplett bevarat från mitten av 1700-talet. Kunskapskontrollen upprepades år efter år.⁷³ Dock förtjänar att nämnas att det uppstår stora svårigheter vid tolkning-

⁷⁰ Isling, Å, *Det pedagogiska arvet*. Sobers Förlags AB 1988, s. 49–52.

⁷¹ Konventikelpakatet tillkom främst för att förbjuda pietistiska väckelsemöten och förbjuda privata religiösa sammankomster.

⁷² I 1811 års kyrkohandbok infördes en ritual för nattvardsadmissionens gudstjänst.

⁷³ Undersökningar av läs- och skrivkunnigheten i andra länder måste i regel baseras på ett mycket begränsat och ofullständigt källmaterial enligt Cipolla, C M, *Literacy and development*. Pelican 1969. Utöver eventuella folkräkningar är man där hänvisad till tre typer av källor: vigselattester, militära inskrivningsrullor och register över straffade personer. Detta material säger dock ingenting om läskunnigheten, utan utvisar endast i vad mån personen ifråga kunde skriva sitt namn, vilket inte alltid var liktydigt med att de kunde skriva i övrigt. Dessutom är

en av prästerskapets betygsättning. Vid slumpmässiga punktundersökningar finner man att det inte existerade några fastställda normer för bedömningen, sällan någon teckenförklaring och att bokstavskombinationer, siffror och privata krumelurer förekom om vartannat. Sporadiskt kan man finna någon tryckt handledning för tolkningen av betygen⁷⁴ samt enstaka tolkningsförsök i kyrkoarkivens handlingar.⁷⁵

Statens kontroll av medborgarna

Sociala argument framfördes också för en utvidgad folkundervisning. Ett tilltagande tiggeri och en allt mera utpräglad tendens till kringdriveri i början av 1800-talet bidrog till att det argumenterades för att uppsikten över barnen skulle underlättas, om de vore tvungna att dagligen bevista någon form av undervisning. På så vis kunde man också få större kontroll över de moraliska förhållandena i de fattiga familjerna.⁷⁶

Staten ville utöva kontroll över medborgarna, både fiskal, social och administrativ. Undervisningsplikt infördes för varje socken i och med stadgan av den 18 juni 1842 angående offentlig folkundervisning i Sverige.⁷⁷ Detta markerar, kan man säga, en ny epok av tvång och styrning, nu även från de statliga myndigheternas sida. Dessförinnan var det föräldrarna som bestämde över

urvalet skevt och knappt, gifta personer, militärer och straffade kan inte anses vara representativa för hela befolkningen.

⁷⁴ Swedlund, R, *Kyrkoarkiven i landsarkivet i Östersund*. Fornskriftssällskapet, Lund 1939.

⁷⁵ I Strömsholms skola i Kohlbäck, Västerås stift, hänvisade man i en elevförteckning vid examen i december 1817 till barnens kunskaper enligt följande: v=väl, n=någorlunda och k=knappt. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, vol 8–10) I husförhörslängderna för Kohlbäck socken stod inte några teckenförklaringar vare sig för åren 1795–1801 (ULa AI:7) eller för åren 1833–1840 (ULa AI:12). De förkortningar som förekom torde förslagsvis betyda v=väl; n=någorlunda; nv=någorlunda väl; förs=förstår; enf=enfaldig; försv=försvarlig; kl=klen. g skulle kunna betyda både god och glömt. Vilken tolkning som är korrekt är omöjlig att utläsa ur handlingarna. Ett exempel på en utmärkt teckenförklaring till läskunnighetsbetygen finns i husförhörslängden för Kräklinge socken i Närke, Strängnäs stift, för åren 1761–1780 (ULa AI:2) där bokstäverna e, a och u förekom. De skulle läsas som eleganter=ganska väl, alignatenus=någorlunda, medelmåttigt och utemque =ganska lite. NB förtjänade den "som kan varken i eller utan bok eller förstår något av den sanna kristendomen eller eljest är trög och försumlig att läsa." I längderna för samma socken för åren 1798–1811 (ULa AI:5a) och 1836–1840 (ULa AI:9) antecknades ett plus för väl och ett minus för klen. Försvarligt betecknades med en krumelur bestående av trekvarts plustecken med stapeln uppåt, och någorlunda betecknades med trekvarts plustecken, men med stapeln nedåt. En teckenförklaring till betyg i husförhörslängden i Tunbyn 1814–1823 finns redovisad i Johansson, E, *Sockenliv i äldre tid. På upptäcktsfärd med datom*. Liber 1985. I en husförhörslängd från Sireköpinge 1814 finns också en teckenförklaring med den exakta innebörden av betygen a, b och c. (LLa).

⁷⁶ Sandin, B, *Varför skoltvång? En essä om social och kulturell förändring, barns villkor och 1842 års skolstadga*. Forskning om utbildning, årgång 18, 4/1991.

⁷⁷ Petterson, L, *1842, 1822 eller 1882? Vad är det som bör firas?* Forskning om utbildning, årgång 18, 4/1991.

barnen och deras läsning. Skolgång hade varit helt frivillig. I kyrkolagen föreskrevs visserligen att klockaren i varje församling var skyldig att undervisa, men därmed var inte sagt att det förelåg någon plikt för föräldrarna att låta sina barn undervisas utanför hemmet. Paragrafen om klockarens undervisningskyldighet verkar inte heller ha tolkats som ett krav, utan som en rekommendation. Varje församling hade själv i mån av intresse och ekonomiska möjligheter fått vidta lämpliga åtgärder. Inte heller föreskrevs tidigare några formella krav på lärarnas kunskaper och undervisningsskicklighet. I och med stadgan åtog sig staten att anordna och bekosta lärarutbildning samt att ge visst bidrag till fattiga socknar som föranstaltat om en skolinrättning. Fortfarande rådde ingen skolplikt, men krav att tillhandahålla skolundervisning ställdes på varje församling och allas skyldighet att skaffa sig vissa kunskaper betonades.⁷⁸

Folkets krav på jämlikhet

I början av 1800-talet framhävde några riksdagsmän, särskilt ur bondeståndet, vikten av att varje medborgare skulle kunna uppfylla sina samhällsliga plikter. För att kunna göra detta krävdes utökad upplysning om det politiska livet och Sveriges styrelsesätt. Jämlikhetskravet borde även tillgodoses så att det vore en självklar rätt för den svenska allmogen att få möjligheter till lika undervisning för sina barn som andra stånd och på lika villkor, det vill säga även med ekonomiskt, statligt understöd.⁷⁹

Undervisningens roll för individen och den politiska och sociala nyttan för staten av bättre utbildade människor var också argument i diskussionen om utbildningens syfte i det företrädesvis agrara samhället. Den ekonomiska nyttan av en högt utbildad arbetskraft glimtade någon gång flyktigt förbi i samband med förbättrade metoder inom jordbruket, till exempel i hushållningssällskapens skrifter.

1.2 Folkundervisningens finansiering

Många är de pedagoger, historiker, och teologer som har avhandlat den svenska folkskolans historia ur olika aspekter och teoretiska infallsvinklar.⁸⁰ Ett antal internationella forskare har sedan 1960-talet velat påvisa ett positivt

⁷⁸ Richardson, G (red), *Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år 1842–1992*. Allmänna förlaget, Stockholm 1992, s. 18.

⁷⁹ Sahlström, P, *Om folkundervisningen. Framställning till den upplysta allmänheten samt Sveriges Bondestånd*. Kapitel 3. Stockholm 1833.

⁸⁰ En utförlig analys av svenska forskares verk finns i Sandin, B, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*. Arkiv, Lund 1986.

samband mellan alfabetisering och ökad produktivitet till exempel inom jordbruket i tredje världen.⁸¹ En ytlig blick på dåtida svenska förhållanden och på nutidens utvecklingsländer kan trots alla olikheter i förutsättningar, mål och medel fresta till en jämförelse. Också i vårt samhälle var befolkningen i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet huvudsakligen sysselsatt inom jordbruket, starka religiösa och sociala traditioner gjorde sig gällande och endast ett litet fåtal fick utbildning för professionella yrken eller uppgifter inom den statliga förvaltningen. Samtidigt var det ett samhälle som skulle komma att påverkas av stark befolkningsökning, jordreformer, politiskt nytänkande, större social och geografisk rörlighet och småningom även begynnande tekniska innovationer.

Det är frestande att ansluta sig till de forskare som menar att den dokumenterat höga läskunnigheten i Sverige redan under första hälften av 1800-talet var en av orsakerna till att vi var väl förberedda för den industriella omvandlingen under århundradets senare del.⁸² I Sverige torde det ha varit så att läskunnigheten tidigt främjades, ja påbjöds, och var allmänt spridd, kanske främst på grund av kyrkans stränga kontroll och bestraffning. Men prästerskapet avsåg inte att folks förmåga att läsa, och eventuellt skriva, skulle användas till någon annan verksamhet än så att säga religiös konsumtion. När undervisningen på grund av ökat barnantal, stor arbetsbörda och dåliga kunskaper inte längre uteslutande kunde klaras av mödrarna i hemmen måste undervisningen skötas av någon annan lärare. Som krävde ersättning för sina tjänster. Och undervisningslokal måste ordnas. Fanns det kanske en medveten eller omedveten insikt om en vidare nytta med läskunnighet och därmed en beredskap att satsa pengar på denna utökning av den traditionella hemundervisningen? Vem var det som var villig eller tvingades att betala lärarlöner och skolhusbyggnader? Var det kyrkan som investerade pengar för att åstadkomma den läskunnighet de påbjöd? Satsade staten medel på att förbättra den sociala situationen genom att bidra till undervisningskostnaderna? Eller var det kanske folket, det vill säga sockenborna, barnens föräldrar och framsynta, välbärgade privatpersoner, som frivilligt eller ofrivilligt investerade i att öka det svenska utbildningskapitalet?

En av huvudfrågorna i detta arbete är därför vilka som investerade i lärarlöner och skolhusbyggen. En annan fråga är hur mycket. Och hur mycket kunde en lärare få i lön och vad kunde det kosta att bygga ett skolhus. Regionala skillnader och förändringar över tiden kan belysa varierande synsätt och investe-

⁸¹ En presentation av flera olika författares teorier finns i Svärd, B, *Primärutbildningens roll i jordbruksomvandling*. D-uppsats vid Ekonomisk historiska institutionen i Lund, 1991.

⁸² Se t.ex. Sandberg, L G, *The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I*. Journal of Economic History, No 1, 1979, s. 231.

ringsvilja i olika landsändar under skilda perioder. Hur gick finansieringen av folkundervisningen till? Med vilka medel kom den överhuvudtaget till stånd? Därvid kan man studera fördelningen mellan uttaxerade bidrag från kyrkan, kronan och sockenborna, fastställda avgifter, eventuellt utökade med andra naturaförmåner från föräldrarna samt frivilliga donationer från privatpersoner.

Man kan också betrakta löneförhållandena från lärarens synpunkt.

- Vilka var en dåtida lärares löneförmåner?
- Hur betalades lönerna ut, in natura eller i pengar, och hur ofta: årligen, månatligen, varje vecka eller rent av dagligen?
- I vilken utsträckning förekom sådana naturaförmåner som till exempel fritt uppehälle och fri bostad?
- Vilken roll spelade antalet skolbarn och deras lästid för lärarens lön?

När man undersöker lärarnas löner kan man fundera över vilka det var som fick arbeta som lärare och om lönen kunde påverkas av till exempel deras sociala rang eller undervisningskompetens. Kan man se tendenser till att höja lärarnas status genom att satsa mer på någon viss kategori? Skolbarnsantal och skoltid kommer man också in på både när man vill studera föräldrarnas bidrag och lärarens lön.

- Hur många barn fick organiserad elementärundervisning?
- Hur stor andel av samtliga barn 5–15 år fick ordnad undervisning?
- Hur lång var barnens skoltid?
- Hur många lärare fanns det och vilken var deras bakgrund?
- Vilka var lärarnas anställningsförhållanden?
- Var bedrevs undervisningen och hur många skolhus byggdes?

Vid en ytlig genomgång av den befintliga litteraturen kring folkskolans förhistoria finner man endast spridda notiser om ekonomiska realiteter i samband med undervisning utanför hemmet. Man måste därför söka sådana uppgifter i olika typer av arkivmaterial för att kunna belysa hur folkundervisningen finansierades samt vilka effekter spridningen av skolinrättningar fick på lärarstrukturen, löner och skolhusbyggnation före 1842.

1.3 Material och metod

Primärmaterial om folkundervisningen på landsbygden i Sverige före 1842 finns huvudsakligen samlat i riksarkivet i Stockholm. Där finns rapporter bevarade från fyra uppfostringskommissioner, tillsatta åren 1768, 1812, 1825 och 1839, varför denna undersökning får karaktären av fyra historiska snitt. Dessa handlingar utgör det huvudsakliga underlaget för de beräkningar och

beskrivningar som kommer att presenteras. Därutöver tillkommer som komplement ett antal uppgifter hämtade ur vissa domkapitelsarkiv samt ur många socknars kyrkoarkiv, förvarade i respektive landsarkiv. Kort sagt är detta en studie nästan uteslutande baserad på källor som tidigare icke detalj-studerats och jämförts. Med ett induktivt arbetssätt på empirisk grund blir resultatet till stor del en deskriptiv framställning på mikronivå.

Uppfostringskommissionerna

Respektive uppfostringskommission⁸³ fick av Kungl Maj:t i uppdrag att utreda och analysera folkundervisningens tillstånd vid den aktuella tidpunkten samt föreslå förbättringar. Kungliga brev och cirkulär utgick till domkapitlen, och i vissa fall även till landshövdingarna, som därfter skulle komma med en redogörelse för sina synpunkter i ärendet. Domkapitlen skulle till sitt utlåtande även foga de uppgifter, som infördrats från respektive sockenpräster enligt ett fastställt formulär.

Redogörelserna skulle ge en exakt och fyllig bild av det svenska folkundervisningsväsendet på landsbygden. Det visade sig dock att de uppgifter som kom in var både ofullständiga och oenhetliga, delvis på grund av att prästerna ute i bygderna antingen inte hade svarat fullständigt, eller hade tolkat frågeformuläret på olika sätt. Av outgrundlig anledning lämnade vissa landshövdingar och domkapitel överhuvudtaget inte in något svar. Materialet är därför disparat och svårångat. Situationen har inte förbättrats av att vissa handlingar tycks ha förkommit eller inte stått att finna. Svaret från Västerås konsistorium på en skrivelse från Kungl Maj:t den 19 februari 1768 saknas till exempel i handlingarna i riksarkivet för "Uppfostringskommisionen av 1770, handlingar angående undervisningen för allmogens barn" och har heller inte kunnat återfinnas i Västerås domkapitels arkiv. Den enda notis som påträffats om detta dokument var i en skrivelse från Kungl Maj:t den 4 april 1768. I den påmindes om det kungliga brevets anmodan att komma med utlåtande och förslag till förbättring av skolväsendet på landsbygden. Konsistorium uppmanades att ofördröjligen sända en sådan skrivelse.⁸⁴ Men det finns inget belägg för, att så verkligen skett.

Uppgifterna från sockenprästerna var också av varierande kvalitet. Det är inte samma socknar eller samma antal socknar som svarat vid de olika tillfällena, vilket försvårar bearbetningen. Uppgifterna är för det mesta inte heller uppställda i tabellform, utan prästerna utgjuter sig i långa skrivelser om skolför-

⁸³ De kallades ömsom kommissioner och ömsom kommittéer, vilket förklarar varför båda benämningarna förekommer även i denna studie.

⁸⁴ Västerås domkapitelsarkiv E:I, 7, 1752-1770, s. 35.

hållandena på orten och församlingens inställning till en fast respektive ambulatorisk folkskola.

Tillförlitligheten på berättelserna från sockenprästerna kan ifrågasättas. Det är omöjligt att kontrollera, om de underskattade eller överskattade bristerna inom folkundervisningen, eftersom det inte finns några andra källor att gå till. Men det verkar inte troligt att sockenprästerna förringade sin egen insats. Visserligen var det klockaren som enligt kyrkolagen av år 1686 skulle ha hand om katekesundervisningen. Men prästerskapet hade det slutgiltiga ansvaret för kristendomskunskaperna inom församlingen. Dessutom får man anta att det lägre prästerskapet, som i sitt dagliga arbete hade en nära kontakt med sina församlingsbor, visste hur de faktiska förhållandena var. Biskoparnas och landshövdingarnas intresse för, och inställning till, frågan om folkundervisningens förbättrande, avspeglade sig i deras respektive utlåtanden. De skiftade från tidpunkt till tidpunkt och från ort till ort. Politiska, sociala och religiösa synpunkter färgade deras ställningstagande till en ordnad barnaundervisning.

Domkapitels- och kyrkoarkiv

I domkapitlens arkiv finns det inte många uppgifter om kostnader för undervisning för den undersökta perioden. I Lunds domkapitelsarkiv (L Da) förekommer dock uppgifter enligt konsistoriets⁸⁵ cirkulär nr 256 från år 1823 om bland annat lärarnas löner.⁸⁶ Dessa uppgifter kompletteras av svaren på cirkulär nr 274 mom 4 år 1826,⁸⁷ där det även står när skolhusen inrättades i respektive socken, samt anteckningar om förekomsten av ambulatoriska skolor. Det finns ytterligare en bevarad förteckning, upprättad till följd av konsistoriets cirkulär nr 365 år 1838, över skolhus som tillkommit i Lunds stift efter år 1810.⁸⁸

Växjö stifts domkapitel utfärdade år 1839 cirkulär nr 355, som gällde folkundervisningen, och nr 358, som rörde klockarna och barnantalet i de olika socknarna. Svaren på dessa cirkulär finns bevarade i Växjö domkapitelarkiv (Vö Da). De bidrar till att ge en fylligare bild av förhållandena i Växjö stift.⁸⁹

Strödda notiser om skolförhållandena i socknarna förekommer i kyrkoarkiven. Bortsett från pedagogiska och disciplinära problem tog man även på sockenstämmor upp frågor, som gällde lärarnas löner, tillsättning av lärare,

⁸⁵ Konsistorium var den dåvarande benämningen på stiftsstyrelsen, domkapitlet.

⁸⁶ Lunds domkapitelsarkiv E:XIII, 34.

⁸⁷ Lunds domkapitelsarkiv E:XIII, 36.

⁸⁸ Lunds domkapitelsarkiv E:III, 48–52.

⁸⁹ Växjö domkapitels arkiv G:III, 4.

samt eventuella planer på att bygga skolhus. Skolordningar kunde innehålla stipulerade lönevillkor. I kyrkoräkenskaperna förekom sporadiska uppgifter om barnens avgifter, skolfonder, insamlingar och kollekt till skolan, donationer, kvitton på utbetalda lärarlöner, samt redovisning av kostnaderna för skolhusbyggen. Visitationsprotokollen innehöll i regel kritik av rådande förhållanden, och förslag till förbättringar av vederbörande prästman eller biskop. Dessa arkiv innehåller detaljuppgifter, förmodligen långt utöver de i denna studie redovisade. För att komplettera de uppgifter som lämnats, eller snarare inte lämnats, till kommissionerna genomfördes särskilda punktundersökningar i Göteborgs, Härnösands och Västerås stift, avsedda att ytterligare belysa speciella situationer eller beskriva utvecklingen inom ett visst område eller vid ett visst tillfälle. Särskild omsorg ägnades kyrkoarkiven i Göteborgs och Härnösands stift, eftersom uppgifterna därifrån i uppfostringskommissionernas handlingar föreföll vara så fåtaliga.

Val av undersökningsområden

Denna undersökning gäller folkundervisningen på landsbygden och valet av geografiska områden har skett stiftsvis helt enkelt eftersom uppgifterna för det mesta kommer från de kyrkliga myndigheterna och är sammanställda så i källmaterialet. Valet föll på Lund, Växjö, Kalmar, Göteborg, Västerås och Härnösand med tanke på områdenas olika geografiska, ekonomiska och sociala beskaffenhet och förutsättningar. Lunds stift fick en självskriven plats av flera anledningar: dess karaktär av jordbruksbygd och allmänna betydelse för Sveriges näringsliv vid denna tid, dess relativt små och ofta tätbefolkade socknar och dess närhet till Danmark, där folkundervisningen länge omhuldots, jämte den genomgående mycket noggranna dokumentationen av undervisningsförhållandena. Växjö och Kalmar stift valdes som representanter för skogsbygd med rätt stora och förhållandevis fattiga församlingar. Göteborgs stift avspeglade förhållandena i kustbygd, Västerås stift i bruksbygd i Bergslagen, samt även utvecklingen i Dalarna och mälardistriktet. Härnösands stift slutligen valdes för att få med den norrländska situationen.

Antal socknar

Det antal socknar som dessa stift omfattar varierar något, beroende på tidpunkt och vilken källa man använder. När man jämför antal socknar, som lämnat in uppgifter med det antal socknar, som uppgavs finnas, verkar det råda någorlunda uppgiftstäckning. För Göteborgs stift 1839 tycks uppgifter från många socknar emellertid saknas. Även för Härnösands stift saknas uppgifter om hur många socknar, som inte hade någon skolanordning. Här följer en tablå över använda källor och det antal socknar, som angivits av respektive källa för de tre undersökningstillfällena på 1800-talet.

Tabell 1. Antal socknar i de undersökta stift

Stift	1812¹	1825	1839	1839²	1839³	1839⁴	1840⁵	ca 1860⁶
Lund	382	401	392	0	392	433	412	415
Växjö	133	20	148	25	173	187	185	178
Kalmar	54	5	14	46	60	60	60	66
Göteborg	110	16	65	124	189	259	257	256
Västerås	96	105	76	29	105	103	122	105
Härnösand	101	4	31	-	31	161	165	161

¹ Antal socknar som lämnat uppgift.

² Antal socknar utan skola.

³ Summa kolumn 3 och 4.

⁴ Summa enl BiSOS P 1882–1899

⁵ Summa enligt Tabellverkets tabeller

⁶ Summa enligt Historiografiskt Stat. Lex.

För Lunds och Västerås stift räcker det inte att notera hur många socknar som har inkommit med svar. Där måste man även lägga till svar från ett antal byar, som lämnat information. För Växjö och Härnösands stift fanns emellertid svar endast från 2 respektive 3 byar år 1839, i övrigt inga. I andra stift överensstämde antal socknar med antal uppgifter om skolinrättningar, det vill säga skoltätheten var större i de två förstnämnda stiftet än i övriga. Kanske var det också så att prästerna särskilt i Lunds stift var mera engagerade i folkundervisningen och därför extra noga i sin redovisning av förhållandena.

Tabell 2. Antal socknar och byar som lämnat uppgift 1812 och 1839

Stift	1812	1839
<i>Lund</i>		
socknar	382	392
byar	46	261
Summa:	428	653
<i>Västerås</i>		
socknar	96	76
byar	3	14
Summa:	99	90

Antal barn 5–15 år

Uppgifterna om antalet barn är ofullständiga och i flera fall obefintliga i prästernas rapporter till uppfostringskommissionerna. Fördelningen av antal byar och socknar, som har rapporterat antal barn 5–15 år redovisas i följande tabell.

Tabell 3. Antal socknar och byar som rapporterat antal barn 5–15 år

<i>Stift</i>	1812	1839
Lund	413	546
Växjö	114	90
Kalmar	51	13
Göteborg	104	35
Västerås	87	80
Härnösand	99	26

Som komplement har därför antalet barn i skolåldern 5–15 år räknats samman ur Tabellverkets tabeller för åren 1810 och 1840.⁹⁰ Diskrepansen är påtaglig på ett eller annat sätt i samtliga stift. Barnantalet år 1812 verkar mycket lägre om man tittar i kommissionens uppgifter än om man tittar i Tabellverkets tabeller. År 1839 däremot överstiger barnantalet i Lunds stift vida det som anges i befolkningsstatistiken och för Västerås stift är detta i någon ringa mån också fallet. Hänsyn måste dock tas till vissa kända avvikelser. Först och främst det faktum att många socknar inte har rapporterat antalet barn 5–15 år till uppfostringskommissionerna, vilket framgår av föregående tabeller. För Göteborgs stift inkom uppgifter från färre socknar 1839 än för 1812, och noteras bör även att Göteborgs stad är exkluderad. För Lunds stift är städerna Malmö, Lund, Landskrona, Ystad, Hälsingborg, Karlshamn och Karlskrona inte medräknade. När det gäller Härnösands stift saknas uppgifter från Västerorrlands län och delar av Västerbottens vid båda tillfällena. Med dessa reservationer kan man begrunda följande tabell.

⁹⁰ 1749–1839, Film nr 115–124. *Kungl Tabellkommissionens folkmängdstabeller*, SCB.

Tabell 4. Antal barn 5–15 år 1812 och 1839

Stift	1812 ¹	1810 ²	1839 ³	1840 ⁴
Lund	56 374	63 049	129 612	92 951
Växjö	21 534	34 431	25 961	51 760
Kalmar	12 630	15 588	12 299	21 202
Göteborg	36 098	45 135	20 458	62 649
Västerås	29 829	33 883	50 679	48 650
Härnösand	25 541	32 641	12 228	51 100

¹ Enligt Uppfostringskommissionen.

² Enligt Befolkningsstatistiken.

³ Enligt Uppfostringskommissionen.

⁴ Enligt Befolkningsstatistiken

För Lunds stift kan det vara fruktbart att även jämföra barnantalet häradsvis, eftersom folkundervisningsväsendet där är så mycket mera omfattande och barnantalet så otroligt högt enligt kommissionens uppgifter 1839. Förvånansvärt stora skillnader mellan uppgifterna till uppfostringskommissionen 1839 och i Tabellverkets tabeller för 1840 föreligger i samtliga stift, vilket delvis kan bero på att prästerna kanske inte rapporterat barn i just 5–15-årsåldern, utan tagit med yngre barn och uppenbarligen ibland helt enkelt angivit antalet barn 0–15 år. Därför finns även befolkningsstatistiken för barn i åldern 0–15 år med som jämförelse i följande tabell. En annan tänkbar, om än långsökt, felkälla kan vara en felsummering om uppgifter från byarna lagts till hela antalet barn i socknen. Detta är ett antagande baserat på det faktum att uppfostringskommissionens siffror överstiger befolkningsstatistikens även i Västerås stift, om än i mycket mindre grad än i Lunds stift. I regel verkar 1839 års uppgifter från Lunds stift ligga mitt emellan befolkningsstatistikens.

Tabell 5. Antal barn i Lunds stift 1839

<i>Härad</i>	Barn 0–15 år	Barn 5–15 år	Barn 5–15 år
	1840	1839*	1840
Oxie	4 644	4 069	2 839
Skytts	4 937	3 542	2 996
Torna	7 439	5 376	4 516
Bara	6 583	5 814	4 001
Vemmenhög	6 779	5 869	4 003
Ljunits/Herrestad	4 153	4 153	2 621
Frosta	6 449	5 730	3 848
Färs	6 337	5 916	3 868
Onsjö	4 809	3 966	2 985
Harjager	4 292	4 031	2 615
Rönnebergs	3 588	3 355	2 277
Luggude	9 230	8 099	5 554
Albo/Järrestad	6 489	5 190	4 084
Ingelstad	6 539	4 532	3 970
Södra Åsbo	3 492	3 676	2 156
Norra Åsbo	6 449	5 322	3 966
Bjäre	4 519	4 519	2 548
Västra Göinge	7 561	7 262	4 688
Östra Göinge	7 552	6 831	4 724
Villands	7 021	4 313	3 805
Gärds	6 172	5 403	4 288
Östra Härad	6 480	5 243	3 929
Medelstad	8 083	7 647	4 917
Bräkne/Lister	12 789	9 754	7 753
<i>Summa:</i>	152 286	129 612	92 951

*I kommitténs sammandrag, varifrån summorna i föregående tabell är hämtade för övriga stift, var summan för Lunds stift 130 504, alltså ännu större.

Det må vara hur som helst med källornas bristande överensstämmelse när det gäller barnantalet. Tydligt är att det måste ha varit en krävande uppgift att organisera undervisning för ett så utökat antal barn i skolåldern i läsning, kanske även i skrivning – och att det måste ha kostat.

Val av undersökningsperiod

Valet av undersökningstillfällen begränsas av att det endast företagits riksomfattande undersökningar vid fyra tillfällen: åren 1768, 1812, 1825 och 1839. Den brist, som det innebär att kontinuerliga serier av statistiska data saknas, kan inte kompletteras från annat håll. Uppgifter i kyrkoarkiv och andra handlingar förekommer sporadiskt men inte systematiskt. De har därför endast kunnat användas som komplement för att ge fördjupade inblickar i utvecklingen under perioden.

I uppfostringskommissionernas handlingar förekommer rapporter av förhållandena från olika instanser. I bästa fall finns svar både från domkapitel, landshövdingar och sockenpräster i varje undersökt stift, län och socken. Sockenrapporter finns från 1768, 1812 respektive 1839 års kommitté. De får utgöra komplement till de mera övergripande resonemangen. Ur förefintliga sockenrapporter har vaskats detaljinformation som redovisas i slutet av varje avsnitt för att berika vår kunskap om rådande ekonomiska förhållanden vad gällde folkundervisningen. Rapporterna återges här i all sin detaljrikedom, eftersom mycket av denna information annars gått förlorad vid den systematiska genomgången av vissa variabler. Ortnamnen och myntslagen har återgetts så som de rapporterades. Från år 1768 års kommission återfanns sockenrapporter från Lunds, Västerås och Härnösands stift. 1812 års enkät resulterade i en ansevärd mängd sockenrapporter från samtliga undersökta stift.

1812 års kommittés slutrapport om folkundervisningens tillstånd på landsbygden kom däremot inte in till Kungl Maj:t förrän år 1825. Dess övergripande synpunkter sammanförs därför i denna studie med motsvarande yttranden till 1825 års kommitté, eftersom de tycks beröra rådande förhållanden vid ungefär samma tidsperiod. Svårigheten med 1825 års kommittés yttranden är att endast några sockenpräster har sänt in sina svar. Och trots att det förekommer uppgifter från samtliga undersökta stift, är svaren inte medtagna här eftersom de är alltför bristfälliga för att direkt kunna vittna något om den allmänna utvecklingen under perioden 1812–1839. Man krävde in uppgifterna i tabellarisk form, men med föga framgång. 1825 års kommitté yttrade sig beträffande de inkomna uppgifterna i sitt betänkande 1828 så här:

Kommittén hade äfven trots sig böra för Eders Maj:t i underdånighet framlägga innehållet deraf genom ett i tabellarisk form författadt sammandrag, men då dels konsistorierna, dels ock presterskapet olika fattat meningen med frågorna, hafva äfven upplysningarna, som de lemnat, varit olika både till beskaffenhet och fullständighet; och då derjemte allt bemödande att genom jmförelse med äldre inberättelser eller andra offentliga handlingar söka närmare utröna verkliga förhållandet, der det befunnits tvifvelaktigt, hade varit fruktlöst; så har äfven kommittén ansett föga ändamålsenligt att för närvarande i underdånighet framlägga ifrågavarande sammandrag i tabellarisk form, då tiden icke tillåter nya upplysningars inhemtande.⁹¹

En inblick i kommitténs frågeformulär och allmänna resonemang samt referat av yttranden från Lunds och Växjö stift får tjäna som komplement till förståelsen av händelseförloppet i slutet av 1820-talet.

Handlingarna som ligger till grund för bedömningen av läget 1839 utgjorde underlag för införandet av folkskolestadgan och blir slutstation för föreliggande analys av folkundervisningens finansiering, lärarnas löner och skolhusbyggnation före folkskolestadgans tillkomst. Tyngdpunkten kommer att ligga på 1812 och 1839 på grund av materialets beskaffenhet. För dessa år verkar det någorlunda meningsfyllt att göra ett försök till översikt av utvecklingen. Sockenrapporter redovisas 1839 från Kalmar, Göteborgs, Västerås och Härnösands stift.

Bearbetning

En systematisering av frågor till och svar från sockenprästerna vid de olika tidpunkterna saknas. Följden blev att ledamöterna i respektive kommittéer tappade intresset för att göra en sammanställning av alla de många oenhetliga rapporterna. De ansåg att det var en alltför svår och tidsödande uppgift. Avsaknad av tidigare översikter av förhållandena inom folkskoleväsendet gjorde också att man vid varje nytt tillfälle stod utan jämförelsematerial, och därför inte kunde uttala sig om eventuella förbättringar eller utvidgningar. Trots att frågeformulären var relativt utförliga hände det att prästerna missuppfattade eller negligerade både anvisningarna och frågorna. Hela insamlingen av material, som skulle ligga till grund för förslag om nya åtgärder, blev på så sätt förfelad och den väldiga mängd rapporter som kom in blev gång på gång liggande obearbetade.

Det är därför fortfarande svårt att få en överblick av hur det egenligen var ställt med folkundervisningen och dess finansiering, samt vilken betydelse

⁹¹ *Kommittén till öfverseende af rikets allmänna undervisningsverk 1825*. Betänkande den 20 december 1828, s. 22 (den s k "snillekommittén").

den spelade för läskunnigheten före 1842 i olika delar av Sverige. En samlad presentation av de vanligast förekommande ekonomiska förhållandena, liksom en detaljredovisning socken för socken, finns alltså inte. Med dagens moderna metoder torde behandling av stora mängder data vara lättare vilket kanske ökar möjligheterna att fastställa olika faktorerens förekomst och spridning. Men man måste på olika sätt försöka samla vad som rapporterades, för att bilden av läget ska bli så fyllig som möjligt. För att ytterligare belysa de ekonomiska förhållandena redovisas också vissa prästmäns, landshövdingars och andra privatpersoners berättelser, synpunkter och förslag, grundade på uppgifter om avgifter, donationer och andra bidrag samt kostnader för redovisade skolhusbyggen. Luckorna i materialet är dock ofrånkomliga. Generaliseringar blir mot denna bakgrund vanskliga, men är förhoppningsvis bättre underbyggda än tidigare antaganden.

Datorn som hjälpmedel i samhällsvetenskaplig forskning har sin självklara plats på 1990-talet, men var en nyhet när detta material bearbetades i slutet av 1960-talet. Den på sin tid unika datorn hette SMIL (Siffermaskinen i Lund), och programspråket hette Algol. Allt excerperat material systemerades och tvingades in i en mall för att kunna stansas och därefter bearbetas. Det var nödvändigt att anlita en programmerare som, för att klara av den tidsödande och ofta frustrerande systemeringsuppgiften med ett så blandat källmaterial, i detalj måste veta vilka samband som skulle studeras. Många intressanta preciserande detaljuppgifter gick inte att få in i mallen. Det är anledningen till att en genomgång socken för socken också är värdefull som komplement till de aggregerade uppgifterna. Följande variabler ingår i databehandlingen (se nästföljande sida).

Tabell 6. Variabler i databearbetningen

År	Invånarantal
Stift	Barnantal 5–15 år
Härad/kontrakt	Antal barn i skola
Socken	
By	Skolhus, grundat år Skolhus, byggt år
Lärare, fasta	Skolhus, byggt av församlingen
Lärare, ambulatoriska	Skolhus, byggt av privatperson
Lärare, präst-klockare-organist	Skolhus, underhållet av församlingen
Lärare, frivilliga	Skolhus, underhållet av privatperson
Lärare, föräldrar	Skolhus, i sockenstugan Skolhus, i lärarens hus
Skoltid, mån/år	
Skoltid, år	Lön/år i rdr bco Lön/år i rdr bco in natura
Husrum	Lön av församlingen/år i rdr bco
Föda	Lön av församlingen/år in natura Lön av skolbarnens föräldrar/år i rdr bco
Bränsle	Lön av skolbarnens föräldrar/år in natura
Åkertäppa	
Kollekt/år	Lön efter överenskommelse
Gåvor, böter	Terminsavgift i sk bco
Avgift/åbobarn/år i sk bco*	Inskrivningspengar i sk bco
Avgift/åbobarn/år in natura	Donation, privat/år i rdr bco
Avgift/torparbarn /år i sk bco	Donation, privat/år in natura
Avgift/åbobarn/mån i sk bco	Donation, privat i rdr bco
Avgift/åbobarn/mån in natura	Donation, privat in natura
Avgift/torparbarn /mån i sk bco	Donation, privat, hemman
Avgiftt/åbo/år i sk bco	Donation, privat, mantal
Avgift/åbo/år in natura	Donation, privat, kappland
Avgift/torpare/år i sk bco	Ränta av fond/år i rdr bco
Avgift/åbo/mån i sk bco	Skolfond/år i rdr bco
Avgift/åbo/mån in natura	Skolfond i rdr bco
Avgift/torpare/mån i sk bco	Fattigkassa/år i rdr bco
Avgift/matlag/mån i sk bco	Sockenmagasin/år i rdr bco/in natura
Avgift/matlag/mån in natura	Kronotionde/år i rdr bco/in natura Kyrkotionde/år i rdr bco/in natura Statliga bidrag/år i rdr bco

**"åbo" betecknar här såväl hemmansbrukare som hemmansägare*

Icke-numeriska uppgifter noterades i förekommande fall med "ja", till exempel om det fanns en uppgift om vem som byggde och underhöll skolhusen, eller om det förekom några av naturaförmånerna husrum, kost, bränsle, åkertäppa, kollekt eller andra sporadiska gåvor. På så sätt kom det totala antalet sådana uppgifter att kunna adderas. Detsamma gällde för de platser, där lönen sades betalas ut efter överenskommelse, eftersom detta måste anses bättre än ingenting, även om man inte kan fastställa något belopp. Eftersom det förekom så många disparata betalningssätt, måste olika typer noggrant klassificeras och behandlas var för sig. Man kan urskilja olika huvudgrupper oavsett om man betraktar finansieringen som utgift för församlingen, föräldrarna, andra privatpersoner, kyrkan eller kronan, eller som inkomst för läraren.

Avgifter, bidrag, och donationer kunde komma från:

- församlingsborna, uttaxerade efter olika normer
- barnens föräldrar för bevistad undervisning, antingen per dag, vecka, månad eller år, terminsavgifter och inskrivningspengar samt naturaförmåner
- privatpersoner
- övriga kategorier: fonder av olika slag, fattig- och skolkassor, sockenmagasin, krono- och kyrkotionde

Den totala årliga lönen kunde bestå av

- en varierande mix av avgifter från sockenborna, föräldrabidrag och donationer från privatpersoner och övriga

Samtliga typer av bidrag har även differentierats allteftersom de utbetalats i pengar eller in natura. Vid naturautbetalningar har omräkning i pengar gjorts med hjälp av gängse markegångspriser.⁹² I de fall då avgifter och bidrag har uppgivits bestå av hälften råg och hälften korn har ett medeltal av markegångspriset i respektive län använts, i andra fall priset på det angivna sädesslaget. Eftersom uppgifter saknas om fördelningen av hemmanstalen och antalet hemmansägare, torpare och andra icke-hemmansbrukande sockenbor försvåras uppgiften att komma fram till en exakt uppfattning om hur mycket läraren fick i lön, eller de totala kostnaderna för folkundervisningen med denna typ av bidrag. En ytterligare komplikation uppstår i de församlingar, där lönen inte utbetalas per år utan med kortare intervaller, eftersom inte heller skoltiden i månader per år för varje barn alltid angavs. Varje kategori måste därför behandlas för sig. Vissa andra uppgifter och övriga bidrag, som inte kom direkt från sockenborna eller skolbarnens föräldrar kan däremot

⁹² Se bilaga 1.

någorlunda räknas fram för varje särskilt undersökningstillfälle. Det gäller till exempel för följande:

- Antal barn 5–15 år 1812 och 1839
- Skolhus, som grundats eller byggts från och med 1727 i Lunds stift
- Lärare som åtnjöt vissa naturaförmåner: husrum, kost, bränsle, åker-täppa, kollekt eller sporadiska gåvor
- Socknar där lönen utbetalades efter överenskommelse
- Privata donationer och årliga bidrag
- Bidrag från andra källor än församlingen eller privatpersoner: fattigkassa, sockenmagasin, kyrko- och kronotonde och statliga bidrag, samt skolfondernas och andra fonders storlek och årliga utdelning

Man kan inte nog understryka att förhållandena i Lunds stift skiljde sig markant från dem i övriga undersökta stift. Skolväsendet hade en väsentligt fastare form, i synnerhet i Malmöhus län. Anledningarna kan ha varit många. Socknarna var förhållandevis små, särskilt i slättbygden, det fanns nitiska präster, som kämpade för barnens religiösa fostran och intresserade godsägare, som hade ekonomiska resurser att till exempel bygga skolhus. Antalet torpare, backstugusittare och inhyshjon steg samtidigt med den kraftiga befolkningsökningen, vilket ledde till att klasskillnaderna ökade och allt fler barn tvingades tigga och dagdriva. Det i sin tur lade press på socknen att ta sitt sociala ansvar, och skolgång ansågs vara en bra lösning. Skolfrågor och fattigvård behandlades stundom samtidigt. Redovisningen från Lunds stift tycks också i vissa fall vara grundligare än från övriga undersökta stift. Som exempel på Lunds stifts särställning följer här en tabell för år 1812. Den visar det antal ställen där nämnda uppgifter förekommer, dels i Lunds stift, dels i de andra fem stiftens tillsammans.

Tabell 7. Antal uppgifter som rapporterades år 1812

<i>Uppgift om</i>	<i>Lund</i>	<i>Övriga stift</i>
fasta lärare	100	56
ambulatoriska lärare	263	100
klockare	27	64
frivilliga lärare	57	298
skolhus	104	21
husrum	54	55
kost	99	51
bränsle	62	11
avgift/hemmanstal/år in natura	52	15
avgift/hemmanstal/år i pengar	21	6
avgift/barn	158	123
fattigkassa/år	3	41
skolfond	21	33

För att ge en uppfattning om svarsfrekvensen till de olika kommissionerna redovisas i bilaga 2 för respektive stift det antal socknar och byar, som har lämnat uppgifter vid respektive tillfälle. Man ser med en blick mycket tydligt hur Lunds stift utmärker sig i nästan alla avseenden. Påpekas bör att översikten i bilagan inte visar skillnaden mellan det faktum att det inte fanns exempelvis någon lärare, eller om det helt enkelt förhöll sig så att uppgift saknades.

Disposition

I inledningen har presenterats en översikt av dåtida mål för folkundervisning, centrala frågor som kommer att undersökas, material, urval och tillvägagångssätt. Härfter följer fyra avsnitt som är kronologiskt ordnade. De hänför sig helt enkelt till respektive uppfostringskommission. Bredden och djupet på framställningen begränsas av källmaterialets beskaffenhet och framställningen får därför lite olika karaktär.

- Frågeställningar, yttranden och därmed sammanhängande diskurs föregår sockenrapporterna, som lagts sist i avsnitten 1768, 1812 respektive 1839.
- Avsnittet 1825 utgör ett mellanspel med yttranden från 1812 och 1825 års kommittéer.
- Noterna är placerade efter respektive avsnitt och referenser i noterna finns också i förteckningen efter de fyra huvudavsnitten.
- Till sist återfinns källförteckning, bilagor, förkortningar och diverse mått, mynt och vikt.

KAPITEL 2

År 1768

En uppfostringskommission tillsattes på förslag av riksrådet E C Reuterholm och ett kungligt brev utfärdades den 19 februari 1768.⁹³ Tillsättningen hade föregåtts av en långvarig diskussion mellan prästmän av olika rang och i olika fora. Många representanter för det högre prästerskapet motsatte sig alla försök till en förbättrad folkundervisning på landsbygden eller någon riksgiltig folkskolestadga. Många detaljförslag till organisation av barnundervisningen på landsbygden kom från olika håll men lämnades obeaktade.⁹⁴ Kommitténs uppgift var att undersöka hur man kunde förbättra undervisningen för allmogens barn på landet. Kungl Maj:t utfärdade ett brev till domkapitel och landshövdingar. Från länstyrelserna gick sedan en skrivelse till kronofogdarna, som skulle hänvända sig till respektive länsman, vilken i sin tur skulle fråga de olika församlingarna om rådande förhållanden. I vissa fall sammanträdde representanter för församlingarna inför häradshövdingen i respektive domsaga. Detta förekom särskilt inom Härnösands stift. Domkapitlens skrivelser gick till kontraktsprostarna, vilka uppmanade kyrkoherdarna att på en sockenstämma rådfråga sockenborna.⁹⁵

Vi hafwa alltså af Faderlig omwårdnad för Rikets wäl, samt af
häråds Sweriges wälmenande Prästerkap, så wäl af Eder, som alle
Confistorier och Landshöfdingar höfwer hela Riket, therom Wi nu låte
Wårt Nådiga bref til them afså: funnit nödigt at infordra unde:dänigt
betänfande och förslag, huru Scholz, och undervisningswärdet för All-
mogens barn på landet framdeles må ännu tillräckeligare och bättre
samt til ändamålet mera swarande kunna inrättas, än hittills, hwar ut-
wäggar gifwas kunna, at uppbygga särskildte Scholz, hus, hurumidd och
til huru mycket Allmogen sielfwe skulle kunna förmås, at en fond sam-
manflutas, så wäl ihertill, som til et någorlunda tillräckeligt arfwode
ät Scholz, Mästaren, med hwar fördelar tillräckeligen sticketige Amnen
måtte upmuntras, at sig en sådan lyfla antaga, samt huru en nyttig
Scholz, ordning för sådan Lands Scholz, mästare författas må.

ADOLPH FRIEDRICH.

Bild 1. Utdrag ur kungligt brev, daterat 19 februari 1768

⁹³ Beträffande kommitténs sammansättning, se *K Bs femårsberättelser 1838–1842*.

⁹⁴ Philipson-Klose, G, *Svensk folkskoleekonomi före 1770*. Utbildningshistoria 1992.

⁹⁵ Fredriksson, V, *Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809*. Svenska folksko-
lans historia I, s. 390.

Präst och sockenbor skulle bland annat rådgöra om följande frågor:

- Hur skulle man kunna förbättra utbildningen för allmogens barn?
- Hur skulle man kunna få till stånd flera skolhus?
- Hur stor fond skulle bönderna själva kunna tänka sig att samla ihop för avlöning av en lärare eller flera?
- Hur kunde man locka till sig skickliga pedagoger?
- Hur skulle man kunna lägga upp och fastställa en rimlig skolordning?
- Skulle det vara ändamålsenligt med en offentlig examen i kyrkan för första nattvardsgången, det vill säga skulle man införa konfirmation?⁹⁶

De svar, som finns redovisade, lämnade mycket övrigt att önska när det gällde kvantitativa uppgifter om rådande förhållanden. Löneuppgifter förekom så sporadiskt att en beräkning av genomsnittliga löner tyvärr skulle bli meningslös. De är också otillräckliga som grundval för en jämförelse med senare undersökningstillfällen. De ständiga fluktuationerna på penningväsendets område försvårar också en direkt jämförelse med senare tiders förhållanden.⁹⁷

Från flertalet län kom endast generella yttranden in, och få förslag till förbättringar. Undantag i detta avseende utgjordes av Malmöhus, Västmanlands och Västerbottens län.⁹⁸ De ansatser till en ordnad folkundervisning som kunde spåras där är intressant som grundval för djupare detaljstudier av till exempel förekomsten av skolhus och fasta lärare. Domkapitlens och landshövdingarnas inställning till avlöning och skolhusbyggen blev kanske avgörande för framtida åtgärder.

⁹⁶ Den sista punkten skulle endast besvaras av domkapitlen.

⁹⁷ Vid bearbetningen har daler smt dividerats med 3 och daler kmt med 9, och på så sätt omvandlats till rdr bco. Alla uppgifter i rdr bco har sedan i sin tur omräknats till rdr rgs enligt Åmark, K, *En svensk prishistorisk studie*. Ekonomisk tidskrift, årgång XXIII, häfte 12, s. 147ff. I flera fall torde dock relationen mellan daler kopparmynt och rdr bco ha varit 18:1. Oliver Haglund påpekade i sin artikel (i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 3, vol. 8–10, 1923, not på s. 100) om avlöningsförhållandena i Garpenbergs socken i Västerås stift att detta var förhållandet. Det bekräftas även av andra uppgifter. I Folkkärna angavs att 180 daler kmt motsvarade 10 rdr bco och 7 200 daler kmt utgjorde 400 rdr bco. I Björkskog utbetalades under åren 1769–1777 150 daler kmt och under åren 1778–1828 8,33 rdr bco. I Västervåla donerades år 1774 ett belopp på 6 000 daler kmt eller 333,33 rdr bco, vilka avkastade 20 rdr bco i ränta år 1812. I Allmunda donerades år 1767 20 000 daler kmt, och avkastningen år 1812 var 66,66 rdr bco, vilket även tyder på att förhållandet var 18:1, eftersom räntan uppgavs till 6%. Till Gårdsby i Växjö stift skänkte, enligt ett testamente daterat 9 mars 1799, makarna Fontén ett belopp på 176 daler smt eller 29,33 rdr specie, vilket innebar relationen 6:1 mellan daler smt och rdr specie. Detsamma gällde för donationer i Virke socken i Lunds stift samma år. 460 daler smt motsvarade då 76,66 rdr specie och 500 daler smt av 83,33 rdr specie. I Undersåker i Härnösands stift uppgavs år 1811 att 1800 speciedaler motsvarades av 5 400 rdr rgs, dvs 30:1. (H La GIII, Offerdal, 9/2 1826).

⁹⁸ *Årsböcker i svenska undervisningshistoria*, årgång 15, vol. 45–46, 1935. Hall, R, B, *Folkpedagogiska utlåtanden*, s. 21–93.

2.1 Rapporter från landshövdingar och domkapitel

Lunds stift

Malmöhus län

Landshövding Adlerfeldt i Malmöhus län skildrade utförligt läget på folkskolefronten i en skrivelse av den 30 december 1768. Han sammanställde de uppgifter och synpunkter, som han fått från prästerna i de olika församlingarna, och redogjorde för sina egna åsikter i frågan. Som skäl för obenägenheten att vilja förbättra undervisningen på landet angav han bland annat följande:

- Allmän fattigdom, i synnerhet på grund av rådande boskapssjuka
- Brist på timmer, både till byggnadsmaterial och till bränsle.
- Alltför små socknar för att det skulle vara möjligt för det ringa antalet åbor⁹⁹ att bära bördan av byggnadskostnader och lärarlön.
- Alltför stora socknar i geografiskt hänseende, med långt ifrån varandra liggande byar. Detta medförde svårigheter för barnen att ta sig till skolan på vintern.
- Rädsla för att skolhusen skulle förfalla, det vill säga att man inte skulle kunna underhålla dem på ett tillfredsställande sätt.
- Farhågor för att läraren skulle gå sysslös på somrarna, då bönderna behövde barnens hjälp vid skörden.

Beträffande en övergång från det traditionella systemet med ambulatoriska läromästare till en fast skola med anställd lärare framfördes följande farhågor:

- Det skulle bli svårare att kontrollera lärarens flit om barnen undervisades i ett separat skolhus istället för i hemmen.
- Varken läraren eller de fattiga barnen skulle kanske få någon mat, vilket de dittills fått i hemmen.
- De, som inte hade några barn, men tidigare ändå upplåtit sina hem som undervisningslokal, skulle kunna dra sig undan besväret och kostnaden att bidra till skolhus och lärarlön i en annan by.
- Klockaren skulle kunna dra sig undan sitt ansvar som lärare. Eftersom det var hans skyldighet att undervisa barnen i socknen ansåg många att det var onödigt med en särskild lärare, i synnerhet på de orter där klockaren fick hela helgonskylden¹⁰⁰ och kanske dessutom den så kal-

⁹⁹ Åbo kallades en innehavare av jord under åborätt, dvs ständigt nyttjanderätt av jordbruksfastighet; i föreliggande undersökning för enkelhetens skull använt både om hemmansbrukare och hemmansägare.

¹⁰⁰ Helgonskyld kallades en gammal skatt i de s k danska provinserna Skåne, Halland och Blekinge, avsedd för åtskilliga ändamål: till klockare för sångens uppehållande vid gudstjänsten, till skolmästare och prästerskap på landet för barnundervisning, till "stadsskolor" osv... (Nor-

lade läseskäppan, det vill säga en skäppa spannmål per åbo. Istället borde klockaren avlöna en medhjälpare, som kunde ge ambulatorisk undervisning i de avlägsnare byarna, dit han själv inte hann gå. I annat fall förbehöll sig församlingarna rätten att dra in dessa förmåner till klockaren, för att istället ge dem till en särskild lärare.

Det framgår tydligt att oviljan att förbättra folkskoleväsendet främst berodde på den ekonomiska situationen. Men om bönderna kunde få ekonomiskt stöd var de intresserade av att utvidga undervisningen. Bidragen föreslogs kunna komma från flera olika källor och bestå av olika saker:

- Byggnadsmaterial och bränsle kunde tas ur kronoskogarna.
- Kyrkans egendom, kapital eller årliga besparingsmedel kunde tas i anspråk för att bygga skolhus, som bidrag till avlöning och inköp av böcker eller till underhåll av de fattiga skolbarnen.
- Kungl Maj:t kunde ge direkta anslag till lärarlöner.
- Den helgonskyld, som man lämnade till stadsskolorna, kunde istället få användas till lantskolmästarens avlöning, eller till en fond, vars avsättning kunde gå till lärarens, skolhusets eller fattiga skolbarns underhåll.

Under förutsättning av någon form av bidrag utifrån kunde många församlingar tänka sig att öka sin egen insats:

- Flera församlingar, som tidigare inte hade haft någon lärare alls, lovade att anställa en sådan.
- Klockarens lön kunde höjas som uppmuntran för en väl skött undervisning.
- De ambulatoriska lärarnas lön kunde höjas, antingen med ca en skäppa spannmål per åbo årligen, eller med en insamling på 16 öre per heman, vilket skulle tillförsäkra honom en ständig fast penninglön.
- Frivilliga gåvor kunde ges vid till exempel bröllop, begravningar, barnop och efter tillfrisknandet från någon svår sjukdom.

Landshövding Adlerfeldt tog fasta på församlingarnas förslag och förordade dem alla. Han framhöll även att de skolinrättningar, som redan grundats med hjälp av privata eller församlingsbors eget initiativ, borde stå som föredöme för alla andra. Kännedom om den nytta en skola medförde borde spridas till alla och envar. För att kunna locka skickliga lärare förordades även att lönevillkoren skulle förbättras på andra sätt:

disk Famljebok, 2a upplagan) Se även Sandstedt, E, *Prästerskapets ekonomiska och sociala villkor i Lunds stift 1723–1832*, s. 64–71.

- Läraren kunde bli befriad från allehanda skatter, utskrivning och värvning.
- De, som bedrev något hantverk, skulle tillåtas att fritt få idka detta, utan att behöva avge gärningsören.¹⁰¹
- De, som hade förutsättningar, skulle även få uppehålla organisttjänsten där en sådan fanns eller skulle inrättas.
- Läraren skulle kunna väljas till andra befattningar, när sådana ledigförklarades inom församlingen.

I en skolordning skulle, förutom bestämmelser om tillsättning, examination, undervisning och skolårets längd, finnas uppgifter om lärarens lönevillkor, om böter för föräldrar som försummat att låta sina barn gå i skolan, samt om en eventuell fond, och regler för hur den skulle disponeras. Det borde finnas minst ett skolhus och en fast anställd lärare i varje socken. Dock insåg landshövdingen att detta inte skulle gå att genomföra omedelbart, utan rekommenderade en succesiv utbyggnad. Under tiden skulle man provisoriskt utöka systemet med ambulatoriska lärare.

De rådande förhållandena var föga uppmuntrande. Enligt landshövdingen fanns det bland de sammanlagt 260 kyrksocknarna i länet bara 27 stycken skolhus med fast anställd lärare, vilken avlönades av socknen eller av någon privatperson. I övriga socknar bedrevs undervisningen antingen av klockaren ensam, av andra personer tillsammans med honom, eller ensamma mot någon veckostyver och viss spannmål eller andra naturaförmåner. Läraren ambulerade från gård till gård, vanligen från hösten i november till följande vår. Han fick liksom de fattigaste skolbarnen mat på gårdarna. Sporadiskt förekom någon slags skolordning, men den innehöll för det mesta endast bestämmelser om skoltiden, samt vissa viten för försumliga föräldrar.

Kristianstad län

För Kristianstad län deklarerade landshövding von Lingen i en skrivelse av den 17 juli 1769 att man förklarat sig ovillig att bygga skolhus eller anställa fasta lärare. Själv ansåg han att allmogen drog nytta av skolväsendet, och därför borde stå för kostnaderna utan något understöd av kyrkotionden.

Blekinge län

Från Blekinge län rapporterade landshövdingen den 31 augusti 1769 likaledes ovilja från böndernas sida att engagera sig för att förbättra skolväsendet, såvida de inte kunde få bidrag till lärarlönerna av allmänna medel. Han föreslog att sockenstugorna skulle kunna användas som undervisningslokaler, och

¹⁰¹ En gärningsman var en hantverkare, som stod utanför skräväsendet, och som arbetade uteslutande för allmogens behov. Han hade ett gärningsbrev från landshövdingen och betalade gärningsören i skatt.

eventuellt byggas ut med en kammare och ett kök till läraren. Dessutom borde läraren få samma rang som kaplaner och komministrar på landet.

Konsistorium

Konsistoriet var inte lika positivt inställt som landshövdingarna till att utvidga folkskoleväsendet, och anslöt sig inte till landshövding Adlerfeldts förslag. Föräldra- och klockareundervisningen ansågs vara tillfyllest för att lära barnen läsa i bok, och bibringa dem de elementäraste kunskaperna i kristendom. Det skulle bli för dyrt att uppföra skolhus på ställen, där det inte fanns någon skog. Och där det fanns skog låg hemmanen så spridda, att det inte skulle räcka med ett skolhus i varje socken. Dessutom skulle det bli svårt för en lärare att ha hand om så många främmande barn. På slättbygden, där socknarna låg tätt, skulle man dock kunna slå sig samman om ett skolhus.

Systemet med ambulatoriska lärare förordades som det enda möjliga. Men konsistoriet ville ändå försöka förmå häradsprostarna och kyrkoherdarna att påverka bönderna att bygga skolhus. Eftersom socknarna var så olika stora, ansågs det orättvist för lärarna i de små socknarna att lönen skulle utgå efter hemmanstal. Därför föreslogs att lönevillkoren skulle göras upp i varje enskilt fall. Det vore även lämpligt med en viss uppmuntran för lärarna, antingen i form av högre lön eller löften om befordran, till exempel till klockaretjänsten, eller att man vid alla vakanser i socknen först skulle ta hänsyn till skolmästaren.

Växjö stift

Samtliga rapporter från Växjö stift vittnar om att folkundervisningen i mycket ringa grad hade fått någon fast organisation eller större utbredning i stiftet. Det fanns inga fonder alls, och de enda löneförmåner en eventuell lärare hade att tillgå var de bidrag, som gavs av församlingsborna själva, antingen per hemmanstal eller per skolbarn. Man föreslog endast att klockaren skulle undervisa och få ett visst tillskott till sin ordinarie lön, och att bönderna inte skulle få lägga några hinder i vägen för detta.

Kalmar stift

Konsistorium

I Kalmar stift var konsistoriet mycket positivt inställt till förbättringar på folkundervisningens område. Ambulatoriska lärare var redan verksamma i många socknar och de brukade få 16 öre smt för att lära ett barn läsa ABC-boken, 1 daler smt för katekesen och 1 daler 16 öre smt för psalmboken. Det borde dock finnas fasta lärare i varje socken. Prästerna kunde då ha större daglig uppsikt över undervisningen och oftare företa förhör. Lärarna föreslogs få fri bostad och fritt bränsle, samt dessutom 2 kappar spannmål av varje

hemman, hälften i råg och hälften i korn, vilket skulle bli 8–9 tunnor årligen i de större socknarna. Utöver dessa löneförmåner skulle komma de tidigare fastställda avgifterna. Man ansåg att denna lön sammanlagt skulle kunna bli så tilltalande att akademiskt utbildade lärare skulle vara villiga att anta en sådan tjänst.

Även när det gällde skolhusbyggen intog konsistorium en positiv hållning. Det skulle inte bli så dyrt om kostnaderna delades upp. I många trakter fanns god tillgång på skog och många skickliga byggmästare. Om man samlade ihop pengar till den, som åtog sig att uppföra byggnaden, behövde man inte anlita dyrbar hjälp utifrån. Dagsverken kunde fördelas på församlingens medlemmar. Ett annat förslag gick ut på att man i skoglösa trakter, till exempel på Öland, där man istället hade gott om spannmål, skulle kunna byta till sig en timmerstock per hemman. Kostnaderna skulle då inte bli så stora om man samlade ihop pengar eller spannmål, och bytte med dem, som hade överskott av byggnadsmaterial. Dessutom fanns riklig tillgång på sten och kalk, som man kunde bygga skolhus av. Medel att sedermera underhålla skolhuset kunde man få genom att samla ihop till en fond och använda avkastningen.

Göteborgs stift

Hallands län

Sockenrapporter saknas helt och hållet bland de handlingar, som kom in från Göteborgs stift till uppfostringskommissionen. Endast några få församlingar i södra Halland förklarade sig villiga att bygga skolhus, förutsatt att de fick anslag av allmänna medel. Övriga socknar ansågs samstämmigt alltför fattiga för att överhuvudtaget kunna åstadkomma något. Landshövding Silverskiöld berättade att de få fast anställda skolmästarna avlönades med 1 daler smt årligen per helt hemman och proportionellt av mindre enheter.¹⁰² Han föreslog att klockaren överallt borde undervisa och som ersättning åtnjuta

- befrielse från kronoskatt
- entledigande från plikten att följa med prästen om söndagarna som sockenbud, eftersom detta hindrade honom från att undervisa
- fyra öre smt av varje skolbarn, förutom veckolönen, samt 30 – 40 daler smt om året för att kunna avlöna en dräng, som skulle sköta jordbruket vid klockare-bostället.

Underhåll och övriga utgifter skulle klaras genom kollekter i kyrkorna, samt genom frivilliga gåvor vid särskilt högtidliga tillfällen.

¹⁰² Sockenrapporter saknas från Göteborgs stift bland 1768 års handlingar.

Prosten Aurelius från samma län kom med ett liknande förslag. Han ansåg bland annat att klockaren, förutom den ordinarie lönen, skulle få 4 styver¹⁰³ i veckan av varje barn, samt att församlingen skulle samla ihop pengar till de fattiga barnens undervisning. Undervisningen skulle ske i sockenstugan hela året utom under bärgningstiden. Skolgången skulle vara obligatorisk, och inget barn skulle få sluta skolan förrän det kunde kursen.

Västerås stift

Västmanlands län

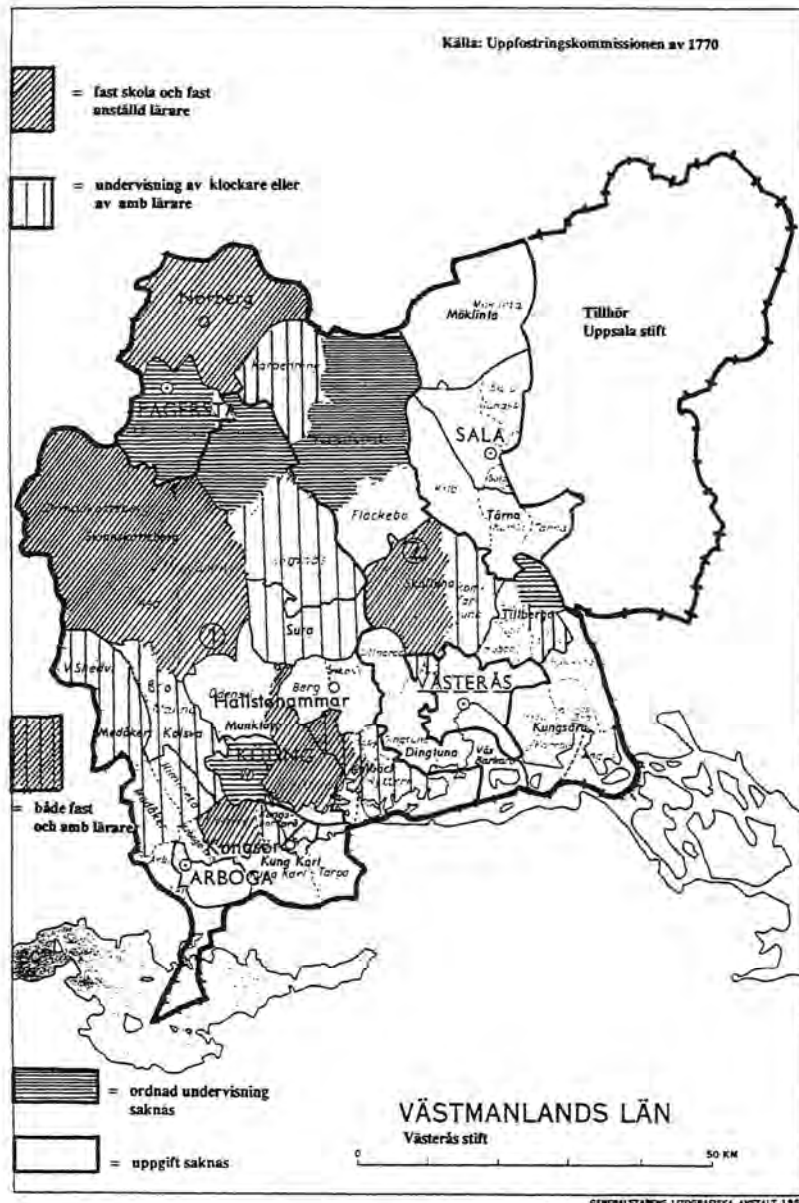
Landshövding Malmerfeldt i Västmanlands län ansåg att det borde byggas ett skolhus i varje socken, men att det skulle bli svårt att förmå allmogen till detta.

De som bodde i avlägsna trakter kunde undervisas av "bräckliga krigsmän, förståndiga hustrur eller gatuhusmän" mot någon ersättning av föräldrarna, ofta sex eller 12 daler om året för varje barn, vissa bidrag av allmänna medel, samt befrielse från kronoutlagorna. Grundlönen kunde man ta av den ränta, som man fick in genom att låna ut spannmål från sockenmagasinen, till exempel 1–3 tunnor om året. Djäknepengarna¹⁰⁴ kunde också utnyttjas för att förbättra undervisningen på landet. Dessa pengar fick de studerande själva. Dock lämnades inte några uppgifter på hur stora belopp det rörde sig om. De uppbars fortfarande av sexmännen¹⁰⁵ i Härnösands stift, vilket ursprungligen hade varit fallet överallt. Skolgossarna där fick 12 styver till 4 daler smt vardera, de fattigas och förmögnares barn lika. Men om dessa pengar inte kunde disponeras för barnundervisningen föreslog landshövdingen att de, som uppbar djäknepengar skulle hjälpa till att undervisa på sina ferier, så att bönderna fick någonting för sina pengar.

¹⁰³ En styver var en inofficiell beteckning på 1 öre smt, från 1776 = $\frac{1}{4}$ och från 1802 = $\frac{1}{6}$ skilling bco (*Bra Böckers lexikon*).

¹⁰⁴ Djäknar kallades eleverna i städernas katedralskolor. De försörjde sig genom att gå runt i socknen, sjunga, gå med i kyrkliga processioner eller tigga. Djäknegången avskaffades mot slutet av 1770-talet, då det inte längre ansågs lämpligt med tiggeri. Man menade att det var under skolans värdighet. Detta beskrivs ingående av Samuel Ödmann i hans Hågkomster, Om disciplinen och levnadssättet vid Växjö skola och gymnasium intill 1780-talet. Ljus klassiker, 1957, s. 49. Han skriver så här: "[...] den kungl. förordningen [...] överflyttade uppbörderna på kronofogdarne. Därigenom förlorade ungdomen ansenligt i sin lilla inkomst; ty socknarne voro lågt taxerade och riket, som blivit mera folkrikt genom hemmansfördelningar, gav djäkarna en ren vinst. Ståndspersoner gävo vanligt en halv och pastorerna en hel plåt. Allmogen ökade och stundom frivilligt sin avgift. Djäknearne fingo sina styver två gånger om året, då nu blott en utdelning sker och den ofta både sent och ojämnt."

¹⁰⁵ Sexmän, eller rotemästare, var ett slags poliser för kyrkotukt och ordning.

Karta 1. Folkundervisningens utbredning i Västmanlands län enligt uppfostringskommissionen 1768

Landshövdingen biföll likaså konsistoriets tanke att använda de pastoralier och andra inkomster, som sparades in under den tid, som en tjänst på grund av tvist var ledig, till att främja folkundervisningen. Detta system hade redan tillämpats i några församlingar.

Eftersom endast ca en tredjedel av socknarna lämnade in rapporter om redan vidtagna åtgärder, kan man inte få en fullständig bild av rådande förhållanden. När man betraktar kartan över folkundervisningens utbredning i Västmanlands län kan man dock skönja en viss spridning såtillvida, att flera angränsande socknar hade någon form av undervisning. Det var inte bara de till ytvidden minsta, där det borde vara lättast att ta sig till skolan, utan även i flera andra socknar, fördelade över hela den del av länet som tillhörde Västerås stift.

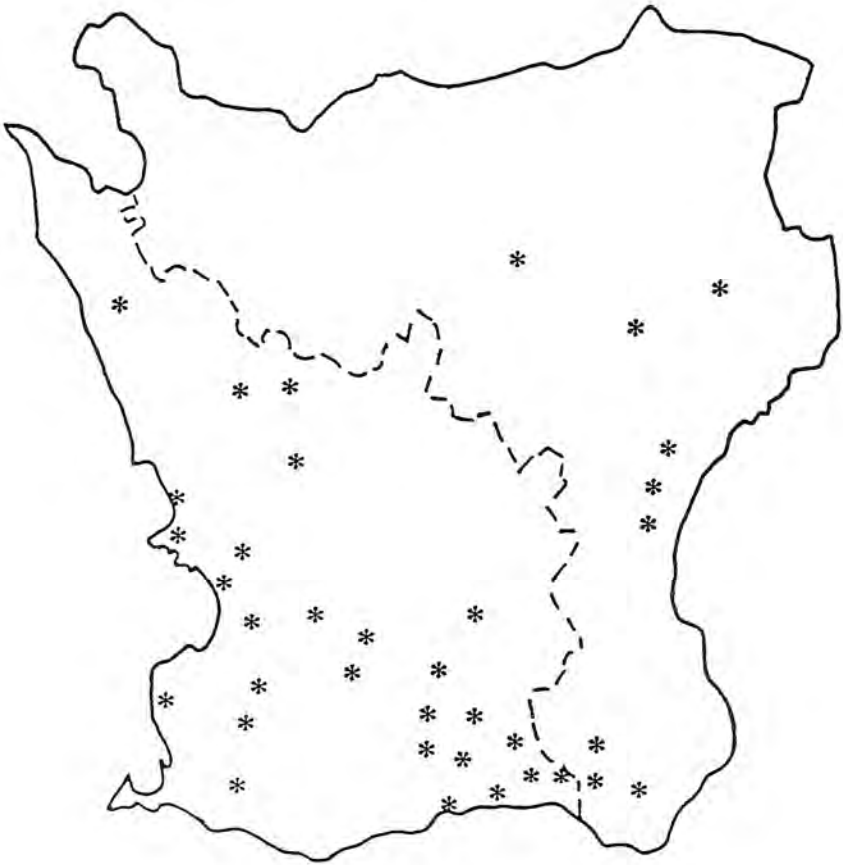
Härnösands stift

I domkapitlets skrivelse framhölls att de stora avstånden inom stiftet gjorde, att barnen skulle få alltför lång skolväg, och föräldrarna inte skulle ha råd att underhålla barnen, om de skulle gå i en fast skola. Fattigdomen var för stor för att man skulle kunna bygga och underhålla skolhus, även om man skulle vilja. Landshövdingarna påtalade även den stora medellösheten, delvis förorsakad av svåra missväxter. Samstämmigt föreslogs att klockarna borde sköta undervisningen mot någon extra ersättning. Landshövding Örnskiöld i Sundsvall¹⁰⁶ i Västernorrlands län, som vid den tiden omfattade Medelpad, Ångermanland och Jämtland, berättade att barnen brukade undervisas antingen i hemmen eller i byalag av duktiga personer. Prästerna sade sig vara nöjda med deras resultat. Det enda allmogen kunde lova var att alltid tillsätta klockar- och organisttjänsterna med boklärd personer.

2.2 Sockenrapporter

Som svar på det kungliga brevet 1768 kom det till uppfostringskommissionen in en hel del sockenrapporter från Lunds, Västerås och Härnösands stift. Påpekas bör dock att uppgifter inte inkommit från samtliga härad och socknar, utan man får hålla till godo med de i handlingarna befintliga. Här följer en detaljerad redogörelse för vad som rapporterades om vem, som undervisade, var undervisningen bedrevs, och hur finansieringen var ordnad. Man får en god inblick i mångfalden av både problem och lösningar. Från Malmöhus län finns en hel del uppgifter om rådande förhållanden, utöver klagomål och önskemål. Uppgifterna från Kristianstad och Blekinge län gällde mest det sistnämnda, samt löften om förbättringar, medan rådande förhållanden inte belystes något nämnvärt. Beträffande skolhus kan man dock utläsa att det fanns 36 stycken i Lunds stift.

¹⁰⁶ Sundsvall var landshövdingesäte 1762–1778, då det flyttades till Härnösand.

Karta 2. Skolhus i Skåne byggda 1727–1769

Tabell 8. Skolhus i Lunds stift enligt sockenrapporterna 1768

Västra Skrävlinge	Vemmerlöv	Flackarp	Skabesjö
Törringe	Göddelöv	Bonderup	Borgeby
Löddeköpinge	Hoby	Everlöv	Nöbbelöv
Snåresta	Villie	Balkåkra	Stora Herrestad
Bjäresjö	Sövestad	Sövestad	Sövde
Övedskloster	Reslöv	Trollenäs	Västra Strö
Örtofta	Barsebäck	Kropp	Stoby
Vittskövle	Köpinge	Everöd	Österslöv
Önnestad	Onslunda	Östra Herrestad	Tosterup

Endast från ett fåtal socknar kom uppgifter om antal barn i skolåldern, antal barn som bevistade undervisningen och hur lång tid varje barn fick tillgång till lärare. Några nämner extra veckopeng för att lära sig skriva. Vanligtvis betalade man för att lära sig läsa.

Lunds stift

Oxie härad

Västra Skrävlinge hade ett skolhus, där undervisning bedrevs gemensamt med Husie socken under vintertid. 11 socknar utnyttjade klockaren som lärare, varav 2 även ambulerade. I 5 socknar fanns jämte klockaren även en ambulatorisk lärare på vintern. I 4 socknar utgjordes lönen av den så kallade läseskeppan, det vill säga 1 skäppa spannmål per hemman. I Åkarps socken specificerades lönen till 1 skäppa råg till klockaren och 1 öre i veckan per skolbarn för den ambulatoriska läraren. 6 socknar hade endast varsin ambulatorisk lärare, varav 2 uppgavs åtnjuta fri kost. Anledningen till att det inte fanns flera skolor sades vara fattigdom och skogsbrist, samt att det vore onödigt med ett skolhus för så få invånare. I Fosie och Lockarps socknar fick klockaren en mycket blygsam helgonskyld och man lovade honom 1 skäppa korn per hemman, samt att församlingarna skulle avlöna varsin lärare. I Ingelstad socken bestämdes att man skulle hålla en lärare om vintern. I Kverrestad och Glostorp skulle man fortsätta att avlöna en särskild skollärare, som skulle hjälpa klockaren. Pastor i Bunkeflod och Hyllie föreslog, att man skulle inreda och använda den gamla kyrkoladan till skolhus, och finansiera det genom en insamling och genom att respektive kyrkor bidrog med 100 daler var, och därefter med 20 daler per år till lärarens avlöning. Som uppmuntran skulle befordran till klockartjänsten kunna ske.

Skytts härad

Ett skolhus fanns i Vemmerlöv, men där fanns ingen fast lärare, även om man dock sällan varit helt utan. 4 socknar höll sig med skolmästare, 12 socknar hade klockarundervisning, varav 2 klockare hade ytterligare en av pastor

förordnad person till hjälp. I en socken undervisade organisten mot särskild ersättning, och i 4 socknar fanns ambulatoriska lärare. 3 av klockarna fick den läseskeppan. I någon socken ansågs det onödigt att bygga skolhus, eftersom klockaren och läraren redan hade egna hus. I övrigt sade man att invånarna mest bestod av fattiga frälsebönder, det rådde skogsbrist, byarna låg långt ifrån varandra och de fattiga barnen kunde inte längre få fri kost i en fast skola.

Torna härad

Skolhus fanns i Bonderup, Borgeby, Löddeköping, Hoby, Everlöv och Nöbbelöv, varav hälften sades ha funnits länge. 3 skolmästare och 5 klockare undervisade, varav 3 klockare hade hjälp av en ambulatorisk lärare. 6 socknar hade endast varsin ambulatorisk lärare. Endast för en skolmästare angavs lönevillkoren: fritt husrum och bränsle, 1 öre per barn och 1 skäppa råg per hemman.

Förutom fattigdom och skogsbrist klagade man på att boskapssjukan vållat bekymmer, och i Stora Råby även på våld. I Sandby var man nöjd med klockarens undervisning och i Hellestad hade läraren ett eget hus, varför det ansågs onödigt med ett nytt särskilt skolhus så länge han levde. Församlingen sade sig dock beredd att bygga ett skolhus, när ägarna till Hardeberga säteri och Arendala gård ville delta. Lomma sockenbor ville anställa en lärare, och i Hoby ville man höja lönen. I Everlöv tyckte man att klockaren borde avstå en del av helgonskylden till läraren. I Dalby hade man kommit överens med klockaren om att få ett av hans hus, om församlingen avlönade läraren. I Fjälje föreslog man en insamling för att kunna bygga, och hoppades på frivilliga gåvor av de förmögna. I Önnarps by hade man också för avsikt att bygga ett skolhus.

Bara härad

Skolhus fanns i Flackarp, Skabesjö och Törringe, varav en (icke nämnd) dock inte hade någon ständig lärare. I Skabesjö (ätten Thott) och i Göddelöv (ätten Gyllenkrok på Björnstorps) hade respektive godsherre byggt ett skolhus, och i Flackarp var skolan kombinerad med fattighuset sedan år 1760. I häradet fanns dessutom en skolmästare, 6 klockare och 2 ambulatoriska lärare, jämte 4 ytterligare ambulera lärare som assistenter åt klockarna. I Göddelöv fick läraren 1/2 skäppa korn per hemman och 1 öre per barn, samt bränsle och påskmat. I Flackarp var lönen 1 skäppa korn per skolbarn. Fattigdom rådde och det var vanligt med skoglösa, vidsträckt, glest bebodda socknar. Det skulle vara svårt för barnen att gå till skolan på vintrarna, och lärarna skulle lida brist på uppehälle för sig och sin familj. I Törringe socken under Skabesjö gods hade patron lovat att bygga eller köpa ett skolhus, och församlingen skulle avlöna en lärare. För Genarp och Lyngby socknar hade ägaren till Häckeberga säteri (släkten Silversköld) lovat att bygga 2–3 skolhus, om församlingen bidrog med 1 skäppa korn per hemman och 1 öre i veckan i lön till en lärare. I Bökesåkra by i Lyngby ville församlingen bygga en skola och

avlöna en lärare. Detsamma gällde i Vismarslöv socken, och i Hyby ville man upprätta 3 skolhus med en lärare i varje. I Bara, Brågarp och Skabesjö ville man anställa en lärare. I Tottarp sade man sig vilja ha en så billig inrättning som möjligt, medan man i Stora Uppåkra tänkte öka klockarens lön med 1 skäppa korn per hemman och litet julmat. I Burlöv hade man för avsikt att skaffa en lärare till varje by.

Vemmenhög härad

Skolhus och fasta lärare saknades men 13 socknar hade ambulatoriska lärare, varav 3 hade 2 lärare vardera. En klockare undervisade också tillsammans med en ambulatorisk lärare och klockaren hade även lönt honom med den spannmål, som överstigit helgonskylden. Det rådde fattigdom och skogsbrist, och man klagade på tryckande tider. Någon tyckte det var onödigt med skolhus, en annan att det skulle bli för dyrt att bygga. En del var rädda att få dåliga lärare och för att de, som inte hade några barn i skolan, skulle protestera och inte vilja bidra. Dessutom skulle läraren gå arbetslös på loven, det skulle bli svårt för barnen att ta sig till skolan, och för övrigt ansågs klockarundervisningen tillfyllest.

I Hassel-Bösarp och Solberga ville man dock anställa en ambulatorisk lärare och avlöna honom efter hemmanstal, antingen åborna hade barn i skolan eller ej. Föräldrarna skulle vid vite åläggas att låta sina barn lära sig läsa. I Västra Vemmenhög och Sallerup hade man beslutat bygga ett skolhus och anställa en lärare, i Sallerup i anslutning till fattighuset. I Östra Vemmenhög föreslog man att 2 skolhus skulle byggas och anhöll att kyrkan, som ägde en fond på 6 612 daler smt, måtte bidra. I Skurup tyckte man att Sandåkra och Rylteberga byar gott kunde slå sig ihop om en lärare, som kunde få överskjutande helgonskyld. I Skurup och Saritslöv kunde klockaren själv undervisa, eller betala någon annan lärare med överskottsspannmål.

Ljunits härad

Snårestad, Villie och Balkåkra hade skolhus och ett till skulle byggas i Nöbelöv, där tomten redan var utstakad och timmer framskaffat. Därutöver fanns 4 ambulatoriska lärare. Fattigdomen framhävdes som det största hindret för inrättandet av skolor. I Villie beslutade man den 1 december 1765 att en sockenskola skulle ligga i Norra Villie by, som låg nästan mitt i socknen. Lönevillkoren för skolmästaren skulle bli 3 tunnor råg och 3 tunnor malt samt 30 daler smt. Fördelningen skulle ske så, att varje sextondelshemman skulle betala 1/5 kanna råg vardera, prästgården och Rydsgård 1/3 tunna vardera, varje hantverkare 6 öre och varje husman 2 öre. För varje barn, som lärde sig läsa, var veckopengen 1 öre smt, för ett, som lärde sig skriva, 2 öre och för det, som även lärde sig räkna, 3 öre smt.¹⁰⁷ I Skårby hade man beslutat an-

¹⁰⁷ Uppgiften från Villie enligt uppfostringskommittén 1812.

ställa en ambulatorisk lärare på vintern mot 2–4 öre smt per vecka och skolbarn. I Kastlösa och Sjörup tyckte man att kyrkan hade så stora tillgångar att den gott kunde bekosta ett skolhus.

Herrestads härad

Sövestads socken hade två skolhus och Stora Herrestad och Bjäresjö by hade vardera ett. Det sistnämnda hade byggts av ägaren till Krageholm (släkten Piper) och det i Stora Herrestad av ägaren till Herrestads gård (ätten Hård), som även avlönade läraren. Bjäresjö sockens skolhus och lärare underhölls av rântan på en donation. Den var från år 1764 på 1 800 daler smt, skänkt av Bjäresjöholms hovjunker Palmcranz, som även höll på med att reparera det. I övrigt undervisade två klockare och en fast anställd skolmästare, vilka fick hjälp av varsin ambulatoriska lärare. Dessutom fanns ambulatoriska lärare i 3 socknar, varav den enes lön utgjordes av $\frac{1}{4}$ skäppa råg per hemman, 1 öre per vecka och barn, samt 1 tunna korn av prosten Thörnbeck i Ystad för undervisningen av de fattigas barn. Barnen i Hedeskoga gick i Ystads skola. Förutom fattigdomen och skogsbristen påpekade man de stora utgifterna för att hålla skolorna i stånd. I Högestads socken, där det inte tidigare funnits någon lärare, föreslogs att man skulle utse och avlöna en sådan.

Färs härad

I Sövde och Övedskloster fanns redan skolhus, och i S Åsum och Brandstad fanns det beslut på att sådana skulle byggas. Skartofta och Övedskloster hade byggt ett gemensamt skolhus, och i Sövde byggde godsherrn på Sövdeborg, J A Mejer, ett skolhus år 1752. I 3 socknar förekom det klockarundervisning, och i 4 fanns ambulatoriska lärare. I Sövde hade dock läraren ambulerat från allhelgonahelgen till påsk, trots att det fanns ett skolhus, men skulle börja gå omkring i byarna hela året. Hans lön uppgick till 10 daler av klockaren, 1 tunna råg av godset, $\frac{1}{4}$ skäppa råg per åbo, $\frac{1}{8}$ skäppa korn av de övriga, samt 1–2 öre per vecka och skolbarn. Den främsta svårigheten i Färs härad var att socknarna var så vidsträckta, och att invånarna var så få och fattiga. I Vollsjö tyckte församlingen att ägaren till Vollsjö säteri, friherre Posse, skulle bygga ett skolhus och bidra med lön och bränsle till en lärare. I Vanstad ville församlingen och ägaren till Vanstatorp, fru von Böhnen, bygga ett skolhus, men hon dog 1769. I Östraby, Frenninge och Västerstad tyckte man att klockaren borde undervisa mot den helgonskyld han ändå uppbar. I Rödingen ämnade man anställa en ambulatorisk lärare om vintern. I Vomb och Ilstorp var man beredd att bygga ett skolhus och avlöna en lärare. I Vomb skulle lärarlönen utgöras av bränsle, 1 kappe råg och 16 öre per åbo, 6 öre per husman, 4 öre per inhysesshjon samt 1–2 öre per vecka och barn under lästiden, det vill säga på vintern. I Ilstorp skulle man ge 1 lass ved per åbo, 1 skäppa råg per hemman och i proportion därtill av de mindre hemmansdelarna, 12 öre per husman årligen, samt 2 öre per vecka och barn. I Björka hade man inte

råd att bygga något hus men var villig att ge samma lön som i Ilstorp och till och med något mer, eller 2 skäppor per hemman.

Frosta härad

Inga skolhus eller fasta lärare rapporterades. Däremot undervisade 19 klockare, varav 6 biträdades av annan lärare, och det fanns 2 ambulatoriska lärare. Inga löneuppgifter angavs, och även här klagade man på fattigdom, skogsbrist och boskapssjuka. I Högeröd skulle överste Ramel bygga skolhus och fattighus. Lönen skulle utgå av socknen och klockaren gemensamt. När läraren på loven ägnade sig åt sitt hantverk skulle han befrias från att betala gärningsören, utskrivning, värvning och andra onera. I Harlösa var församlingen villig att skänka en tomt för att uppföra ett skolhus, om uppförandet kunde ske på kyrkans bekostnad. Man tyckte att lönen borde tas av klockarens helgonskyld. I Gudmundstorp, Hurva och Långaröd ansåg man likaså att klockaren borde avstå helgonskylden till en lärare och församlingen skulle bidra med lärarens kost. I Holmby, Espinge och Fulltofta ville man förbättra klockarens villkor för att slippa bygga skolhus. I Östra Sallerup, Gårdstånga, Bosjö kloster och Holmby ville man endast anta en ambulatorisk lärare.

Onsjö härad

Skolhus fanns i Reslöv, Västra Strö och Trollenäs, varav det sistnämnda hade byggts av ägaren till Trollenäs slott (släkten Trolle) i Gullarps-Näs socken (sedermera Trollenäs). Han avlönade även en lärare. Samma släkt hade också byggt skolan i Västra Strö, som lydde under Trollenäs, men där avlönade församlingen själv läraren. I Östra Karaby hade man utsett ett skolhus och där fanns en skolmästare. I Röstånga undervisade läraren i sockenstugan och ambulerade då och då, eftersom socknen var så vidsträckt. Detta måste få fortsätta så, ansågs det, tills man fick råd att bygga skolhus. 4 klockare undervisade i häradet, varav 2 med bistånd av ytterligare en lärare vardera. Det fanns också 3 ambulatoriska lärare. Lönevillkoren angavs inte. Det påpekades att socknarna var vidsträckta och att det förekom stora sumpmarker. I Bosarp ville man bygga en skola påföljande år och avlöna en lärare med 16 öre per matlag årligen. Han skulle också få en viss avgift per vecka och skolbarn samt bränsle. I Trollenäs önskade man att lärarlönen måtte utgå av kronans medel och att en skolordning skulle göras upp av kyrkorådet för varje skola. I Västra Strö hoppades man att klockaren skulle avstå något av helgonskylden till läraren.

Harjagers härad

Det fanns ett skolhus i Barsebäck och ett annat i Örtofta, byggt av ägaren till Örtofta gård (släkten Barnekow). I övrigt fanns en fast skolmästare, 4 undervisande klockare, varav 3 hade bistånd av varsin lärare, samt 4 ambulatoriska lärare. Konsistorium hade fastställt skolordningen i Västra Karleby och häradsrätten den i Hofterup. Uppgifter om lärarnas löner saknas, och liksom på

andra håll klagade man på fattigdom, skogsbrist och boskapsjuka. Saxtorps församling tänkte bygga skola och anta en lärare, och i Dagstorp hade man utsett ett skolhus, samt skulle söka efter en lämplig lärare. I Remmarslöv ville man underhålla en lärare men inte bygga hus, och i Sallerup föreslogs att en lärare skulle kunna avlönas genom insamling av frivilliga gåvor vid bröllop, barndop och begravingar. Virke sockenbor ville anta en lärare, som skulle ambulera, och i Stora Harrie åtog man sig att försätta med att underhålla den redan tjänstgörande läraren.

Rönnebergs härad

Skolhus saknades. I Tofta undervisade en avskedad ryttare för 24 daler smt och några dagsverken, och i Vadensjö fanns en fast anställd lärare. Därutöver undervisade 4 klockare och 2 ambulatoriska lärare. Samma klagomål som överallt annars framfördes: fattigdom, brist på skog och torv, stora socknar med spridda byar, och svårigheter för barnen att ta sig fram på vintern. Sireköpinge socken bidrog med 17 tunnor korn till Landskrona skola, och man ansåg där att denna spannmål skulle kunna få användas till att avlöna en lärare inom socknen. I Felestad och Norra Svalöv ville man få behålla helgonskylden för att ge den i löneförhöjning åt klockaren. I Billeberga ville man bygga skolhus endast om helgonskylden fick användas som avlöning åt en lärare. I Kvistofta var man dock beredd att bygga två skolhus, ett i Kvistofta by och ett i Rys Katslösa, i den delen av socknen som tillhörde Luggude härad.

Luggude härad

Det fanns endast ett skolhus och det låg i Kropps socken, byggt av ägaren till Rosendals gods (familjen Bennet). I Kågeröd fanns en fast lärare, vars lön utgjordes av 6 procents ränta från en fond på 500 daler smt, donerade av baron Ankarstjerna, samt några små bidrag av församlingsborna. Klockarna undervisade i 11 socknar, varav 5 hade en lärare till hjälp. I Brunnby fanns det 2 samt i Väsby socken 3 stycken ambulatoriska lärare. I Farhults socken var den ambulatoriska lärarens lön 30 daler smt om året, samt 2 öre smt per vecka och barn. De 2 lärarna i Brunnby avlönades av "sockenherrskapet", det vill säga ägaren till Krapperups gård (släkten von Kocken).

Liksom i de övriga häraderna i Malmöhus län klagades på fattigdom, för stora och glest bebodda socknar, samt brist på byggnadsvirke och bränsle. I Ottarp beklagade man sig särskilt över att det rått flera års missväxt och boskapsjuka, och i Viken hade det begåtts en stöld i kyrkan. Både i Bjuv och i Viken skulle man bygga skolhus om man kunde få virke från kronoskogarna. I den förstnämnda socknen skulle lönen utgöras av läseskäppan plus en obetydlig penninglön, i den sistnämnda 16 öre per hemman, vilket skulle bli ca 29 daler smt årligen. I Ekeby var man beredd att avlöna en ambulatorisk lärare och i Väsby kunde man tänka sig att samla ihop pengar till de fattiga barnens

undervisning. I Kattarp ville man höja klockarens lön med helgonskylden, det vill säga de 18 tunnor spannmål, som gick till Hälsingborgs skola.

Albo och Järrestads härad

Från 4 socknar rapporterades att det fanns ambulatorisk lärare, och så ville man även ha det i fortsättningen. Från Vemmerlövs socken berättades att det fanns en lärare i Simrishamn, åt vilken man ville upplåta ett hus i socknen, och försöka samla ihop en liten avlöningsfond. I Järrestad hade man kommit överens med en lärare, som hade ett eget hus att han skulle undervisa mot en lön på 2 tunnor spannmål och 8 öre smt för undervisning av katekesen och 12 öre för psalmboken. I Komstad by, Stiby socken, ville man bygga ett hus på socknens mark. Husmännen måste bidra till lärarens lön med dagsverken. I Mellby undervisade klockaren och dessutom 3 lärare, vilket man ansåg tillfyllest. I St: Olof fick en lärare fri kost. I Vitaby föreslog man att socknen skulle delas upp i 3 rotar, och att var och en skulle anställa och avlöna en lärare. Eftersom Brösarps socken var så vidsträckt, föreslogs att varje rote även där skulle ha en egen lärare, medan Eljaröds socken hemställde att få en ny klockare, som kunde undervisa barnen. I Ravlunda förklarade man sig villig att anta en skolmästare, men inte att bygga något hus, vilket skulle bli för dyrt. Lönen till läraren skulle förutom fri kost bli $\frac{1}{4}$ skäppa råg och lika mycket korn årligen per matlag, och därutöver skulle husmännen årligen samla in något i pengar. Man bad om att få bidrag av kyrkotiondet till denna avlöning.

Ingelstads härad

Skolhus fanns i Onslunda, Östra Herrestad och Tosterup, det senare byggt av ägaren till Tosterups slott, Rutger Barnekow. I Bollerup skulle godsets ägare, Nikolaus Sahlgren, bygga ett skolhus. I Hörups och Löderups församlingar hade man beslutat att bygga ett skolhus, om vilket man avgav följande likalydande förklaring:

När kyrkan, som därtill har förmåga, med högvederbörligt tillstånd bistår till skolhusets uppbyggande, kalk, timmer, bräder, fönster, kakelugn m m som nödvändigt skall inköpas för kontanta pengar, framskaffar församlingen allt sådant utan ringaste vedergällning, tillika med sten, lera och långhalm, samt gör därmed allt erforderligt arbete. Och får varken ryttare eller husmän draga sig undan i att i ordning göra sina dagsverken, när de bliver tillsagda; vem som försummar sin arbetsdag pliktar en daler smt, som utan gensägelse tages utav socknens sexmän och gives åt den som samma dag arbetat i den försumliges ställe. Med stenens framkörande göres begynnelse så snart blivit inhöstat, och de andra materielen framskaffas efter handen.

Lönevillkoren i de båda socknarna skilde sig något såtillvida, att kyrkan i Hörup skulle bidra med 8 skäppor spannmål, hälften råg och hälften korn, samt 16 daler smt årligen och klockaren, som fick en lindrigare tjänst, skulle

ge 2 skäppor korn årligen. Kyrkan i Löderup skulle ge 1 tunna av vardera råg och korn samt 30 daler smt i pengar årligen, och klockaren skulle ge 4 skäppor korn per år. I övrigt skulle lönevillkoren bli lika, det vill säga av församlingen fick läraren 1/2 skäppa spannmål och 1/2 lass torv per hemman, oavsett om de hade barn i skolan eller ej. De så kallade läsepenningarna utgjordes av 4 öre för varje ABC-bok som barnet kunde läsa, 6 öre för katekesen och 8 öre för evangelieboken. Det kostade 1 öre per vecka och barn för att lära sig läsa, och 2 öre i veckan för att även lära sig skriva. Församlingsborna i Valleberga och Ingelstorp sade sig vilja följa ovannämnda socknars exempel, om de fick bidrag från respektive kyrka på 100 daler smt. I Glemminge instämde man, med det undantaget att klockaren inte skulle bidra till lärarlönen. I Ullstorp och Tommarp skulle byggas på samma villkor som i Hovby, där man yttrade följande:

Alldenstund församlingen är mycket liten [...] nämligen 39 hemman, och större delen av dem fattiga, så anhåller församlingen underdånigt eller ödmjukt, om icke det ena församlingens sjukstugehus och rum kunde igenom tjänligt tillbygge av församlingen få bliva anslaget till en särskild skola för dessa barn och skolmästare. Helst församlingen har – Gudi lov – ej andra sängliggande eller allmosehjon än att de så nära som en enda är var för sig hemma hos sina vänner och anhöriga. Och för övrigt om flera i framtiden skulle bliva, som nödvändigt måste intagas i fattighuset, så är det så rymligt att flera fattiga kunna därstädes utan olägenhet bärga sig.

Beträffande lärarens lön föreslog man, att kyrkan skulle kunna betala 15 daler smt och 1 1/2 tunna råg årligen. Sockenborna kunde vartannat år bidra med 2 tunnor och 4 skäppor råg, och vartannat med 2 tunnor och 7 skäppor korn. Dessutom skulle de ge 1 lass torv per hemman, vilket skulle bli 19 lass årligen, samt 2 öre smt för varje barn, som för första gången skrevs in i skolan, och 8 öre smt per barn och år för undervisningen. Även i Hammenhögs och Hannas socknar ville man följa Hovbys exempel med undantag av sjukstugans användning, eftersom de inte hade någon. Istället kunde ett gemensamt skolhus byggas. Församlingsborna i Kvärrestad hade redan kommit överens om att bygga ett skolhus på kyrkans mark, om de fick det, och hoppades få bidrag till avlöningen av en lärare, med vilken de skulle komma överens om arvodet. Inom Tryde socken skulle man vilja bygga en skola, och i Tomelilla sade man sig vara villig att hjälpa till, men patron på Kåseholm, H J Coijett, ville inte delta, eftersom socknen var så fattig. I Smedstorp ville man endast bygga om man fick understöd av kyrkokassan, och i Ingelstad var församlingsborna alltför fattiga för att bygga, trots att kyrkoherden där lovat att skaffa en skicklig lärare.

Södra Åsbo härad

I Norra Vrams socken skulle ägaren till Vram Gunnarstorp, överste O K Berch, bygga ett skolhus och anställa en lärare. I övriga socknar var man

beredd att ge läspengar, men inte att åta sig någon extra kostnad för utvidgning av skolväsendet, utan man ville behålla klockaren som lärare.

Norra Åsbo härad

Uppgifter saknas.

Västra Göinge härad

Stoby och Sandby socknar hade byggt ett gemensamt skolhus, och läraren fick årligen 2 öre smt av alla dem, som ville ta nattvarden. I Önnestad fanns också ett skolhus av sten, och läraren avlönades av församlingen. Övriga socknar förklarade sig oförmögna att bygga hus på grund av boskapssjukan och allmänt svåra tider, men lovade att underhålla ambulatoriska lärare.

Östra Göinge härad

Uppgifter om de rådande förhållandena saknas, men samtliga socknar instämde i allmänna ordalag med klagomålen i Västra Göinge härad, och påminde om klockarens skyldighet att undervisa.

Gärds härad

Vittskövle, Köpinge och Everöd hade skolhus. I den sistnämnda socknen utgjordes lärarlönen av räntan på ett testamenterat kapital på 1000 daler smt. Dessutom fick han fri kost och 1 öre i veckan per barn, som lärde sig läsa. I Södra Önnarslöv hade överste Ramel skänkt en tomt till ett skolhus och i Brandstads by i samma socken skulle ägarna till Maltesholm (släkten Ramel) och Vittskövle (släkten Barnekow) också bekosta ett skolhus. Övriga socknar klagade på de dåliga tiderna, och ville fortsätta med ambulatoriska lärare.

Villands härad

Det enda skolhuset i häradet fanns i Österslöv socken på Karsholms gods (familjen Sehested), men socknen avlönade läraren. Uppgift om hur stor årslönen var saknas. Veckopengen var 1 öre per barn för att lära sig läsa, och det dubbla för att lära sig skriva. I Näsум socken fanns en lärare i varje fjärding, och han fick samma veckopeng som i Österslöv. På samma sätt avlönades lärarna i Viby, Rinkaby, Åsum och Nosaby, vilka dessutom fick fri kost. Fast anställda lärare fanns i Fjälkinge och Vånga, där de fick 2 öre per barn och vecka, och i Fjälkestad 1 öre per barn och vecka samt fri kost. I Kiaby fanns det sedan den 10 april 1742 en skolordning, vilken man gärna ville behålla.

Bräkne och Lister härad

I Asarum gjorde man år 1764 upp en förteckning på alla fattiga barn, och samlade in 76 daler och 16 öre smt till dem, samt ordnade deras skolgång. I samtliga socknar sade man att fattigdomen var stor, och att en insamling till en eventuell skolfond endast skulle gå ut över fattigvården. En tunna spannmål

från varje socken gick till Karlshamns skolstat, och 16 öre av kyrkotiondet till de mest begåvade, som fick fri skolgång. Man ville förbli vid det gamla systemet med ambulatorisk bylärare, annars skulle barnen i de vidsträckta socknarna få alldeles för lång skolväg.

Medelstads härad

Endast Tving sockens invånare hade lovat att bygga 2 församlingshus, ett i Eringsboda och ett i den nedre delen av socknen. De övriga vägrade att vidta några som helst åtgärder.

Östra härad

Torhamns församlingsbor ville inte stå för några nya kostnader. I övrigt saknas uppgifter från Östra härad.

Västerås stift

Konsistorium

Vid Skultuna mässingsbruk hade det länge funnits en skolmästare, och där fick ibland även socknens barn lära sig läsa. Allmogen hade lovat att bidra med högre lön till läraren när kyrkobyggnaden blivit färdig, så att alla barnen i socknen skulle kunna få undervisning. Den lilla Fläckebo socken kunde inte förväntas vidta några åtgärder, och barnen i Tillberga, Hubbo, Skerike och St Ilion gick i skola i Västerås stad. I Skerike undervisade dock även klockaren. Följande förteckning visar antalet skolbarn under en 10-årsperiod före uppfostringskommissionens undersökning. Emellertid torde klockarens undervisning ha varit sporadisk, eftersom den inte nämns någon annan stans eller vid något annat tillfälle.

Tabell 9. Antal barn som undervisades av klockaren i Skerike 1749–59

<i>År</i>	<i>Antal barn, vårterminen</i>	<i>Antal barn, höstterminen</i>
1749	8	11
1750	10	9
1751	12	11
1752	12	13
1753	13	17
1754	14	9
1755	9	16
1756	9	7
1757	4	9
1758	8	8
1759	20	

Källa: U La D:II,2

Munktorp

I Munktorp hade man byggt ett hus, som utom själva skollocalerna även bestod av 2 kamrar och ett kök. Till lön åt läraren hade Kungl Majt anslagit 20 tunnor spannmål. Dessutom fick han 10 tunnor av församlingsborna och vissa så kallade matskott. Man hade också samlat ihop till ett skolmagasin, som förökad sig till 42 tunnor spannmål. Räntan gick till fattiga barns undervisning. De fick en halv spann spannmål om året medan de gick i skolan. I Sura och Ramnäs undervisade klockaren, liksom i Rytterne, där han kunde få någon del av vinsten av sockenmagasinet, som vid denna tidpunkt uppgavs vara 2 tunnor råg och 1 tunna korn årligen, samt dessutom så mycket som var och en hade råd att ge per barn.

I Svedvi undervisade kaplanen, som fick klockarelönen. Här bad man emellertid att få använda 2 tunnor och 28 kappar spannmål av kronospannmålen till löneförhöjning åt kaplanen. I Säby samtyckte man till att lägga 1 kappe per hemman utöver det, som de förmögnare föräldrarna ändå gav och det, som kunde tas ur fattigmagasinet. I Berg hade komministern tidigare undervisat barnen, men år 1758 började han bli för gammal, så han anställde istället en vikarie, som han avlönade med 2 daler av sin ringa klockarelön. Man hade även föreslagit att klockarens lön skulle utökas med 2 tunnor spannmål av sockenmagasinet ränta. Man bad att få något av kronans besparade spannmål, och desstuom om en bit äng från allmänningen. I Kohlbäck fanns på Strömsholms kungsgård en lärare, som avlönades av hovstaten. Klockaren skulle undervisa församlingens ungdom och fick i lön lite av komministern, fattigkassan och sockenmagasinet förutom de frivilliga gåvor av hö, halm och spannmål, som man samlade ihop i socknen. En löneförhöjning var otänkbar.

Köping

Jämte föräldrarna och andra privatpersoner som lärde barnen läsa undervisade klockaren i Skinnskatteberg. Församlingen byggde år 1755 ett skolhus, och där bodde även klockaren. Han fick 2 skäppor spannmål samt 16 öre kmt per vecka och barn, vilket han förklarade sig nöjd med. I Gunnilbo undervisade en lärare ca 15–20 barn årligen i sockenstugan, där 2 rum var avdelade till skollokal. Det var mest fattigmansbarn, för vilka ingen särskild avgift utgick.

Till lärarens lön hade brukspatron Adolf Christianin på Beckhammar skänkt ett kapital på 5 000 daler kmt, varav räntan på 300 daler kmt tillföll läraren, som även hade halva klockarelönen, det vill säga 75 daler kmt. Man yrkade på att 1763 och 1764 års pastoralier under vakanstiden, eller ca 6 000 daler kmt, skulle få användas till en fond för skolmästarlön, eftersom denne inte kunde leva på 375 daler kmt årligen. I Björkskog sa man att det fanns skolhus och en ordentligt avlönad, fast anställd lärare, men ingenting sades om de närmare omständigheterna. I Köpings församling skickades barnen till skolan i staden, dit ingen hade längre väg än en halv mil, och där lönen gick på kronans stat. Avgiften var 6 mark kmt per termin och barn. Man hade dessutom enats om att samla ihop 30 daler kmt årligen.

En vid generalvisitationen år 1766 stadfäst förordning stadgade att, om ett barn vid 9 års ålder inte kunde Luthers lilla katekes, blev det 9 daler kmt i böter, och om det vid 12 års ålder inte kunde Svebelii förklaringar, kostade det 12 daler kmt. I Kungsbarkarö, Bro och Malma kunde man inte alls betala något under dessa svåra missväxtår och rådande penningbrist. Dock skulle klockaren undervisa eller andra godkända personer mot upp till 3 daler kmt per termin. Skolåret var uppdelat på 4 terminer.

I Kungsbarkarö hade församlingsborna övertalats att ge 2 kappar spannmål per hemma till klockaren. I Heds socken undervisade läraren i sockenstugan, och lönen var sedan år 1759 bestämd till 3 daler kmt av varje gård, 24 öre kmt av varje matlag och 1 daler 16 öre kmt av varje ståndsperson, samt någon avgift per skolbarn efter överenskommelse.

Färnebo

I Norbergs socken hade man antagit en lärare, som fick klockarelönen och bodde i klockarebostaden. Terminen varade ungefär 6–8 veckor och startade i regel i februari respektive oktober. Av anteckningar om barnens förkovran ur en journal, som fördes vid terminernas början och slut framgår, att det sällan var samma barn som gick i skolan termin efter termin. Ständigt nya namn förekom i förteckningen. Antalet barn varierade tydligen kraftigt, och minskade märkbart under mitten av perioden 1760–1775, det vill säga ungefär vid tidpunkten för uppfostringskommissionens förfrågan om folkundervisningens tillstånd. Medeltalet var 10 barn per termin, liksom i grannsocknen Karbenning vid ungefär samma tidsperiod.

Tabell 10. Journal över skolbarn i Norbergs by 1760–1775

<i>Tidpunkt</i>	<i>Antal barn</i>	<i>Tidpunkt</i>	<i>Antal barn</i>
1760–1761	17	1769 10 okt	4
1761 21 okt–7 dec	23	1770 febr	3
1762 24 febr–3 april	21	1770 12 okt	4
1762 4 okt–11 dec	13	1771 18 febr	2
1767 6 okt	21	1771 15 okt	2
1768 15 febr	24	1772 3 febr	8
1768 9 okt	5	1773 24 febr	10
1769 febr	4	1774 14 okt–14 dec	7
		1775 13 febr–31 maj	11

Källa: U La K:I, 1 1760–1775

I Västerfärnebo skulle man nästa gång tjänsten blev ledig anslå klockarelönen, 20–30 tunnor spannmål och 2 000 matskott till en skolmästare. Tills dess måste man anlita andra privata lärare som godkänts av prostens. I Västanfors och Karbenning kunde man inte vidta några åtgärder utan skulle även i fortsättningen anlita sådana personer, som godkänts av prästerskapet. Från Karbenning rapporterades att det förekom undervisning både i norra och södra roten, samt vid Högfors bruk. En förteckning över förhör med skolbarnen visar att undervisningen i regel endast pågick under ca 2 månader per år, och att i medeltal 10 barn bevisade den. Efter år 1765 beslutades att inte längre föra särskilda skriftliga förteckningar över skolbarnen eftersom deras kunskaper skulle antecknas i själva kyrkoboken.

Tabell II. Lärare, skolbarn och skoltid i Karbenning 1755–1764

<i>Tidpunkt</i>	<i>Ort</i>	<i>Lärare</i>	<i>Antal barn</i>
1755 22 nov	Högfors bruk	mjölnare	8
1756 12 jan – 23 mars	Högfors bruk	organist	8
1756/57 2 nov –22 jan	-	organist	7
1757 2 febr –7 april	-	-	12
1759 15 jan –28 febr	Snytsbo	-	22
1759/60 20 nov –23 febr	Norra roten	-	8
1760 20 okt –13 dec	-	organist	9
1761 2 mars –20 april	-	magister	9
1761 nov –dec	-	lärare från Sala	8
1762 22 febr –6 april	Hästabäck	-	9
1763 2 nov – 10 dec	Olofsbenning	-	7
1764 5 nov – 10 dec	Hästabäck	organist	12

Källa: U La D:I, 1 1756-1819

Västervåla församlingsbor nekade blankt att göra något, men en fru Cedergren, dotter till framlidne ägaren Söderhjelm på Engelsberg, förklarade sig villig att bidra till lärarlönen.

Arboga

I Arboga stad fanns en allmän folkskola, och barnen i de närliggande socknarna kunde använda den. Det gällde Säterbo, Medåker, Himmeta, Västra Skedvi och Ramsberg. I Sevala undervisade före år 1740 en präst, som bodde på klockarebostället. Men detta bruk avskaffades, och klockaren var vid rapporttillfället gammal och undervisade inte. Församlingen var liten och fattig, och kunde inte bidra till någon lön. I Torstuna socken undervisade dock klockaren och 2–3 andra lärda personer, och man tyckte att det räckte. Då och då antog man någon främmande person, som gick runt och undervisade barnen. Dessutom trodde man inte att en skolmästare ensam skulle hinna med att undervisa alla barn. Många kunde skicka sina barn till skolan i närliggande Enköping stad. Torstuna socken kunde i dessa penninglösa tider inte klara av de kostnader ett skolhusbygge skulle innebära, eller att avlöna en fast lärare.

Uppgifter från övriga delar av Västerås stift saknas i rapporterna till uppfostningskommissionen.

Härnösands stift

Medelpad

I Sköns, Alnö och Glimrå socknar skulle klockarna undervisa i sockenstugan. I Skön fick han 8 öre smt per år och rök, och i de övriga 6 öre smt. Samtliga förband sig att betala 4 daler kmt per månad och barn under lästiden. I Stöde socken sade man att det inte skulle räcka med en lärare, eftersom socknen var så vidsträckt, men det skulle bli för dyrt att avlöna flera lärare. Om övriga socknar i Tuna tingslag beslutade att bygga skolhus, skulle man även göra det i Stöde, trots att man tyckte att det räckte om klockaren undervisade i sockenstugan. Till en lärares lön skulle utgå 2 kannor korn per hemman, 24 öre kmt per båtsman eller hantverkare, 16 öre kmt per torpare och 12 öre per inhysesshjon, som brukade eller nyttjade jord. Dessutom skulle man betala 2 daler kmt för pojke och 1 daler kmt för flicka i inskrivningspengar. De fattiga fick betala hälften om de kunde. Läraren skulle åtnjuta förskott till kost och uppehälle. Läspenningen, eller 1 daler kmt i månaden, skulle tillgodoräknas honom som lön. Man föreslog även att djäknepengarna, som gick till skolstaten i Härnösand, skulle få gå till lärarens avlöning istället för den ena kannan korn, så att allmogens börda minskades.

I Tuna ville man slå samman klockare- och lärartjänsterna, och öka lönen med 1 kanna korn per hemman, så att lönen blev 6 kannor korn per hemman, samt 1 daler kmt per månad och barn. Inskrivningspengar ville de inte betala, men i övrigt instämde de med det som gällde i Stöde. I Attmars socken hade det tidigare funnits en sockeninformatör, som var och en kunde använda sig av mot överenskommen betalning. Tillsammans med Tuna förband man sig att förbättra sockenstugan. I Indals och Lidens socknar samt Holms kapell förklarade man sig villig att förbättra sockenstugan, och att använda den som skola, samt att ta ut 6 kannor korn av varje matlag, förutom den så kallade klämtkannan. Man hemställde också om att de djäknepengar, som gick till Sundsvalls skola, skulle få gå till denna istället. De, som inte var bönder, men som bodde på landet och hade barn, som utnyttjade skolan, skulle betala 3 daler kmt i inskrivningspengar.

I Borgsjö socken föreslogs att organisten skulle undervisa. Till hans avlöning skulle utgå 4 kappar korn per rök förutom klämtkannan, 16 öre kmt per vecka och barn samt 1 lass huggen ved per termin, men inga inskrivningspengar. Hantverkare och båtsmän skulle betala 24 öre, torpare 16 öre, inhysesshjon 12 öre samt 8 öre per vecka och barn för samtliga kategorier. I Torps församling skulle organisten också undervisa, förutsatt att man köpte en orgel och tillsatte en sådan tjänst. Lönen skulle i så fall bli 4 kannor korn per hemman, 1 daler i inskrivningspengar per barn samt 2 skrindor huggen ved för varje barn

årligen. Båtsmän och torpare lovade att betala samma belopp som i Bergsjö, och dessutom 1 daler kmt i inskrivningspengar. Den försumlige skulle betala 5 daler smt i böter, vilka skulle tillfalla skolmästaren. I Tynderö socken kunde man utlova ett bidrag på högst 1 daler per hemman årligen vilket skulle göra 43 daler. Klockaren skulle undervisa i sockenstugan.

I Ljustorps och Hässjö socknar, som vardera bestod av 80 rök,¹⁰⁸ föreslogs sockenstugan till skollokal. En lärare skulle kunna få 4 kappar korn per rök, 16 öre i inskrivningspengar samt 1 daler smt i vite för den försumlige, vilket skulle tillfalla skolan. I Njurunda tingslag ville man höja klockarens lön, vilken utgjordes av 2 kappar korn per bonde, och antalet bönder var 120 stycken. Om klockaren ville åta sig undervisningen, vilken skulle ske i sockenstugan, skulle han få ytterligare 2 kappar korn per rök. I Selånger och Sättna socknar fanns redan lärare, som avlönades efter överenskommerlse, och detta ville man fortsätta med.

Ångermanlands östra

Nordingrå socken var fattig och hade inte råd att bilda någon fond till skolhus. Men om Nordingrå klockarebord om 4 tunnland kunde användas för detta ändamål kunde man förena sig om en skola och klockarelönen kunde höjas med djäknepengarna som gick till Härnösands skola eftersom man ansåg att de inte behövdes där längre, när skolstaten börjat utgå i spannmål. I Gudmundrå ville allmogen inte ha några extra utgifter. Man föreslog att djäknepengarna, som likaledes gick till skolan i Härnösand, skulle kunna få användas till en skola i hemsocknen istället, och dessutom borde man få använda kronotiondet för nyanlagda hemman, samt uddaröksmedlen. Nora sockenbor instämde med Boteås.

Ångermanlands västra

I Boteå föreslogs att man skulle kunna få använda överskottet på skolstaten i Härnösand. Den kunde uppgå till 120 tunnor spannmål, som ofta inte använts ens för minskning av tiondet. Man undanbad sig alla utgifter. I Ramsele ville man inte heller vidta några åtgärder, såvida man inte kunde få använda någon del av den så kallade förmedlade hemmansräntan för detta ändamål. I så fall skulle församlingen bistå med timmer till ett skolhus. Skellefteå sockenbor instämde med Ramseles, och föreslog även en annan tiondesättning vissa år, vilket skulle kunna göra det lättare att ge bidrag till en skola.

Ångermanlands södra

I Säbrå föreslogs, att en klass skulle underställas trivialskolan i Härnösand, och att barnen skulle få gå där. Om inte, anslöt man sig till Gundmundrås synpunkter.

¹⁰⁸ Sädesskyl.

Ångermanlands norra

I Arnäs, Grundsunda och Nordmaling tyckte man att det var bra som det var att barnen undervisades av prästerskapet, samt en informator. Trakten var skoglös och det skulle bli för dyrt att bygga skola. I Nätra socken fungerade klockareundervisningen bra, och den ville man inte ändra på, eftersom socknen var fattig, och man hade inte råd att vidta några ytterligare åtgärder.

Jämtland

I paragraf 5 i ett sockenstämmoprotokoll av den 8 oktober 1763 uppgavs, att det i Hammerdal fanns 2 ambulatoriska lärare. Den 14 oktober 1764 stadgades, att skolundervisning skulle bedrivas höst och vår, med undantag för jul och påsk. Läraren skulle stanna 7–8 veckor i varje rote. Klockaren undervisade också, förutom de båda ambulatoriska lärarna. Den 11 oktober 1772 rapporterades, att man på grund av missväxt inte kunde avlöna någon lärare det året, utan den som kunde fick själv göra en överenskommelse med någon lämplig person.¹⁰⁹

2.3 Inga statliga bidrag beviljades

Det cirkulär som utsändes av 1768 års uppfostringskommission gällde endast en förfrågan om i vilken mån församlingarna själva kunde tänkas vara benägna att bidra till folkundervisningens förbättring. Samtliga önskemål om statsanslag i en eller annan form avslogs utan kommentar. Det ekonomiska ansvaret för folkundervisningen låg fortfarande främst på föräldrarna och på de övriga sockenborna samt var beroende av sporadiskt stöd av enskilda donationer och handlingskraftiga prästmäns förmåga att värva bidrag till skolhus och lärarlöner av kyrko- och kronomedel.

¹⁰⁹ Östersunds landsarkiv K:L1, s. 48, 50 och 78.

KAPITEL 3

År 1812

Kanslersgillet, som år 1801 ersatte kanslikollegium som högsta myndighet för skolväsendet, fick den 27 oktober 1801 i uppdrag att samla in uppgifter om undervisningsväsendet från respektive domkapitel. Dessa uppgifter skulle ligga till grund för utarbetandet av en ny skolordning. År 1809 upplöstes emellertid kanslersgillet utan att ha redovisat något resultat av undersökningen, utan att komma med något förslag till en ny skolordning eller ännu mindre till en omorganisation av folkskoleväsendet. Dessa uppgifter har här endast kunnat användas sporadiskt, bland annat beroende på deras summariska karaktär och frågeställningarnas utformning, med variabler av övervägande pedagogisk karaktär.

3.1 Uppfostringskommitténs enkät

En ny uppfostringskommitté tillsattes av Kungl Maj:t den 29 januari 1812 med samma målsättning som Kanslersgillet. Det ansågs nödvändigt att först noggrant undersöka de rådande förhållandena för att kunna framlägga ett förslag till förbättringar. I ett ciruklär av den 3 april 1813¹¹⁰ uppmanades domkapiteln att komma in med svar på de frågeformulär, som kommittén översände. Formulär nr 1 och 2 rörde gymnasierna, och nr 3 andra typer av skolor i städerna, medan formulär nr 4 avsåg folkskoleväsendet på landet. Här återges formulär nr 4 på följande sida.

¹¹⁰ Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 15, vol. 45–46, 1935. Hall, R B, *Folkpedagogiska utlåtanden*. s. 129–135 och 140–154. Formuläret är här återgivet efter Daniel Lindmark, *1812 års uppfostringskommittés enkät*. Urkunden nr 1–4, Umeå 1987–1988.

N:o 4. Uppgifter, hvilka af Consistorierne infordras från kyrkoherdarna på landet eller andra vederbörande:

- 1:0 Huruvida någon så beskaffad Skola, som i Schema N:o 3, omnämnes, i församlingen finnes? i hvilket fall upplysningar och underrättelser meddelas efter hvad i berörda Schema är föreskrifvit.
 - 2:0 Om i Församlingen finnes någon Socken-Skola? eller genom privat inrättning stiftad Läroanstalt och mot Sockne-Skola svarande?
 - 3:0 Huruvida Ambulatorisk Skola finnes? huru undervisningen der bestrides? och huru densamma är fördelad i afseende på dem, som skola åtnjuta den?
 - 4:0 När den ena eller andra Skolan blifvit stiftad? jemte samma Akter och uppgifter, hvilka, i afseende på stiftelsen, stadfästelsen m.m. i N:o 3, finnas äskade?
 - 5:0 Af hvilken eller hvilka undervisningen bestrides?
 - 6:0 Lärarnes lönevillkor och förmåner, på sätt N:o 3 innehåller?
 - 7:0 Skolans inkomster och utgifter, efter enahanda grunder?
 - 8:0 Stället der undervisningen lemnas? samt om och huru beskaffadt Skolehus finnes?
 - 9:0 På hvad vilkor, så i anseende till ålder, som kostnad, barnen mottagas och njuta undervisning? Huruvida de barn, som undervisas, åtnjuta något understöd till föda, kläder och böcker?
 - 10:0 Hvilka kunskaper och öfningar undervisningen omfattar? såsom läsning, Christendoms- eller annan kunskap, skrifning, räkning m.m. hvilket allt omständligen uppgifves? till hvad höjd i hvarje kunskap undervisningen och öfningen drifves? Hvilka böcker och hvilka undervisnings-sätt följas? Och för de lägsta Skolorna, huruvida barnen i synnerhet öfvas att läsa och skriva både tydligt och fort?
 - 11:0 Om någon undervisning lemnas i det som rör Landtskötseln och Slöjderna?
 - 12:0 Skillnaden i undervisning begge könen emellan?
 - 13:0 Vid hvad tid på året undervisningen tager sin början och slutas, och vid hvad timmar, under Läsnings-tiden, undervisningen börjas och slutas? samt huru timmarne äro fördelta?
 - 14:0 Disciplinen, och huru långt inseendet öfver seder och uppförande sträcket, jemte straff och belöningar?
 - 15:0 Om och hvilka Förhör med barnen anställas, samt om och hvilka Betyg meddelas?
 - 16:0 Det vanliga antalet af Lärjungar?
 - 17:0 Hvilka förbättringar, vare sig i Skolans inkomster och fördelar, eller i undervisningsverket, kunna vara att förvänta och påtänka? Anm. Då någon af föregående uppgifter inhemtas genom de Handlingar som insändas, behöfva endast dessa återopas.
 - 18:0 Der inga Skolor finnas, eller icke tillräckliga för Sockenbarnens antal, uppgifvas på hvad annat sätt, och i hvilka ämnen ungdomen undervisas? hvilka undervisa? till hvad grad undervisningen drifves, i synnerhet i läsning och skrifning? hvilka böcker nyttjas? huru ofta undervisningen meddelas, med hvad mera, som kan gifva ett fullständigt begrepp, på hvad fot undervisningen för Allmogens barn är ställd?
 - 19:0 Uppgifves, om Klockaren eller Organisten i Församlingen har sig någon undervisnings-skyldighet ålagd, och om han derföre njuter någon särskild vedergällning? samt huru stor? i det fall någon undervisningsskyldighet icke åligger dessa personer, och någon Skolmästare icke finnes, uppgifves, huruvida Klockaren och Organisten äro så lönte, att den saknade undervisningen kan dem åläggas att bestrida?
 - 20:0 Socknens folkmängd, och särskilt antalet Barn mellan Sjette och Femtonde året?
 - 21:0 Huruvida undervisningsanstalterne inom hvarje Socken synas svarande mot invånarnes antal och behof?
 - 22:0 Hvilka yrken så egentligen tillhöra orten, eller äro så allmänna derstädes, att undervisningen och öfningarna synas i viss mån böra riktas till deras befrämjande?
 - 23:0 Omnämnes äfven huru många Privatundervisningar genom Informatorer för det närvarande finnas inom Socknen?
-

Prästen i varje socken skulle alltså bland annat uppge vilken typ av skola och lärare som fanns, vem som bestred kostnaderna, vilka lärarens löneförmåner var, om det fanns ett särskilt skolhus, hur många barn som fanns i socknen och hur många som gick i skolan. I denna undersökning har punkterna 1–9, men även 16–20 beaktats. Punkt 22, där man tar upp tanken på önskvärdheten av en yrkesförberedande utbildning i anslutning till näringarna på orten antydde ett intresse för ett annat mål med undervisningen än det religiösa. Svaren från prästerskapet på denna punkt var inte oväntat oftast nekande eller obefintliga.

Väldiga mängder av uppgifter från enskilda församlingar hopades hos uppfostringskommittén, och blev liggande obearbetade. Utlåtandet lät vänta på sig. Kungl Maj:t fick påminna kommittén om, att den även skulle avge ett betänkande om folkskoleväsendet på landet. Slutligen lämnades det, men inte förrän 10 mars 1825. Kommittén ansåg att ingen av de vanligast förekommande typerna av skolor på landsbygden, nämligen ambulatoriska skolor, lantskolor eller socken-, bruks- och fabriksskolor, egentligen kunde anses tillfredsställande. Dock ville man absolut hålla fast vid grundsatsen att barnundervisningen på landsbygden var en kommunal angelägenhet, och att staten inte i något avseende omedelbart borde ingripa. Liksom det var församlingarnas egen skyldighet att ta hand om fattigförsörjningen, var det även deras plikt att ombesörja de egna barnens undervisning. Kommittén ansåg att "de rikaste folkklasserne" inte hade någonting att vinna på statliga bidrag, eftersom de själva skulle få bära hela den utökade skattebördan. Dessutom skulle det uppstå svårigheter när det gällde att rättvist fördela denna eventuella skattebördan. Det påstods från kommitténs sida att

erfarenheten har nogsamtt givit vid handen, att alla frivilliga skatter, frivilligt utgjorde samt under egen kännedom och omsorg värdade, erläggas lättare och kännas med vida mindre tyngd, än då de av ämbetsmän skola utkrävas och till okända ändamål användas.

Följaktligen ansåg man att det inte var någon idé att författa en stadga rörande den första folkundervisningen. Vissa råd kunde man dock ge beträffande undervisningsämnen, undervisningsmetoder samt lärarkompetens.

Varje skola borde ha en egen skolmästarinstruktion, som reglerade de lokala förhållandena, och metoden borde vara växelundervisning.¹¹¹ Däremot avstyrktes förslaget att det skulle inrättas något slags seminarier för lärarna. Detta skulle bli för dyrbart, och ansågs dessutom onödigt, eftersom flera

¹¹¹ Växelundervisningsmetoden uppfanns av två engelsmän, oberoende av varandra, Josef Lancaster och Andrew Bell. Ökande barnkullar och brist på lärare gav dem idén att äldre elever kunde användas för att undervisa de yngre. Kungl Maj:ts ciruklär 4 februari 1824 till domkapiteln förordade denna metod som lämplig att införa i skolorna på landsbygden.

kunniga män från landsorten hade besökt växelundervisningslokaler i Stockholm och kunde vidarebefordra den nya metoden till sin hemtrakt. Ingenting nämndes om de ambulatoriska lärarnas löner, medan det rekommenderades att lärarna i lantskolorna skulle få ett visst bestämt arvode för varje undervisat barn, och att lärarna i socken-, bruks- eller fabriks-skolorna skulle ha en fastställd årslön. Årslönens storlek preciserades dock inte.

Förhållandena i Lunds stift skildrades av biskop Faxé å Lunds domkapitels vägnar. I sin rapport till 1812 års uppfostringskommitté framförde han sina synpunkter. På vissa håll fanns det inom stiftet både fasta och ambulatoriska skolor. Särskilt i skogsbygderna borde dock flera inrättas. I Blekinge, där socknarna var stora och långsträckta och kyrkan för det mesta låg i södra roten, var bristen på skolor som störst. Enligt hans mening skulle det inte ha blivit så dyrt att grunda folkskolor i övriga rotar också, eftersom tillgången på byggnadsmaterial och bränsle var god. Endast ett mindre antal klockare fullgjorde sin skyldighet att undervisa. Efter enskiftets¹¹² införande hade dock klockareundervisningen försvårats, eftersom barnen hade blivit utspridda från kyrkbyn, där klockaren för det mesta bodde. Föräldrarnas benägenhet att ständigt utnyttja barnen i arbete gjorde även att skoltiden blev mycket kort, och att barnen ofta hade glömt det, som de eventuellt hade lärt sig, när de första gången skulle ta nattvarden. Varje barn fick således skolundervisning under alldeles för kort tid och den undervisning som bedrevs verkade vara ineffektiv och otillfredsställande.

De yttranden, som domkapitlen lämnade med anledning av 1812 års uppfostringskommittés betänkande behandlas i nästa kapitel, eftersom de snarast anknyter till förhållanden, som rådde kring år 1825, och inte längre var relevanta för förhållandena vid uppfostringskommitténs tillsättande.

Antal barn och deras skoltid

En markant skillnad kan skönjas mellan Lunds och övriga stift beträffande barn som fick skolundervisning, antalet lärare som undervisade och antalet fasta skolinrättningar. I Västerås stift kan man för all del spåra ett relativt stort intresse för barnens uppfostran och formella utbildning, vilket ledde till att man också där försökte anställa lärare och låta barnen gå i skola. Men i Småland, på västkusten och i Norrland förekom ännu inga tecken på en utveckling i denna riktning.

¹¹² Enskiftet infördes av Rutger Maclean på Svaneholm 1783–1786 och sedermera i Skåne 1803–1827. Det innebar bl.a. en uppsplittring av byarna, eftersom varje gård fick sina ägor omfördelade till ett sammanhängande område.

En beräkning av antalet skolbarn har gjorts på grundval av information från de socknar, som till kommissionen både uppgivit antal skolbarn och antal barn i åldern 5–15 år. Det är endast meningsfullt att göra beräkningen för Lunds och Västerås stift, eftersom ytterst få socknar i övriga stift lämnat information om båda dessa variabler. I Lunds stift var det ungefär 16 procent av alla barn i skolåldern som fick undervisning och i Västerås stift 12 procent. Detta torde dock utgöra ett minimum eftersom barn som undervisats av frivilliga enskilda privatpersoner inte är medräknade.

Tabell 12. Invånarantal, barn 5–15 år och skolbarn 1812

<i>Stift</i>	<i>Invånarantal</i>		
Lund	278 377		
Växjö	117 927		
Kalmar	69 619		
Göteborg	201 816		
Västerås	172 236		
Härnösand	133 807		
	<i>Barn 5–15 år*</i>	<i>Barn 5–15 år</i>	
Lund	56 374	63 049	
Växjö	21 534	34 431	
Kalmar	12 630	15 588	
Göteborg	36 098	45 135	
Västerås	29 829	33 883	
Härnösand	25 541	32 641	
	<i>Skolbarn</i>		
Lunds stift	8 778		
Västerås	3 580		

*Uppgift saknas från många socknar.

Källor: Siffrorna i kolumn 2 är hämtade från Uppfostringskommittén. Kolumn 3 är baserad på befolkningsstatistik från Emigrationsutredningen.¹¹³

Ordet skolbarn får inte tas i modern bemärkelse. Man måste hålla i minnet att skolgången var mycket sporadisk. Ett skolbarn kallas här det barn, som överhuvudtaget hade deltagit i undervisning under någon kort period av året, och följaktligen registrerats som lärjunge av respektive skolmästare. I Lunds stift fördelade sig skolbarnen så här på de olika häraderna.

¹¹³ *Emigrationsutredningen, Bilaga IX, Jordbruksbefolkningen i Sverige 1751–1900*. Befolkningsstatistiken för Lunds stift exkluderar här städerna Malmö, Lund, Landskrona, Ystad, Hälsingborg, Karlshamn och Karlskrona. Detsamma gäller i Göteborgs stift för Göteborg. Från Härnösands stift saknas uppgifter från Västernorrlands och delar av Västerbottens län.

Tabell 13. Antal skolbarn i Lunds stift 1812

<i>Härad/kontrakt</i>	<i>Skolbarn i fasta skolor</i>	<i>Skolbarn i någon typ av skola</i>
Oxie	164	474
Skytts	24	412
Torna	411	761
Bara	306	740
Wemmenhögs	135	428
Ljun- it/Herrestads	220	280
Frosta	30	293
Färs	151	641
Onsjö	-	200
Harjagers	320	639
Rönnebergs	50	545
Luggude	180	352
Albo/Jerrestads	100	408
Ingelstads	106	616
Södra Åsbo	76	186
Norra Åsbo	15	212
Bjäre	95	177
Västra Göinge	-	70
Östra Göinge	-	290
Villands	-	264
Gärds	130	550
Östra	-	20
Medelstads	30	30
Bräkne/Lister	-	190
Summa:	2 503	8 778

Skoltid

Det är mycket svårt att få någon uppfattning om den verkliga skoltiden för varje elev, både vad gäller skoltid per år och antal skolår. I rapporterna till 1812 års kommitté förekom inte heller några uppgifter om det antal år varje barn bevistat skolundervisning. I punkt 13 i frågeformuläret skulle man uppge hur terminerna var förlagda under året. Mycket få präster har lämnat uppgift på denna punkt. Dessutom är det omöjligt att avgöra om ett barn har följt undervisningen hela tiden, och om inte, hur lång tid eller hur många terminer. När det gäller undervisning av ambulatoriska lärare kan man förmoda, att varje barn fått en ännu mera sporadisk undervisning med många och långa avbrott. Man kan säga att den tid, som angavs som barnens skoltid, snarare utgör lärarens effektiva arbetstid årligen, och används här som sådan vid beräkning av lärarens inkomster från skolbarnen i form av deras vecko-, månads- eller terminspeng.

Tabell 14. Undervisningstid (medeltal), redovisad 1812

<i>Stift</i>	<i>Mån/år/barn</i>
Lund	6,7
Växjö	2
Kalmar	7,6
Göteborg	3,8
Västerås	3,3
Härnösand	-

I Transtrands socken i Västerås stift förekom till exempel undervisning under 27 veckor om året, enligt en detaljerad förteckning över hur länge varje lärare, i regel två men ibland tre, hade undervisat under åren 1790–1840 (se sockenrapporter 1812).

På vissa håll spelade betalningssättet in för barnens skoltid. Om föräldrarna skulle betala per dag och barn skickade de gärna ett barn i taget, så att till exempel de 6 barnen i en viss familj gick i skolan 1 dag vardera. I flera fall påpekades hur viktigt det var, att föräldrarna tvingades att betala avgiften för varje barn för åtminstone en hel vecka eller helst en månad, eftersom de då kände sig mera förpliktade att skicka barnen till skolan. I Gyllie socken i Lunds stift tillämpades ett bötesförfarande, så att den, som försummade att betala in någon del av lönen till läraren, fick böta samma belopp till skolkassan. Om barnet inte kom till skolan, bötfälldes varje förälder per barn och dag som barnet uteblivit med 1 skilling, om föräldern var åbo, och med 6 rst om han var husman.

Lärare

Bland lärarna kan man urskilja 4 huvudkategorier:

1. fast anställda skolmästare
2. ambulatoriska lärare
3. undervisande präst, klockare eller organist
4. frivilliga privatpersoner

De tre första kategorierna har i denna undersökning betraktats som den egentliga lärarkåren. I socknar där man rapporterat frivilliga lärare framgår inte hur många det fanns i respektive socken, utan det var endast antalet socknar, där sådan undervisning förekom, som kunde fastställas. Med andra ord minimiantalet sådana lärare, men i många socknar fanns nog flera än en. En femte kategori utgjordes under hela perioden av föräldrar, eller snarare mödrar, som undervisade sina barn i hemmen. Även i detta fall gäller att det är antalet socknar, där hemundervisning rapporterats, som finns med i följande tabell. De ambulatoriska lärarna dominerade, utom i Västerås stift, där det fanns flera klockare och präster som lärare än fasta respektive ambulato-

riska. Det fanns egentligen inte några fasta lärare utom i Skåne och i Bergslagen. I Lunds stift utgjorde de fasta lärarna knappt 25 procent av de tre förstnämnda kategorierna tillsammans, i Västerås något över 30 procent. I absoluta tal fanns det dock ca 4 gånger så många fasta lärare i Lunds som i Västerås stift.

Tabell 15. Lärarkategorier 1812

<i>Stift</i>	1 <i>fast</i>	2 <i>ambulerande</i>	3 <i>präst</i>	<i>Summa</i> <i>kol 1-3</i>	4* <i>friv</i>	5* <i>föräldrar</i>
Lund	106	310	37	453	29	32
Växjö	2	22	15	39	45	106
Kalmar	1	19	11	31	27	30
Göteborg	6	73	4	83	28	75
Västerås	26	24	34	84	60	38
Härnösand	1	18	8	27	32	84
Summa:	144	466	109	719	221	365

*Kolumn 4 och 5 anger antal socknar och byar där frivilliga eller föräldrar uppgavs undervisa.

Icke oväsentliga, men svårsmätbara insatser på folkundervisningens område torde de privatpersoner ha gjort som frivilligt åtog att undervisa. Det rapporterades att gamla orkeslösa gummor eller invalidiserade gubbar, ofta före detta soldater, samlade några barn i sin egen stuga, eller gick omkring i gårdarna. De hade ingen som helst utbildning, och undervisade för att få ett litet tillskott till sin försörjning. Socialt sett tillhörde en stor del av dessa lärare de fattigaste och allra svagaste befolkningsgrupperna på landsbygden, helt utan inflytande och var förmodligen bland de minst ansedda, minst bemedlade och hårdast drabbade, både av krig och missväxt. Prästerskapet var för det mesta positivt inställt till dessa frivilliga insatser, samtidigt som de dock försökte förhindra, att lösdrivare och brottslingar slog sig ned och kallade sig barnalärare. Prästerna brukade pröva sina lärares läskunnighet, eventuellt också deras skrivkunnighet, och sedan auktorisera dem. Det gällde inte bara de frivilliga lärarna, utan även de fast anställda och de ambulatoriska, där det fanns sådana. Lärarutbildning saknades helt och hållet och prästens kontroll var den enda garantin för att man hade en duglig skolmästare. Endast i undantagsfall stadgades i någon skolordning att läraren skulle vara präst.

Rapporterna från år 1812 visar, att det var vanligt med självutnämnda lärare, som undervisade i sina stugor. Ett flertal socknar uppgav att det fanns sådana, men däremot inte hur många i varje socken eller by. Vid en sammanräkning av antalet socknar, som har uppgivit att frivilliga personer undervisade, får man alltså fram minimiantalet sådana lärare, vilket redovisats i föregående tabell under den fjärde lärarkategorin. I både Växjö och Härnösands stift fanns fler frivilliga än övriga tre kategorier tillsammans. Gränserna mellan

olika lärarkategorier var dock mycket flytande. Både de fasta lärarna och klockarna eller prästerna fick ibland ambulera i socknens mest avlägsna byar under en viss tid av året, medan de frivilliga lärarna bodde i byn i hela sitt liv och undervisade barnen året om, och följaktligen var lika "fasta", som de fast anställda byskollärarna. Gränserna mellan ambulatoriska och frivilliga lärare var den allra mest svävande. Det fanns uppgifter om, att gamla soldater, fiskare eller studenter erbjöd sig att vandra omkring och undervisa barnen i socknen. De antogs eventuellt av sockenstämman, som dock inte förpliktade sig till någonting, och inte heller föreskrev några krav om löner eller arbetstid.

Det stora antalet ambulatoriska lärare, som redovisades för Göteborgs stift, torde snarare vara att hänföra till kategorin frivilliga. Men i ett stort antal socknar fanns inte någon lärare alls, och då antog man att barnen fick undervisning i hemmet av föräldrarna, företrädesvis av modern. Dessa socknar har lämnats utanför den statistiska bearbetningen, eftersom det inte finns några som helst uppgifter utöver själva antalet socknar där detta förhållande rådde, vilket kan utläsas under kolumn 5 i föregående tabell över lärarkategorier 1812. Dock kan man dra slutsatsen, att moderns roll som lärare fortfarande var stark, och att andra lärare rekryterades från de allra understa befolknings-skikten, i den mån de inte även var anställda av kyrkan som präst, klockare, kaplan eller kantor/organist.

Antal skolbarn per lärare

Klassernas storlek varierade naturligtvis kraftigt och det är svårt att göra annat än grova skattningar. I Västerås stift finns belegg för att ett stort antal barn har samlats kring en lärare, oavsett om han var fast, ambulatorisk eller klockare/präst. Medeltalet ligger där på 42, det vill säga mycket högre än i Lunds stift som hade 19 barn per lärare om man tar med alla tre kategorierna fasta, ambulatoriska och präster. För övriga stift blir medeltal intetsägande på grund av för få uppgifter. Men i Växjö och Kalmar stift får man av rapporterna intrycket att få barn utnyttjade möjligheten till den undervisning som erbjöds.

Man kan i Lunds stift studera antalet fasta lärare häradsvis och få en uppfattning om hur stora klasserna kan ha varit. Inte oväntat förekommer även inom stiftet mycket stora variationer.

Tabell 16. Antal lärare och skolbarn per lärare i fasta skolor, Lunds stift 1812

<i>Härad/kontrakt</i>	<i>Antal lärare</i>	<i>Antal skolbarn</i>
Oxie	8	20
Skytts	3	8
Torna	17	24
Bara	7	43
Wemmenhögs	5	27
Ljunit/Herrestads	13	16
Frosta	1	30
Färs	9	16
Onsjö	0	
Harjagers	12	26
Rönnebergs	1	50
Luggude	5	36
Albo/Jerrestads	4	25
Ingelstads	6	17
Södra Åsbo	3	25
Norra Åsbo	1	15
Bjäre	3	31
Västra Göinge	0	
Östra Göinge	0	
Villands	3	-
Gärds	4	32
Östra	0	
Medelstads	1	30
Bräkne/Lister	0	
Summa:	106	23

Dessa uppgifter är hämtade från sammandraget för uppgifterna för Lunds stift 1839. Det faktum att lärarantalet här något överstiger det i det databehandlade materialet beror troligtvis på en oklar klassificering av lärarkategorierna i sammandraget.

Det faktum att en ambulatorisk lärare tycks ha undervisat färre barn än en fast förklaras av att många barn bodde inne i själva kyrkbyn, åtminstone före skiftenas genomförande. De kunde lätt komma till sockenskolan, samtidigt som föräldrarna i byn lättare kunde påverkas att låta sina barn gå i skolan. Många socknar i Skåne var inte så vidsträckta, och det fanns rätt gott om ambulatoriska lärare. Därför blev klasserna mindre, när varje lärare endast vandrade omkring i ett litet område. Fluktuationerna år från år var dock relativt stora enligt många berättelser, beroende på bland annat sjukdomar, missväxter, väderleksförhållanden, samt den allmänna inställningen till folkskolan.

Skolhus i Lunds stift

Det fanns fasta skolnirättningar både med och utan särskilt eget skolhus. Den fast anställde läraren eller klockaren hade i vissa socknar ett eget hus, där han undervisade barnen. Sockenstugan spelade också en viktig roll som skollokal, särskilt i Västerås stift, och i diskussionerna om skolhusbyggen framfördes då och då den synpunkten, att man kunde bygga ett hus, som skulle kunna användas både som skola och fattighus. I många rapporter framgår att skolan och fattigvården ofta var intimt förknippade i diskussionerna på sockenstämman.

På grund av motstridiga och bristfälliga uppgifter är det svårt att exakt bestämma hur många skolhus det fanns vid varje undersökt tidpunkt. Här redovisas några olika sammanräkningar för Lunds stift. Antalet varierar beroende på vilka källorna är. Enligt uppgifter som kom in till Kanslersgillet i början av 1800-talet skulle det redan då ha funnits ca 150 fasta skolor inom Lunds stift.¹¹⁴ Den förteckning som inlämnades av uppfostringskommissionen 1812 omfattade i Lunds stift 155 så kallade ständiga skolor, inklusive folkskolorna i städerna, vilka i övrigt ej medtagits i den statistiska bearbetningen av uppgifterna i den här undersökningen. Av dessa 155 skolor uppgavs 107 ligga inom Malmöhus län. Vid en jämförelse med uppgifter som kom in 1826¹¹⁵ och 1842¹¹⁶ överensstämmer det totala antalet förvånansvärt väl, men fördelningen mellan länen skiljer något. Av kartan på sidan 60 framgår var befintliga skolhus uppgavs ha blivit byggda och hur många i respektive härad under åren 1727–1814. De fasta skolornas antal överskattades troligen av Kanslersgillet, eftersom inga tecken tyder på att många skolor skulle ha försvunnit, eller att så många fler lärare undervisade hemma i sina egna hus. Om man jämför med de uppgifter som angavs för skolhus i Lunds stift 1770 är det dock många skolor som inte omnämns 1812.

En underskattning av antalet fasta lantskolor med skolhus verkar däremot föreligga i en studie av Torsten Hägerstrand, i vilken bland annat utvecklingen av folkskolorna i Skåne¹¹⁷ under 1800-talets första hälft diskuteras. Hans uppgifter baserar sig på de rapporter, som folkskoleinspektörerna lämnade för åren 1861–1863 angående folkskolorna i Sverige.¹¹⁸ Under rubriken ”skolan trädde i verksamhet år” i tabellöversikten av förhållandena i Lunds stift har

¹¹⁴ Warne, A, *Till folkskolans förhistoria i Sverige*. Stockholm 1929, s. 523.

¹¹⁵ Lunds domkapitels arkiv E XIII:36. Cirkulär 274 år 1826 om bl.a. skolor, samt sockenbeskrivningarna. Lunds landsarkiv.

¹¹⁶ E.D. Handlingar 1842 4 juni, läns- och stiftsstyrelserna om förslag till folkskolelag. Riksarkivet.

¹¹⁷ Anderson, A C, Bowman, M J, *Education and economic development*. Aldine Publishing Co, Chicago 1965, s. 253–254.

¹¹⁸ *Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1861–1863, utgifna av tillförordnade folkskoleinspektörer*. Stockholm 1865.

inspektörerna inte angivit någon källa för det årtal, som de noterat. Att döma av deras rapporter skulle det inte ha funnits mer än ca 25 fasta lantskolor år 1814 i Skåne, varav inte någon i Kristianstad län. Folkskoleinspektörerna skulle undersöka rådande förhållanden, och lade sig därför troligen föga vinn om exakthet när det gällde att uppge sådana för dem sekundära ting som tillkomståret.

Det verkar som om skolor grundats i en mycket snabbare takt och också i större omfattning än vad Torsten Hägerstrand antyder, även om han påpekade att det möjligtvis fattades ett par punkter på hans karta, men att det inte kunde vara många. Ytterligare skolor fanns i Kristianstad län i de sex häraderna,¹¹⁹ som saknas i Hägerstrands undersökning, särskilt i sydöstra Skåne. Han säger sig ha inkluderat endast sockenskolor,¹²⁰ men vad detta innebär är oklart. Om det emellertid innebär, att de skolor inte är med, vilka byggts upp för medel, som någon privatperson helt eller delvis skänkt, så ger detta en missvisande bild av skolväsendet. I Skåne stod dessa skolor även öppna för hela församlingens barn. De var inte endast till för de barn, som tillhörde till exempel godset, vars ägare hade donerat skolhuset. I folkskoleinspektörernas rapporter angavs för övrigt inte vem, som hade bekostat skolhuset, utan endast vilket år det grundats. Till yttermera visso gällde dessa rapporter året när skolan grundats, och inte det år skolhuset byggts.

Per Paulsson¹²¹ och Gottfrid Westling¹²² har båda i sina respektive arbeten om folkskolans historia noterat årtal för skolhusbyggnation. I förekommande fall har uppgifterna i källmaterialet 1826 och 1842 kompletterats med hänvisning till (P) respektive (W) om de finns upptagna hos dem och eventuellt avvikande årtal. I följande tabell kan man följa skolhusbyggnationen kronologiskt, skola för skola.

¹¹⁹ Bjäre, Norra Åsbo, Södra Åsbo, Albo, Järrestad och Ingelstad.

¹²⁰ communal schools.

¹²¹ Paulsson, P, *Historik öfver folkundervisningen i Sverige från äldsta till nuvarande tid*. Bonniers, Stockholm 1866.

¹²² Westling, B G W, *Huvuddragen av den svenska folkundervisningens historia*. Stockholm 1900.

Tabell 17. Skolhus som inrättats i Lunds stift 1727–1814

År	Socken, eller by
1727	Barsebäck (P); Sörby och Gumlösa (W)
1729	Östra Tomarp (W; 1726 P)
1731	Östra Sönnarslöv (W)
1740	Veberöd (W); Gladsax (P; 1789 W)
1746	Blentarp
1749	Tosterup (1743 P)
1750	Göddelöv (1744 W); Everöd (W); Sönnarslöv (W); Önnarp (P; 1784 W)
1752	Sövde; Degerberga
1755	Östra Herrestad
1758	Öved (W)
1760	Torekov (W)
1764	Bjäresjö (W)
1765	Villie (W)
1766	Hofterup (W)
1767	Andarum (P)
1769	Västra Vram (1773 W)
1772	Loshult (1770 W)
1773	Stora Herrestad (1785 W); Brandstad
1774	Västerstad (1790 W)
1775	Löddeköpinge (P; 1803 W); Borgeby (P; 1779 W)
1776	Dörröd; Köpinge (1777P)
1777	Borrby (1752 W; 1797 P); Sjörup; Stävje; Lackalänga (W); Västra Nöbbelöv
1778	Östra Wemmenhög (1777 W); Stora Råby (W); Vomb (W); Torrlösa (W)
1779	Torrlösa (1778 W); Snårestad; Balkåkra; Skanör-Falsterbo (1799 W)
1780	Löderup (1769 P); Örkelljunga (W); Törringe (1781 W); Hörup; Träne
1781	Västra Karaby; Saxtorp; Västra Sallerup (P)
1783	Vallkärra (1798 P); Stångby; Fjälje
1785	Fågeltofta (1765 W; 1766 P); Kropp (W; 1786 P); Mörap (W; 1786 P);
1786	Björka (W); Allerum och Fleninge (W)
1787	Hardeberga; Skartofta (W)
1788	Hasslarp
1789	Virke (W)
1790	Östraby (W); Nättraby (1784 W); Ausås (1784 W); Strövelstorp (1750 P;
1792	Skurup (W; 1793 P); Sandåkra (W; 1795 P); Åsum; Skepparslöv
1793	Slimminge, 2 skolor (W); Lyngby (W; 1794 P); Gustav (P); Börringe
1794	Stångby (P); Munka-Ljungby (P; 1800 W)
1795	Everlöv; Osby; Hofterup (1791 P)
1797	Kågeröd (1800 W); Håstad; Silvåkra (1798 W)
1798	Revinge (W)
1799	Stoby och Norra Sandby (W); Ivö (W)
1800	Bara (W); Tryde; Norra Vram (W)
1801	Sankt Peters Kloser (1819 W); Norra Nöbbelöv (W)

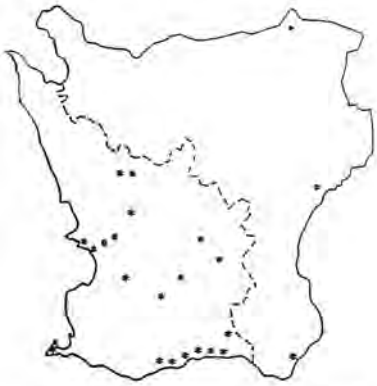
1803	Hellestad (1800 W)
1805	Dagstorp (W); Öja (W)
1806	Svedala; Hyby, 2 skolor (W); Håstad (W); Åsum (W); Norra Skrävlinge (W)
1807	Tygelsjö; Brandstad; Örsjö (W); Vadensjö (W)
1808	Husie; Västra Skrävlinge; Glumslöv; Kävlinge (1813 W); Ullstorp;
1809	Gärdslov och Önnarp (W); Klagstorp; Onslunda
1810	Hedeskolga (W)
1811	Kiaby; Sankt Olof (1810 W); Lilla Bedinge (W); Asarum (W)
1812	Lockarp; Svenstorp; Skärholst (1813 W); Västra Karaby; Lilla Harrie;
1813	Bunkeflo (1812 W); Gylle; Genarp; Kyrkoby; Svalöv; Söderviddinge;
1814	Eskilstorp; Dalby; Tullstorp; Fulltofta; Asmundstorp; Stora Harrie; Frenninge;

De flesta skolhusen i Skåne låg i södra och sydvästra delen, en liten klunga i mellersta Skåne och några enstaka skolhus utspridda i öst och nordöst. Detta framgår av kartan över skolhusen byggda 1727–1814 på följande sida. Den utveckling, som skedde efter tillkomsten av 1768 års uppfostringskommission, kan följas dekad för dekad på följande kartor. De visar en rätt stark uppgång för skolhusbyggen på den mellersta västra kusten, samt på sydkusten. Antalet skolhus i södra och mellersta delen av Kristianstad län utvidgades också successivt. Under 1700-talets sista och 1800-talets första decennium förstärks intrycket av, att ovannämnda centra på väst- och sydkusten byggdes ut kraftigt, medan antalet skolor i Kristianstad län trots allt endast ökade punktvis. Den klunga av skolor, som Hägerstrand antyder skulle ha förekommit i sydvästra delen av Skåne växte i själva verket inte upp förrän just i början av 1810-talet. År 1814 kan man urskilja tre centra inom Malmöhus län, nämligen mellersta och södra västkusten, samt längs sydkusten, ett bälte som förgrenade sig norrut. I Kristianstads län fanns det också flest skolor i södra och mellersta delen. Därutöver fanns endast enstaka skolhus. Det förekom även att det i samma socken fanns mer än ett skolhus.

Det förekom även i viss utsträckning att en fast skola inrättats, men utan eget skolhus, eftersom undervisningen bedrevs i sockenstugan eller i lärarens eget hus. Dessa skolor är emellertid inte medtagna på kartorna, vilket betyder att skoltätheten i själva verket var ännu större enligt Hägerstrands kriterier, vilka inte var befintliga skolhus, utan grundade fasta lantskolor. Om man studerar utvecklingen decennium för decennium finner man att ett aktivt skolhusbyggande på lokalplanet sammanfaller med stort intresse för folkskolefrågor på rikspanet. En markant ökning skedde efter tillsättandet av uppfostringskommissionen 1768 och fortsatte sedan i ungefär samma takt, det vill säga något över 20 skolhus per decennium fram till 1812, då en ytterligare ökning inträdde vid tillsättandet av den nya uppfostringskommittén, ca en fyrdubbling på några få år. På följande kartor kan man följa spridningen av skolhus i Skåne under perioden mellan de två uppfostringskommissionerna.

Karta 3. Antal skolhus i Skåne, byggda 1727–1814, fördelade på härad

Skolhus i Skåne byggda 1770-1779

Skolhus i Skåne byggda 1780-1789

Skolhus i Skåne byggda 1790-1799

Skolhus i Skåne byggda 1800-1809

Skolhus i Skåne byggda 1810-1814

Karta 4. Skolhus i Skåne 1770-1814

Fiansiering av skolhusbyggen i Lunds stift

Endast i Lunds stift fanns det i någon större utsträckning skolhus, som byggts av privatpersoner. Övriga skolhus hade bekostats av församlingsborna själva, någon gång med kyrkans hjälp. För följande socknar redovisades detaljuppgifter. De ger en inblick i mångfalden av lösningar.

Fosie fick den 27 december 1806 tillåtelse av Kungl Maj:t att använda ett års behållna kyrkotionde. 1810 kunde man avskriva ett lån på 350 rdr rgs, eftersom församlingsborna täckt kostnaderna.

Lockarp fick likaledes 122 rdr rgs av kyrkotiondet och med hjälp av församlingsbornas tillskott på 300 rdr rgs fullbordades skolan år 1812.

Tygelsjö och *Klagstorp* fick bidrag av resp kyrka med 200 rdr rgs. Övriga kostnader bestreds av församlingen.

Hyllie och *Bunkeflo* byggde skolhus 1812, helt med kyrkans medel.

Tommarp och *Håslöv* beslutade att utarrendera de 16 kappland, som hade reserverats till vardera skolhusplats. Arrendet skulle bilda en fond för ett framtida skolhusbygge.

Stora Råby hade redan arrenderat ut skolhusplatsen till högstbjudande, och man fick in 5 rdr rgs årligen från och med 8 oktober 1811.

Skanör och *Falsterbo* fick skolhus redan 1779. Det byggdes för pengar, som skänkts vid två av Kungl Maj:t i hela riket påbjudna kollektor.

Stävje och *Lackalänga* köpte ett skolhus var år 1777.

Fulltofta byggde också ett skolhus 1777, men det användes inte längre som skollokal, eftersom de fattiga frälsbönderna inte kunde betala någon skollärare.

Blentarp fick ett skolhus 1746 genom samarbete mellan riksrådet Meijerfeldt, som köpte ektimmer och mursten till skorstenen, och församlingen, som köpte bjälkar, sparr och bräder, samt utförde arbetet.

Östra Vemmerlöv fick ett skolhus på liknande sätt 1778 genom att familjerna Ehrensparre och Gyllenkrok på Dybecks gård ställde byggnadsmaterialet till förfogande, medan församlingsborna själva fick bygga upp huset.

Sjörup skulle bygga upp ett skolhus på församlingens egen bekostnad enligt beslut på sockenstämman 16 november 1777. För att inte riskera att stå utan pengar vid starten, samlade man genast in 1 rdr rgs per hemman.

Skivarp lämnade ut skolhusbygget på entreprenad enligt sockenstämmobeslut 23 november 1777.

Virke gjorde också det, enligt skolordningen av den 22 december 1799. Där var det kyrkoherden, som åtog sig att bygga skolhus för 115 rdr rgs.

Dagstorp beslutade på sockenstämman 27 augusti 1805 att förfara som i Skivarp och Virke, och fick budet 100 rdr rgs. Kyrkoherden skänkte 25 rdr rgs. Resten av kostnaderna skulle fördelas på församlingsborna.

Annerlöv beslutade på sockenstämma den 27 juni 1813 att bekosta ett nytt skolhus, eftersom det gamla förfallit. Om detta äldre skolhus finns inga kommentarer.

Everöd och *Lyngby* hade dittills delat skola, men den 7 februari 1813 beslutades att Lyngby skulle få ett eget hus. Lyngby hade 1782 bidragit till skolhuset i Everöd, som då kostat 50 rdr rgs. Nu skulle man få tillbaka 25 rdr rgs, det vill säga sin andel. Dessutom anslog Kungl Maj:t den 16 juni 1813 ytterligare 75 rdr rgs av kyrkans tionde i byggnadsanslag.

I Malmöhus län hade man vid enskiftets genomförande utsett skolhusplatser, i regel 16–18 kappland, i 28 socknar och beslut hade redan fattats om 12 nya skolhusbyggen.

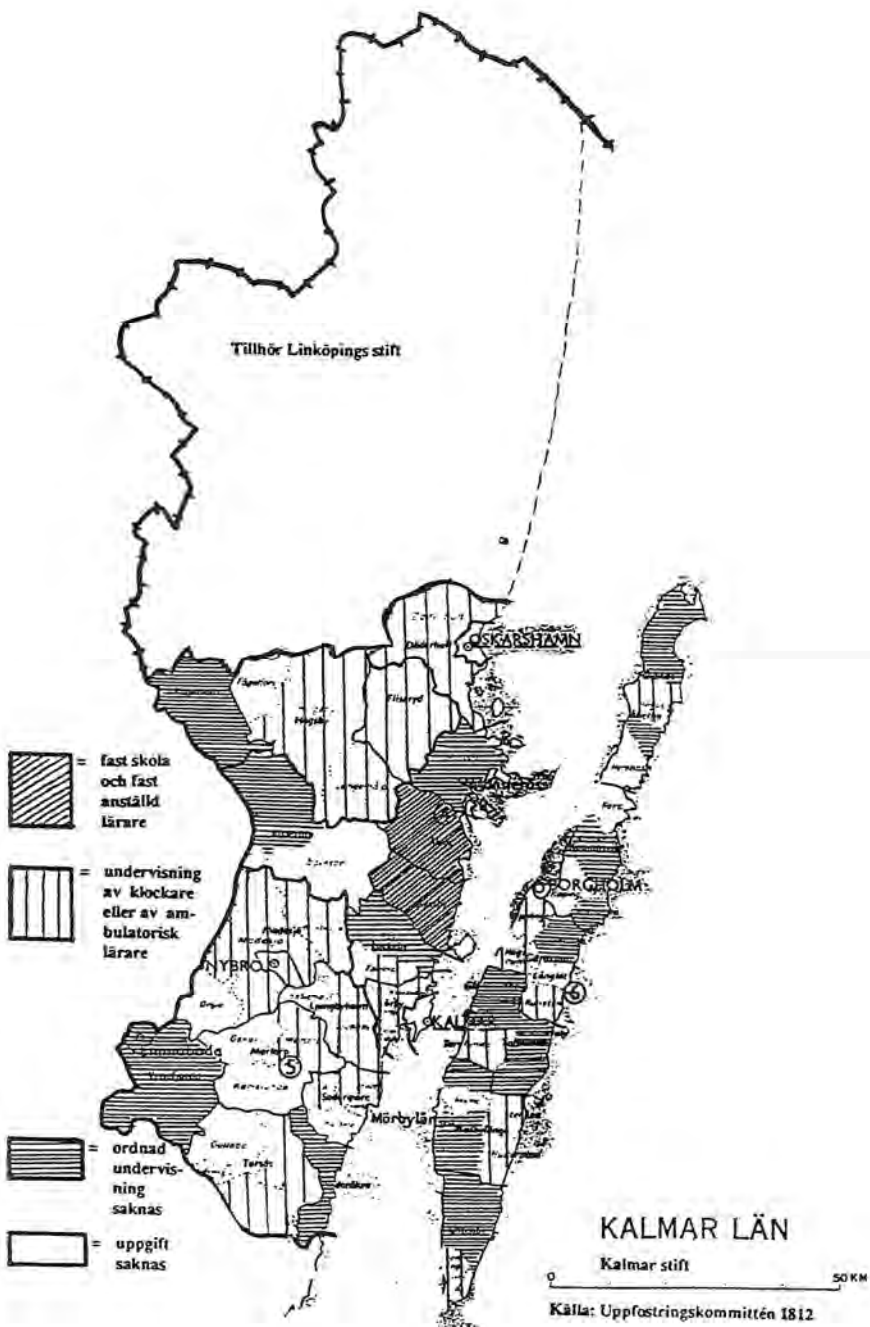
Beträffande underhållet av skolhusen var uppgifterna fåtaliga, men tyder på att det vanligaste var, att församlingen själv underhöll huset, även om själva byggnationen hade bekostats av en privatperson.

Etablerade skolor i övriga stift

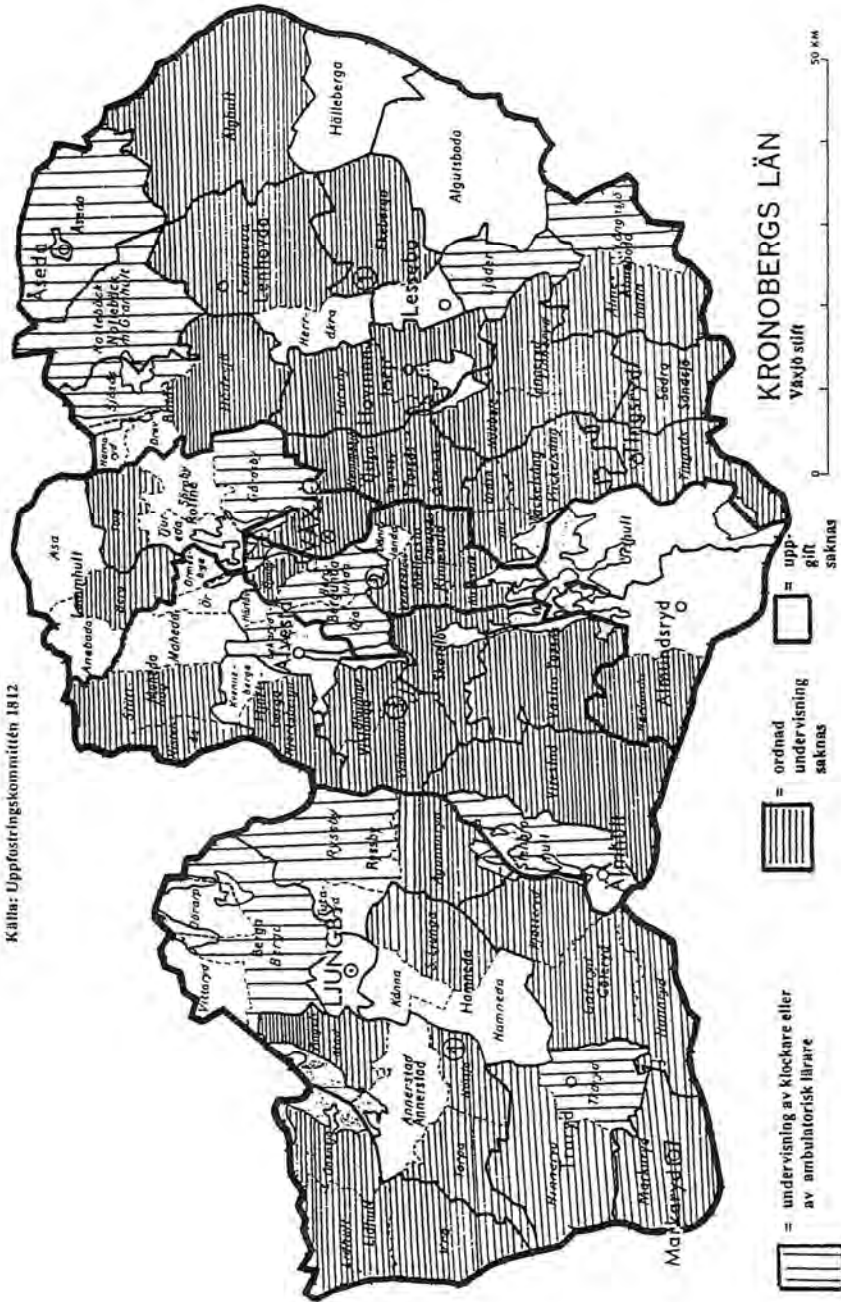
Utbredningen av de olika skoltyperna i de övriga stiftet var mycket blygsammare. I Härnösands och Göteborgs stift förekom så få fast etablerade skolor eller ambulatoriska skollärare, att det inte blir meningsfullt att markera dem på en karta. För Växjö och Västerås stift däremot kan man studera lokaliseringen av skolor på följande kartor för respektive län inom stiftet.¹²³ I hela Växjö stift fanns endast några enstaka fasta skolor, i Kronobergs län ingen alls. Spridningen av ambulatoriska lärare tycks i Kronobergs län ha koncentrerat sig kring Växjötrakten och några nordliga socknar upp mot länsgränsen, vidare upp igenom de centrala delarna av Jönköpings län och till Huskvarnatrakten. Men spridningen var föga omfattande, och ingenstans uppgick den klunga socknar, som åtminstone antagit en ambulatorisk lärare, till mer än 6 stycken. För Kalmar stifts del var spridningen bättre på fastlandet, där ett flertal angränsande socknar hade ambulatorisk lärare, medan fördelningen på Öland var mycket ojämn.

I Västerås stift kan man iaktta två klart avgränsade områden, där någon typ av undervisning förekom. Det ena området sträckte sig rakt norrut från Västerås stad, upp genom hela Västmanlands län till By socken i Kopparbergs län. Det andra sträckte sig längs hela västra delen av Västmanlands län och fortsatte upp till Söderbärke och Norrbärke socknar i Kopparbergs län samt även till de angränsande socknarna inom Örebro län. Ytterligare ett område där angränsande socknar antingen hade fast eller ambulatorisk lärare eller både och, kan skönjas, om dock svagare, i de centrala delarna av Dalarna.

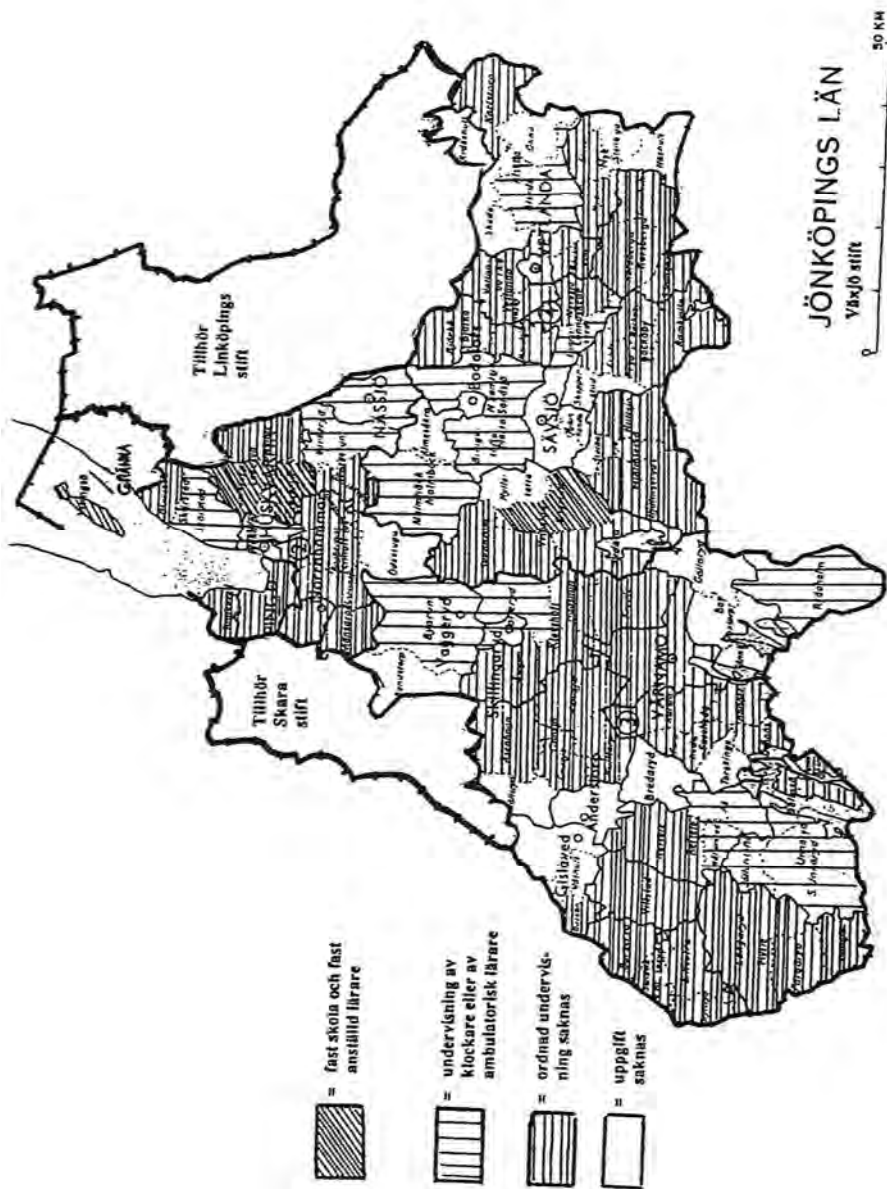
¹²³ Uppgifterna är hämtade från uppfostringskommittén 1812. Länskartorna är utgivna av Generalstabens litografiska anstalt 1961.

Karta 5. Karta över förhållandena i Kalmar län 1812

Karta 6. Karta över förhållandena i Kronobergs län 1812

Karta 7. Karta över förhållandena i Jönköpings län 1812

Källa: Uppfostringskommittén 1812

= fast skola och fast anställd lärare

= undervisning av klockare eller av ambulatorisk lärare

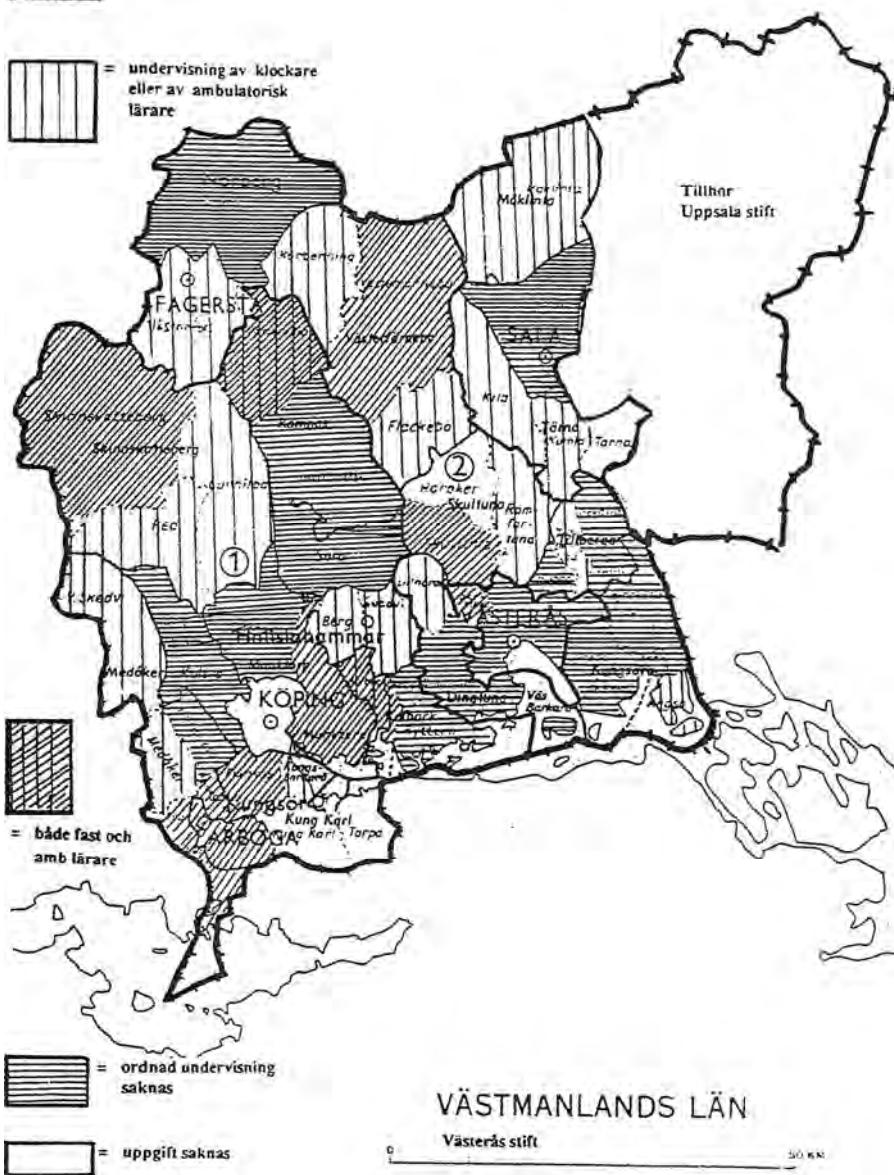
= både fast och amb lärare

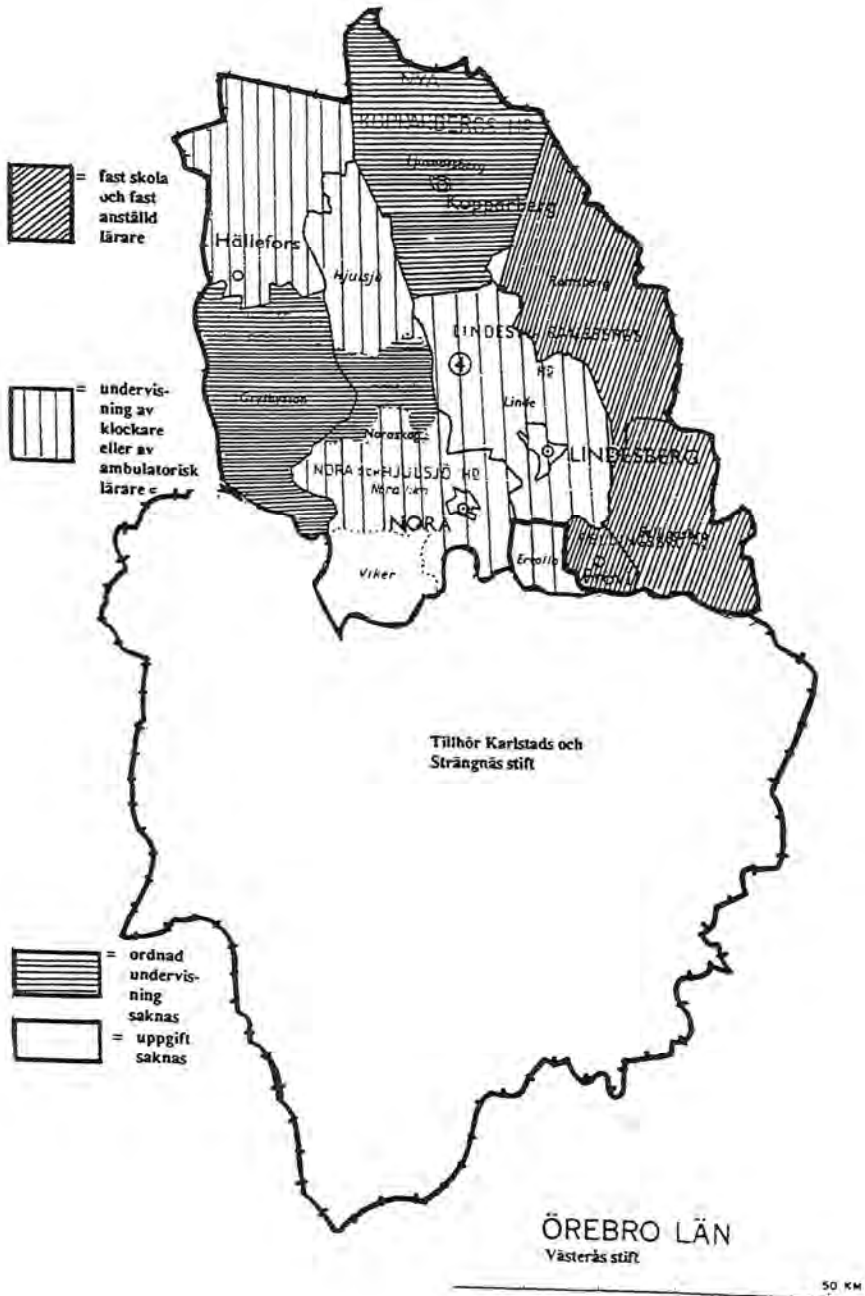
= ordnad undervisning saknas

= uppgift saknas

Karta 8. Karta över förhållandena i Västmanlands län 1812

Karta 9. Karta över förhållandena i Örebro län 1812

Karta 10. Karta över förhållandena i Kopparbergs län 1812

Lärarnas lön

Oavsett anställningsform och vem som betalade, kunde ersättning till lärarens lön bestå av lön i pengar, lön in natura och naturaförmåner. Med hjälp av främst uppfostringskommitténs uppgifter från Lunds och Västerås stift ska här belysas både hur finansieringen av lärarens lön gick till, och hur mycket läraren fick i lön för sitt arbete. I övriga stift fanns mycket få lärare, och man kan endast dra slutsatsen, att lärarlöner inte var någon utgift för landsbygdens folk.

Naturaförmåner

De viktigaste naturaförmånerna utgjordes av fri kost och fritt husrum. I viss utsträckning åtnjöt de fasta lärarna fritt husrum i skolhuset. De ambulatoriska lärarna fick ofta bo på de gårdar, där de för tillfället undervisade. Detta innebar alltså att de hade gratis logi under den tid då de gick runt i socknen och undervisade, medan de under den övriga delen av året, för det mesta under sommarhalvåret, fick hålla sig med egen bostad. Präster och klockare bodde i regel i präst- respektive klockaregården. Om de hade denna förmån ändå, och inte i egenskap av lärare, har den inte räknats med här. I Lunds stift kan man räkna med att var åttonde lärare hade fritt husrum, och av dem var en tredjedel fasta lärare. I Västerås stift däremot hade varannan lärare fritt husrum och ca hälften var fasta, hälften ambulatoriska lärare. I Kalmar och Härnösands stift hade också ungefär hälften av de ambulatoriska lärarna fritt husrum, medan i Göteborgs och Växjö stift endast var åttonde respektive var sjätte ambulatorisk lärare hade fritt husrum.

I Lunds stift fick ca var fjärde lärare fri kost. Inte mer än kanske 15 procent av dem var fasta lärare. I Västerås stift däremot fick nästan hälften av de fasta lärarna där fri kost. I övriga stift gällde uppgifter om fri kost de ambulatoriska lärarna, eftersom fasta lärare i stort sett saknades.

Det var huvudsakligen barnens föräldrar, som fick bekosta de ambulatoriska lärarnas kost och logi under undervisningstiden. Det fanns flera olika metoder att fördela bördan. Läraren kunde till exempel bo och äta en dag i varje gård eller torp, han kunde stanna en eller två dagar per barn i varje familj, eller bo på ena stället och äta på det andra. Denna fördelningsfråga löstes olika på olika orter enligt lokala ekonomiska och praktiska förutsättningar. En del stugor hade inte någon tillräckligt stor kammare, där man kunde hysa alla barnen, varför läraren fick undervisa på ett och samma ställe, men bo och äta hos barnens respektive föräldrar i tur och ordning. En och annan kyrkoherde föreslog att även de barnlösa föräldrarna skulle bidra till lärarens underhåll, samt upplåta sina stugor för barnens undervisning. Men det verkar inte som om dessa förslag gått att genomföra i praktiken. De få fasta lärare, som åtnjöt

fri kost, fick denna antingen i egenskap av ambulatoriska lärare under vissa perioder av året, eller på grund av att de var avlönade av någon privatperson, och fick förmånen att äta på godset eller bruket. Följande tabell illustrerar några olika sätt att bidra till lärarens kost, samtliga hämtade från Lunds stift.

Tabell 18. Exempel på bidrag till lärarnas kost i Lunds stift 1812

<i>Socken</i>	<i>Kostbidrag per år i spannmål, tunnor</i>	<i>per åbo och år i kappar/ i pengar</i>	<i>per åbo och månad i pengar</i>
Stävje	4 tr korn, 1 ta malt, 1/2 ta äror		
Ö Herrestad	4 tr korn		
Stora Bjällerup		6 kpr korn	
Stora Råby		6 kpr korn, 1 kpe malt	
Lackalänga		2 kpr korn, 1 kpe malt	
		2 kpr råg	
Fjälje		2 kpr råg	
Träne		4 öre	
Djurröd		12 sk rgs	
Svedala			24 sk rgs
Ö Vemmenhög			18 sk rgs

En annan naturaförmån som förekom nästan uteslutande i Lunds stift var bidrag till uppvärmning, så kallad eldbrand. Väl att märka kallades det inte vedbrand där, eftersom många socknar i stiftet var skogfattiga. I någon utsträckning fick även ambulatoriska lärare fritt bränsle, om han hade egen bostad. Bidragen till bränsle varierade starkt i flera avseenden: storlek, utbetalning in natura eller i pengar, och uttaxeringssätt per åbo eller per hemman.

Tabell 19. Exempel på bidrag till lärarnas bränsle i Lunds stift 1812

<i>Socken</i>	<i>Bränslebidrag per år</i>	<i>per åbo och år</i>	<i>per hemman och år</i>
Bunkeflo			48 sk rgs
Skånör	6 rdr rgs		
Stävje		1 lass torv	
Lilla Bedinge	15,5 rdr rgs till torv		
Örsjö	60 lispund hö och 40 lispund torv		
Glimåkra	6 tr ved		
Örkened	5 tr ved		

I Lunds stift fördelade sig naturaförmånerna på följande sätt:

Tabell 20. Procentuell fördelning av naturaförmåner på lärarkategorier i Lunds stift 1812

<i>Naturaförmån</i>	<i>Fast lärare</i>	<i>Amb lärare</i>	<i>Klockare/präst</i>
kost och husrum	3	10	11
kost och bränsle	7	4	-
husrum och bränsle	10	0	-
husrum	6	2	0
kost	7	23	11
bränsle	30	4	0
inga naturaförmåner	32	53	73
ingen uppgift	5	4	5

I några enstaka fall förekom det att en lärare fick samtliga förmåner. På en del håll fick även de personer, som undervisade frivilligt, någon form av naturaförmån. Av föregående tabell framgår, att de fasta lärarna främst fick husrum och bränsle eller bara bränsle, medan de ambulatoriska fick kost och husrum eller enbart kost. Här är det också viktigt att betänka att många klockare och präster hade tjänstebostad och alltså redan hade fritt husrum fast inte i egen- skap av lärare, varför denna förmån som ovan nämnts inte är medräknad.

Övriga naturaförmåner i form av åkertäppa, kollektupptagningar vid guds- tjänsterna eller andra sporadiska gåvor, till exempel insamlingar vid bröllop och begravingar, tacksägelsegåvor eller böter för försummelse att sända barn till skolan, utgjorde i förekommande fall en mycket obetydlig del av lärarens inkomster. Om man ser till naturaförmånernas inbördes betydelse, spelar kost och logi överallt den största rollen, också när man studerar fördelning på antal socknar, där naturaförmåner förekommer.

Tabell 21. Antal socknar med naturaförmåner 1812

<i>Stift</i>	<i>Husrum</i>	<i>Kost</i>	<i>Bränsle</i>	<i>Åkertäppa</i>	<i>Kollekt</i>
Lund	48	104	70	5	3
Växjö	4	5	-	-	1
Kalmar	9	9	2	-	1
Göteborg	18	14	2	0	0
Västerås	26	19	8	1	6
Härnösand	8	14	-	-	

Betalning in natura eller i pengar

Att avgift erlades in natura var mycket vanligt i Lunds stift och förekom även i Västerås stift, om än sporadiskt. Det allra vanligaste var att man betalade ut spannmålen med hälften korn och hälften råg. I Lunds stift gällde för mer än

80 procent av betalningarna in natura att de utgjordes av hälften korn och hälften råg, i Västerås stift gällde det för alla. Hemmansägare, hemmansbrukare och övriga jordägande privatpersoner betalade in natura. Avgifterna från till exempel torpare, husmän och andra icke jordägande lantarbetare erlades i pengar, liksom även bidragen från diverse fonder, kassor och institutioner.

Det vanliga var att man angav hur mycket till exempel varje församlingsbo, varje hemman eller varje matlag skulle bidra till lärarens lön och upphäälle, oavsett om de hade barn, som skulle undervisas, eller ej. Avgifternas storlek varierade beroende på vem som betalade. Torpare, husmän, inhysesjon och fiskare betalade mindre än hemmansägare och hemmansbrukare.

Därutöver förekommer en rik flora av olika betalningsvarianter för föräldrarna, som skulle betala för varje barn som fick undervisning. I de flesta fall uppgavs en avgift för varje åbobarn och en annan för torparbarn. Man kunde betala in natura eller i pengar. Det förekom varierande betalningsterminer: årsavgift, terminsavgift, veckopeng, inskrivningspeng och ibland kunde föräldrarna till och med få betala per barn och dag. Det vanliga var att betalning gällde för att lära sig läsa. I regel gällde samma avgift för både pojkar och flickor, även om det någon gång talades om lägre inskrivningspeng för flickor. För de (pojkar) som fick lära sig skriva, ibland också räkna, kostade det på ett flertal ställen dubbelt så mycket. Avgiften kunde också variera på grund av hur många barn familjen hade i skolan. "Mängdrabatt" förekom. Det hände till exempel att man fick betala i bco, om man hade ett barn, men i rgs om man hade flera.

Man uppgav hur mycket var och en skulle betala, men inte hur många personer av varje kategori, som på detta sätt bidrog till att avlöna läraren. Och man underlät att redovisa hur många barn som tillhörde den ena eller andra kategorin. Även om man exakt kunde kartlägga hemmansindelningen, det sociala mönstret och den yrkesmässiga fördelningen i varje socken, skulle man ändå svårt kunna ta reda på vilka, som eventuellt vägrat, inte haft råd eller låtit bli att betala sin andel av barnundervisningen. Det innebär att materialet inte kan ge upplysning om exakt hur stor lärarnas lön var. Det man kan göra är en skattning för det begränsade antal socknar som tydligt angivit vilka olika avgifter som läraren skulle få i lön för sin undervisningsmöda.

Följande sammanställning från Lunds och Västerås stift visar fördelningen av de vanligaste bidragstyperna till läraren. Det var dels uttaxering per sockenbo, oavsett om han hade barn eller inte, dels avgifter, som föräldrarna betalade för sina barns skolgång. Föräldraavgifterna i Västerås stift verkar inte vara så differentierade som i Lunds stift. De fåtaliga uppgifterna från övriga stift tillåter knappast någon liknande approximering. Antalet socknar och byar anges inom parentes efter respektive uppgift om medelavgiften/år, uttryckt i

sk rgs. Betalningarna in natura är omvandlade enligt rådande markegångs-
taxor, i medeltal av hälften råg och hälften korn.

Tabell 22. Fördelning av medelavgifter/år i sk rgs 1812

<i>Avgift per...</i>	<i>Lunds stift</i>		<i>Västerås stift</i>	
	<i>in natura</i>	<i>i pengar</i>	<i>in natura</i>	<i>i pengar</i>
hemman (socknar)	92 (82)	10 (5)	40 (4)	12 (1)
torpare (socknar)		11 (14)	-	-
<i>Års-/terminsavgift:</i>				
åbobarn (socknar)	69 (42)	30 (21)	221 (2)	30 (2)
torparbarn (socknar)		31 (29)		30 (2)
<i>Vecko-/månadspeng:</i>				
åbobarn (socknar)		83 (92)		58 (30)
torparbarn (socknar)		42 (40)		59 (29)

Om man för Lunds stift skulle försöka fastställa vilka belopp som var vanligast, visar det sig att 6 kappar spannmål per år och åbo alternativt per år och hemman var ofta förekommande. För torparna var den vanligaste årsavgiften 12 sk rgs. När avgiften erlades per månad gällde det oftast 6 sk rgs per hemman eller 3 sk rgs per torpare.

Utbetalning av lönerna

Det finns mycket få uppgifter om hur, när och av vem lönerna betalades ut till läraren. Det förekom att man betalade direkt till läraren en eller två gånger om året, ofta vid Mikael- och Valborgsmäss (29 september respektive 30 april). Detta verkar ha gällt både för uttaxering per hemman och terminsavgift per skolbarn. Vanligare än terminsavgift verkar dock ha varit, att barnen betalade veckopeng. Lönevillkoren fastställdes på sockenstämma och läraren fick i regel själv se till, att samtliga betalade sin andel. I vissa skolordningar eller sockenstämmoprotokoll fanns speciella föreskrifter på denna punkt. I Kyrkköpinge och Gyllie samlades till exempel pengarna in av åldermännen, och den, som försummade att betala in lärarens lön, fick böta samma belopp till en skolkassa. I Skivarp hade sexmännen uppsikten över att åborna och husmännen tog upp och samlade ihop torv, som skolmästaren sedan fick köpa. I Björka och Ilstorps skolordning av den 6 november 1796 var det fastställt, att den som inte bidrog till lärarens lön skulle böta 16 sk, och den, som underlät att bidra till hans kost, skulle böta hälften så mycket. Dock sades inte något om vem som skulle driva in dessa pengar. I Skartofta sade man sig ha haft svårigheter när det gällde att få in pengarna till lärarens lön. I Örtofta hade man likaledes beslutat om ett bötesförfarande för den försumlige. Den som inte bidrog till lärarens lön skulle böta 2 sk, men ändå betala sin andel av lönen. Vem som skulle driva in pengarna var dock ovisst. I

Torp socken i Härnösands stift stadgades enligt ett sockenstämmoprotokoll den 15 september 1811 att kronolänsmannen skulle driva in den spannmål, som faststälts per skatterök,¹²⁴ och sockenskrivaren skulle sköta indrivningen av torparnas penninglön. Spannmålen skulle betalas samtidigt som kronotiondet, och läraren måste själv vara närvarande och ha en lår eller kista med sig att ta hem den i.

Privata donationer och andra bidrag

Vid en undersökning av de bidrag, som gavs av andra än församlingsborna, det vill säga av privatpersoner i pengar och in natura, av räntor och fonder, skolkassor, fattigkassor, sockenmagasin samt krono- och kyrkotionden, finner man, att de i Lunds stift i genomsnitt uppgick till totalt ca 36 rdr rgs och i Västerås stift till ca 43 rdr rgs per socken och år. Detta innebar att barnens avgifter i Lunds stift inbringade ungefär lika mycket, i bästa fall, medan de i Västerås stift kunde utgöra en större inkomstkälla för läraren.

De privata donationerna spelade den största rollen i Lunds stift, i synnerhet om man däri även innefattar sådana räntemedel, som årligen utbetalades från diverse fonder, vilka i många fall även bildats av privatpersoner. Men beloppen som tillföll varje socken var genomgående lägre än i Västerås stift. I Kopparbergs län spelade däremot utbetalningarna av kronotiondemedel en betydande roll. Enligt uppgifterna, som lämnades till 1812 års uppfostringskommitté, förekom utbetalningar av kronotiondemedel till skolläraren på 12 platser, nämligen i Söderbärke, Norrbärke, Grangärde, Nås, Malung, Leksand, Gagnef, Älvdal, Mora, Stora Tuna, Säter och Folkkärna. Enligt Albin Warne¹²⁵ borde även Grytnäs, Skedvi och Hedemora fått, men däremot inte Älvdal. Dessa bidrag av kronans medel tilldelades dalasocknarna redan under 1600-talets sista årtionden under Karl XI:s och landshövding Duvalls tid, delvis som ett led i kampen mot det då florerande häxväsendet.¹²⁶ Fattigkassornas insats verkar inte ha varit av någon nämnvärd betydelse, även om man ibland fått intrycket att fattigvården och omsorgerna om barnaundervisningen gick hand i hand. Dock framgår av flera rapporter att fattigkassan var villig att betala avgiften för de utfattigas barn. Men det förekom inga uppgifter om i vilken utsträckning detta skett.

Skolfonderna var inte obetydliga, i synnerhet inte i Lunds stift. Räntan låg vanligtvis på 6 procent. Men i flera fall skulle skolfondens avkastning inte delas ut till lärarens lön, utan den skulle gå till inköp av böcker, eller till

¹²⁴ Rök, egentligen matlag, hushåll; äldre kameral enhet i Norrland och Finland, ungefär motsvarande mantal. (*Nordisk Familjebok*, 2a upplagan).

¹²⁵ Warne, A, *Svenska folkskolans historia I: Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809*. Stockholm 1940, s. 211 ff.

¹²⁶ Löfvberg, D, *Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet*. Uppsala 1949, s. 40 ff.

utdelning av premier till barnen. I några fall skulle skolfonden först växa och bli så stor, att man så småningom skulle kunna bygga upp ett skolhus för pengarna. Anmärkningsvärt är att det i Göteborgs stift fanns relativt stora tillgångar i form av skolfonder i förhållande till det ringa antal skolor, som redan etablerats, vilket måste betyda, att man dock ägnat barnens undervisning ett visst intresse, åtminstone på lång sikt. Det intrycket förstärks av det faktum, att det fanns många ambulatoriska lärare i stiftet.

Mycket sällan hade man donerat fast egendom eller jord. Läraren i Västra Fernebo i Västerås stift fick tillåtelse att bruka 18 tunnland, som egentligen tillhörde klockarens förmåner, men som överfördes på läraren som extra löneförmån. Övriga små jordbitar hade föga betydelse.

Tabell 23. Behållning av donationer och skolfonder i rdr rgs, 1812

<i>Stift</i>	<i>Privata dona- tioner</i>	<i>Skolfonder</i>
Lund	11 600,00	6 284,10
Växjö	502,3	126,64
Kalmar	1 500,00	500
Göteborg	-	3 226,00
Västerås	3 177,50	3 233,00
Härnösand	11 895,00	1 500,00

3.2 Sockenrapporter

Det finns många kompletterande detaljuppgifter i de sockenrapporter, som kom in till 1812 års uppfostringskommitté. Här följer en inventering av argument och information som rörde de ekonomiska omständigheterna kring undervisning, lärare och skollokaler. Uppgifterna hänför sig till hela perioden mellan undersökningstillfällena varför en del kan förefalla mycket gamla jämfört med 1812 års situation. Det kan tilläggas att den sockenvisa redovisningen är ofullständig i många avseenden, mycket disparat vad gäller olika typer av information och företer stora variationer utan speciell förklaring. Ibland förekommer uppgifter om grundlön men inte om prestationslön och vice versa. Detta till trots presenteras de här för att ge en mera mångfasetterad och allsidig bild av likheter och olikheter i undervisningsväsendet på landsbygden, så som de speglades i rapporterna. Svaren är ordnade stiftsvis, härad för härad, socken för socken, och ibland by för by. Enkätsvaren till uppfostringskommittén är för Göteborgs, Västerås och Härnösands stift kompletterade med uppgifter från respektive kyrko- och domkapitelsarkiv och för Växjö stift från en skrift om dess folkundervisningshistoria.

Lunds stift

Torna härad

Silvåkra: Enligt sockenstämman beslut den 25 november 1798 betalade varje åbo 1 skäppa eller 6 kappar råg, 2 kappar korn och 4 sk eller 16 öre i pengar tills det yngsta barnet fått ta nattvarden. De husmän, som inte var alldeles utfattiga, fick betala 8 sk eller 1 daler årligen. I Tvet och Kinnevad betalade var och en 3 skäppor råg och ett lass torv eller annat bränsle. Pastor förband sig att varje år bidra med 2 skäppor råg, 1 skäppa korn och 1 malt så länge han innehade tjänsten. Varje åbo skulle dessutom köra hem ett lass vardera av den torv, som man anslagit åt skolmästaren. Sofie Beckfries på Silvåkra gård lovade att lämna 1 tunna råg till skolmästaren årligen, om också bönderna och husmännen, som lydde under gården, fick rätt att låta sina barn undervisas av honom. Julmat gavs efter behag. Pastor och församlingen skulle gemensamt besluta hur skolhuset skulle underhållas och repareras.

Hellestad: En skola instiftades år 1800 och man fastställde att de åbor, som hade barn i skolan, skulle ge 4 kappar råg vardera och de, som inte hade det, 4 kappar korn samt lite torv. För varje barn, som skulle lära sig läsa, betalade man $1/2$ sk, för att lära sig skriva 1 sk, och för att lära sig både skriva och räkna 1,5 sk. Tyvärr uppgavs ej för vilken tidrymd avgiften gällde. Man beslutade även detaljerna när det gällde det planerade skolhusbygget. Den, som försummade att rätta sig efter föreskrifterna i sockenstämmoprotokollet, skulle böta 3 rdr rgs.

Everlöv: De, som inte hade barn i skolan, betalade $1/4$ kappe och de, som hade skolbarn, $1/2$ kappe samt 1 kappe malt årligen och en skälig veckopeng. I vilket sädeslag man skulle betala eller hur mycket "skälig" veckopeng var framgick emellertid inte.

Stävje: Samtliga sockenbor hjälptes åt att reparera skolhuset varje år vid midsommartiden. De kostbidrag som läraren åtnjöt fick han två gånger om året, dels vid allhelgona- och dels vid kyndelmässotiden. Varje åbo betalade $1/2$ skäppa korn för barn, som lärde sig läsa och 1 skäppa för det, som också lärde sig skriva och räkna. I veckopeng betalade man 1,5 sk rgs om barnet lärde sig både skriva och räkna, och hälften, om det endast lärde sig läsa.

Lackalänga: Varje åbo betalade årligen 1 skäppa korn per barn, som lärde sig läsa. Om han hade mer än ett barn i skolan betalade han $1/2$ skäppa korn för vardera. Husmännen betalade 9 rst rgs per barn i veckopeng, men 1,5 sk om det lärde sig att skriva och räkna. Dessa avgifter hade beslutats på sockenstämman den 15 september 1805.

Vallkärra: Enligt en skolordning av den 13 november 1808 betalade varje åbo, som inte hade några barn i skolan, 4 kappar råg, och varje åbo med skolbarn 1 skäppa råg. För varje barn betalade en åbo dessutom årligen 1 skäppa råg, och en husman 12 sk rgs.

Stångby: Enligt en skolordning av den 4 september 1808 betalade varje åbo, som inte hade några barn i skolan, 3 kappar råg och 1 kappe malt årligen, och varje åbo med skolbarn 1 skäppa råg och 2 kappar malt. Per barn i skolan fick varje åbo därtill betala 1 skäppa korn, och en husman 12 sk rgs årligen.

Norra Nöbbelöv: Läraren fick 1 skäppa korn av dem, som inte hade barn i skolan och 1,5 av dem, som hade det. Dessutom fick han 8 sk rgs för varje barn, som lärde sig läsa och 12 sk rgs för dem, som även lärde sig skriva och räkna. Tidsperioden framgår inte men det var troligen inte veckopeng.

Stora Råby: Tre sockenstämmobeslut berättade om skolväsendet. Den 14 december 1777 bestämdes att en fast skola skulle inrättas istället för den gamla ambulatoriska; den 29 oktober 1810 beslutades att torv skulle lämnas till skolhuset och den, som vägrade, ålades att betala 1,75 rdr rgs per lass; den 25 mars 1812 meddelades att klockaren undervisat sedan år 1802.

Bjällerup: Man rapporterade att två fasta skolor stadfästs 1778.

Göddelöv: Inspektör Kröhl på Krageholm byggde ett skolhus för egna medel med grevinnan Pipers välsignelse år 1744. Donationsbrevet sades vara av den 16 juni 1743. Denna uppgift strider dock mot den i 1768 års uppfostringskommission, som sade att frälseägaren i Göddelöv byggt skolhuset.

Bara härad

Lomma: Det fanns fyra ambulatoriska lärare. En fick 12 rdr rgs om året, en annan fick 10. En tredje fick 1 kappe per åbo utan barn och 4 kappar per åbo med skolbarn årligen, och en fjärde uppbar 4 tunnor korn om året och 5 sk rgs per barn.

Hyby: Enligt sockenstämmobeslut den 27 oktober 1805 betalade husmännen årligen avgifter till läraren. Hälften levererades den 10 november och den andra hälften den 1 februari, medan avgifterna i pengar alltid betalades den 1 februari. Avgifterna var uppdelade i olika kategorier så, att husmän med barn och utsäde betalade 24 sk rgs, de utan barn, men med utsäde, 12 sk rgs samt de med barn, men utan utsäde, endast behövde betala 8 sk rgs om året. Baron Stjernblad på Hyby gård hade skänkt ett skolhus, och man åberopade en skolordning av år 1802, vilken dock inte fanns bevarad liksom inte heller skolordningen för Vismarslöv. Kammarherre Trolle på Klågerup hade också

åtagit sig att bygga ett skolhus för Winninge och Tejarps byar och själv avlöna en lärare.

Ljunits/Herrestad härad

Nöbbelev: Organisten hade sedan gammalt undervisat, och det hade även funnits ett skolhus. Enligt beslut den 29 april 1810 fick läraren löneförhöjning sedan föregående beslut den 30 november 1777, och fick nu 1 skäppa korn av varje åbo med barn mellan 6 och 12 år, antingen de gick i skolan eller ej, samt 1 lass torv per åbo vartannat år. Dessutom gav varje dräng 2 sk 3 rst och varje piga hälften. Veckopengen var 4,5 rst för att lära sig läsa och det dubbla för att lära sig skriva.

Balkåkra: Friherrinnan Ebba Sjöblad på Marsvinsholm byggde ett skolhus, och den 17 november 1779 beslutades, att varje åbo med barn skulle betala en skäppa rågmjöl, 1 skäppa malt och 1 lass torv, medan åbor utan barn skulle betala 1 skäppa rågmjöl och 1 lass torv vardera. Hälften skulle betalas ut vid jul och hälften vid påsk. Veckopengen utgick efter överenskommelse.

Sjörup: Samtidigt som man beslöt att bygga ett skolhus den 16 november 1777 bestämdes även lönen. Varje åbo skulle ge 1 skäppa korn, vilket sammanlagt blev 8,2 tunnor, samt 20 lass torv, vilka skulle fördelas på samtliga församlingsbor. Veckopengen sattes till 4,5 rst för att lära sig läsa och 9 rst för att även lära sig skriva.

Bjäresjö: Lönen utgick fortfarande av medel ur den Palmcrantzska donationen enligt testamente av den 27 september 1764.

Stora Herrestad: Greve Hård hade skänkt en del av den så kallade hospitalslängan att användas till skolhus.

Vemmenhög

Örsjö: Enligt sockenstämmobeslut av den 30 september 1810 betalade varje sextondels hemman 1 kappe korn årligen, och för varje åbobarn mellan 8 och 12 år betalades 1 kappe råg, oavsett om det gick i skolan eller ej. För övriga barn betalades endast om de gick i skolan. Veckopengen var 6 rst rgs för att lära sig läsa, och det dubbla för att lära sig skriva. Man bidrog även med bränsle så, att 1 lispund hö utgick av var 3/16 hemman och 1 lass torv per åbo, samt julmat efter behag. Redan den 6 december 1807 hade man beslutat om de ekonomiska villkoren för skolgång i Örsjö skola. Men det dröjde i och med att Torpborna hade vägrat att fullgöra sina plikter och sagt, att de hellre lät sina barn gå i skola i Solberga församling. Det blev rättegång och Torpborna ålades att delta i skolan i Örsjö.

Skivarv: Sedan den 23 november hade veckopengen varit lika stor som i Nöbbelöv, men höjdes den 20 juni 1813 till 1 sk rgs för att lära sig läsa, och 1,5 sk rgs för att lära sig skriva och räkna.

Skurup: Rutger Maclean på Svaneholm lät bygga ett skolhus år 1792 och lovade att underhålla det och förse det med bränsle. Han lät bygga ytterligare ett hus i Sandåkra sommaren 1795. Lönevillkoren för läraren i Skurup fastställdes vid sockenstämma den 1 januari 1793. Uppgift saknades dock om vilka lönevillkoren var.

Ingelstad

Tranås: Ryttnästare Petré hade byggt ett skolhus på Esperöds gård, där godsets barn fick gratis undervisning. Dessutom hade församlingen i Tranås byggt ett nytt skolhus och bekostade både underhåll och lärarens lön.

Frosta härad

Fulltofta: Omkring år 1777 byggdes ett skolhus. Men sedermera hade man börjat använda det huset för andra ändamål än skola, eftersom de fattiga frälsbönderna inte kunde betala underhållet och en lärare, om herrskapet på Fulltofta gård inte bidrog.

Färs härad

Vansta, Tolånga, Röddinge, Ramsåsa och Sövde: Ambulatoriska lärare skulle anställas under loppet av år 1777. I Sövde fanns två, som undervisade i 3 rotar vardera, och fick 1,5 kappe spannmål per åbo, oavsett om de hade barn i skolan eller ej, och 1 rdr 42 sk rgs av klockaren årligen, samt vissa lass torv och ved av Sövdeborg. Veckopengen var 4,5 respektive 9 rst rgs för att lära sig läsa och även skriva. Från Märten till Kyndelsmäss fick barnen komma till skolhuset, som byggts år 1752 av grevinnan Mejerfeldt på Sövdeborg. Hon hade också bestämt att 1 tunna råg årligen skulle utbetalas i lärararvode.

Björka, Ilstorp: Skolordning fastställdes den 6 november 1796, och lönen sades ha utbetalats efter överenskommelse. Däremot fick den, som försummade att betala sin andel till läraren, böta 24 sk rgs, och den, som inte bidrog till lärarens kost, fick böta 12 sk.

Öved, Skartofta: I Öved fick läraren 1 fjärding eller 1,5 kappe spannmål av varje åbo i Öveds by, men 2 kappar råg av varje åbo, som bodde i torpen runtomkring. Veckopengen uppgick till 4,5 rst per barn, vilket sammanlagt blev 2 tunnor 12 kappar, samt 4,5 rdr rgs om året. I Skartofta gav varje åbo 4 kappar korn, och dessutom 4 sk per barn. Kantorn gav också årligen 1 tunna korn, vilket tillsammans blev 3 tunnor 24 kappar och 3,60 rdr rgs. Övedskloser och Tullsbo bidrog med bränsle, som åborna emellertid fick köra fram. Till inköp av böcker och skrivmaterial för de fattiga barnen hade Malte

Ramel på Övedskloster under några år givit 6 rdr rgs, och den dåvarande pastorn 1 tunna korn, för att man skulle kunna skaffa premier åt de duktiga barnen.

Södra Åsum: Genom testamente från A Högfeldt den 18 januari 1806 donerades 833 rdr rgs, vars avkastning skulle gå till en lärarens lön. Pengarna skulle förvaltas av Malte Ramel på Övedskloster. Samma år lät Amalia Levenhaupt bygga ett skolhus, och på en sockenstämma den 30 mars lovade bönderna att bidra med 1 skäppa spannmål vardera till lärarens lön. Prosten Gullander lovade betala 1 tunna råg, 2 tunnor korn och 2 tunnor havre, samt att lägga in en ansökan till Kungl Maj:t om, att hans efterträdare måtte åläggas att göra detsamma. Denna ansökan beviljades enligt ett kungligt brev av den 23 december 1806, och en skolordning fastställdes den 30 mars 1810.

Albo

Fågelfofta: Lärarlönen utgick av räntan på två donationer. P Palmcreutz donerade den 27 september 1764 1 500 daler smt, vilka var placerade i en in-teckning i Kronovalls gård, och gav en årlig avkastning på 5 procent. Axel Hamilton gav den 1 juni 1794 100 rdr rgs, vilka placerades på samma sätt. Det innebar en ungefärlig årlig avkastning på 30 rdr rgs.

Harjagers härad

Dagstorp: Lärarens lön fastställdes år 1805 till 1 skäppa spannmål årligen av varje åbo, som hade barn, och 1 kappe av var och en, som inte hade barn, 1 lass torv av var och en, samt en veckopeng på 9 rst rgs för att lära sig läsa samt 1,5 sk rgs för att även lära sig skriva.

Luggude härad

Allerum: På Kulla Gunnarstorp inrättade ägaren von Conow en skola 21 april 1786, och skänkte samtidigt 500 rdr specie eller 3 000 daler smt, vars ränta till 6 procent skulle utgöra den årliga lärarlönen. Denna lön hade sedermera utökats med 6 tunnor spannmål, som varje år skänktes av grevinnan Sparre.

Brundby: Det fanns inte någon fast skolinrättning, men i Mölle och Arild fanns lärare, som årligen uppbar 12,5 rdr rgs vardera från Krapperups gård enligt fidekomissförfattningen.

Välinge: Enligt sockenstämmoprotokoll 1 maj 1803 utgjordes lärarens lön av 1 kappe korn och 1 kappe bönor per 1/4 förmedlat mantal och i proportion därtill av alla torpen, dock minst avgiften för 1/8 mantal, utom i 3 byar, där man förbundit sig att erlægga 1/3 kappe råg och 2/3 kappe korn årligen. Alla avgifter skulle betalas vid Mårtenstiden.

Kropp: Det fanns en skola i Lydestad och en i Björka. 26 hemman i vardera betalade årligen 12 sk rgs, 2 kappar råg och 2 kappar korn. 26 husmän i Lydestad och 30 husmän i Björka betalade 6 sk rgs vardera per år.

Kågeröd: Enligt ett beslut den 4 maj 1800 skulle varje åbo betala i kappe råg, om han hade mer än 1/4 mantal, och 1 kappe korn, om han hade mindre eller inget alls. Årligen gav detta läraren 1 tunna 34 kappar råg och 1 tunna 20 kappar korn. 7,5 rdr rgs utgick årligen till läraren som bidrag för undervisningen av de utfattiga barnen. Dessa pengar utgjorde räntan på en testamentarisk donation 1 februari 1732 på 500 daler smt av amiralen Ankarstjärna i Knutstorp.

S Åsbo härad

Bjuv: Enligt ett kungligt brev 10 oktober 1806 bifölls en ansökan om att årligen få 6 tunnor korn av kyrkans behållna tionde till skolmästarens avlöning.

N Åsbo härad

Oderljunga: Veckopengen höjdes från 3 sk rgs per barn till 8 sk rgs enligt ett sockenstämmoprotokoll 3 oktober 1813. Det framgick inte om ytterligare avlöning utgick.

Bjäre härad

Färslöv: Varje åbo skulle ge skolmästaren kost och logi under 8 dagar åt gången enligt sockenstämman 11 och 18 januari 1795, oavsett om de hade barn eller ej.

Gärds härad

Everöd, Lyngby: Efter beslutet den 7 februari 1813 att Lyngby skulle få en egen skola med eget hus fastställdes, att den gemensamma läraren skulle vistas 5 månader i Everöd och 4 i Lyngby. När skolhuset i Lyngby stod färdigt, skulle Everöds kyrka bidra med 1 tunna korn till lärarens avlöning.

Medelstads härad

Nättraby: En donation av N Lunde på Wistö på 10 000 daler smt enligt testamente 5 september 1780 och 5 november 1795, samt en annan donation av Sofia Lovisa Lyckow på 500 rdr rgs enligt testamente 7 september 1795, hade genom förräntning stigit till en fond på 2 616 rdr rgs, varur 75 rdr rgs årligen betalades till en skolmästare.

Växjö stift

Tveta härad

Lekeryd: Komministern J J Lagergren inrättade en skola år 1798 och undervisade själv i sockenstugan, utan att få någon ekonomisk ersättning. För detta initiativ blev han tilldelad ett stipendium från samfundet Pro fide på 60 rdr specie år 1800, och ytterligare ett på 9 rdr specie år 1804.¹²⁷

Svarttorp: På initiativ av kanslirådet Gudmund Adlerbeth på Ramsjöholm beslutades på kyrkostämman 12 november 1797 att en lärare skulle antas, och att han av varje matlag skulle få 1 kappe strid säd, samt 2 sk av varje ryttare, torpare och soldat i socknen. Adlerbeth skulle själv ge 1 rdr om året och alla, som hade barn i skolan, skulle betala 8 sk för vart och ett som lärde sig läsa. De fattiga barnen skulle dock få gratis undervisning. År 1807 skänkte Adlerbeth även 125 rdr rgs till inköp av skolmaterial, samt köpte ett 3/16 kronoskattehemman, vilket skulle bli lärarbostad för evärderliga tider. Samtidigt lade han på sockenstämman den 9 augusti fram ett förslag till skolordning. Antalet elever sjönk dock mellan åren 1809 och 1811. Under höstterminen 1809 undervisades sammanlagt 40 barn, under vår- och höstterminerna 1810 gick 23 elever i skolan, men under vårterminen 1811 fanns endast 14 elever.¹²⁸

Västra härad

Vrigstad: Georg Gyllenstjärna instiftade en så kallade pedagogi 16 november 1648, men den utnyttjades av få barn på grund av det avlägsna läget. Kyrkoherden föreslog att man istället skulle inrätta en ambulatorisk skola, så att läraren kunde stanna i varje rote i 2 månader och bedriva daglig undervisning mot fritt vivre och en skälig veckopeng per barn. De fattiga borde dock få gratis undervisning.¹²⁹

Östra härad

Karlstorp: Vikten av att kunna läsa och skriva för dem, som skulle upprätthålla kommunala tjänster och förvalta kommunala medel framhävdes. Föräldrarna undervisade själva sina barn, men de flesta var inte alls skickade att göra detta och kunde själva endast skriva hjälpligt.

Björkö: År 1805 inrättade greve Mörner en pedagogi för allmogens barn och upplät en bostad till en skolmästare. Men när generalmajor Silversparre köpte den mörnerska egendomen upphörde skolan.

¹²⁷ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 5, vol. 14, 1925, s. 20–48.

¹²⁸ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 5, vol. 14, 1925, s. 48–61.

¹²⁹ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 5, vol. 14, 1925, s. 71f.

Norrviddinge härad

Gårdsby: Enligt ett testamente av år 1799 skänkte Petrus Fontén 176 daler smt eller 29 rdr 16 sk specie till lön åt en skolmästare, som skulle utses varje år av pastor, kyrkvårdarna och församlingens äldste, och helst vara församlingens komminister eller klockare. Pengarna utgjorde räntor på diverse hemman, och skulle erläggas till Gårdsby sockens kyrkvårdar.

Kalmar stift

Stranda härad

Ålem: Riksrådet Johan Skytte instiftade en skola i Ålem 23 januari 1637 och skänkte 1,5 hemman till skolinrättningen. Församlingen skulle underhålla skolhuset i Ålems by och enligt beslut 25 augusti 1644 böta en vald oxen om de försummade att skicka sina barn, som hade blivit 7–8 år gamla, till skolan. Skyttes gods och egendom i Ålems socken inklusive kungsgården Strömserum, tillföll hans sonson Gustav Adolf Skytte. Men denne dömdes för sjöroveri och mord, miste sin egendom och arkebuserades i Jönköping år 1663. Därefter drogs samtliga hemman in till kronan. Kungl Maj:t medgav dock den 2 januari 1684 att skolmästaren skulle få behålla sina hemman och anslog även 5,5 tunnor av tryckerispannmålen till löneförhöjning. Dessutom skulle läraren få uppbära djäknepengarna, vilka brukade bli ca 13,5 rdr rgs årligen i socknen. Varje barn betalade 12 sk rgs i inskrivningspengar, utom de utfattigas barn, som var befriade från denna avgift. Man uppgav att skolhuset, som troligen byggts år 1644, hade förfallit helt och hållet, men användes i alla fall. På sockenstämma 2 augusti 1801 yrkade pastor på att ett nytt skolhus skulle uppföras, men församlingen ville bara gå med på att reparera det gamla. Men biskop Wallenstråle befallde att ett nytt skolhus skulle byggas enligt ritningar, som kommit från Kungliga Överintendentsämbetet. Resultat blev att man trots allt reparerade det gamla huset, och beslutade att bygga ett nytt hus om 10 år, vilket dock icke verkställdes. Vanligtvis anlitade 70–80 barn skolan. Flickorna fick bara lära sig att läsa, medan det för pojkarna även fanns möjlighet att lära sig skriva och räkna.

Handbörds härad

Högsby, Långemåla: Pastor sade sig för mer än 20 år sedan ha föreslagit att varje hemman skulle ge 1 tunna spannmål, som skulle samlas till ett lånemagasin, och på 4–5 år bilda en fond på ca 200 tunnor, om man räknade med en ränta på 6 kappar per tunna. Men trots flera förnyade påstötningar hade han inte lyckats få församlingsborna med på denna idé. Man fick nöja sig med de ambulatoriska lärare, som dittills undervisat 12–16 barn i 2–3 månader i taget mot fri kost och logi, samt 24 sk rgs per barn.

Södra Möre härad

Mortorp: En skola instiftades 21 augusti 1768. Skollärares lön utgick med 40 daler smt och en blygsam veckopeng, som efter 5–6 veckors undervisning inte uppgick till mer än 1 eller 2 tolvskillingar. Lärare för tillfället var en avskedad båtsman, som var både kunnig och skicklig. Om det inte kom någon löneförhöjning till stånd skulle skolan förmodligen upphöra helt, eftersom läraren tänkte sluta.

Ljungby, Hossmo: Tullförvaltaren Anders Ekman hade skänkt 3 000 daler smt. Enligt ett sockenstämmoprotokoll 21 juni 1788 hade man fastställt att 2 ambulatoriska lärare skulle få 75 daler smt vardera i lön. Återstående 30 daler smt av räntan skulle användas för att köpa böcker till barnen. Kapitalet skulle placeras så, att det gav 6 procent ränta. När ett barn hade lärt sig läsa ABC-boken, katekesen och psalmboken skulle varje förälder betala 2 daler smt. Äldermännen skulle förvalta fonden och vara redovisningsskyldiga inför sockenstämman.¹³⁰

Ölands västra härad

Södra Möckleby: På sockenstämman 20 maj 1812 ansåg församlingsborna, att de inte hade råd att anställa någon skolmästare. Men inspektör vid Ölands Alunbruk anmälde, att bruket skulle kunna tänka sig att avlöna en lärare, helst prästvigd, och ge honom fri bostad. Mot en avgift på 1,5 rdr rgs per barn och år skulle även församlingsbornas barn få undervisas av denna lärare.

Göteborgs stift

Laholms härad

Weinge: Prosten J D Alsing hade lovat avlöna en skolmästare med avkastningen av en hemmansdel, och att upplåta en tomt till ett skolhus. Han lovade även att stå för uppbyggnaden av skolhuset, och att skänka mark till en trädgård, mot att församlingsborna åtog sig att skaffa byggnadsmaterial och göra dagsverken. Församlingsborna hade dock vägrat att fullgöra sina skyldigheter, trots att de lovat. Domkapitlet hade stött på flera gånger. Kungl Maj:t hade stadfäst denna skolinrättning, och en befallning från landshövdingen 6 april 1812 krävde, att församlingsborna med det snaraste skulle börja bygga huset, annars skulle de bötfällas för sin försummelse.¹³¹

¹³⁰ Det är förvånande att lönen fortfarande angavs i daler smt år 1788.

¹³¹ Kanslergilletts arkiv, avgjorda mål 1801–1803 samt sammandrag och översikter, i Riksarkivet.

Flundre härad

Fors: Grosshandlare J A Sernström köpte frälsehemmanet Sjuntorp av brukspatron A W Gyzander för 500 rdr rgs enligt sockenstämmoprotokoll 21 mars 1805.¹³² Huset hade uppförts 1789. Sernström anslog vidare 1 666,75 rdr rgs, vilka han anförtrodde lagman Ahlberg, och intecknade i Welandas säteri. Avkastningen skulle gå till den skolinrättning, som han samtidigt grundade 25 september 1805, allt enligt ett utdrag ur ett inteckningsprotokoll i Väne häradsting, hållet på Gerdsholm 22 december 1808. Den 14 maj 1809 donerade Sernström ytterligare 400 rdr rgs, vars avkastning skulle användas till bränsle för uppvärmning av skolhuset.

Fuxerne: Beslut om en skola i Lilla Edet fattades vid ett möte mellan de så kallade sågverksintressenterna 7 november 1769. Man enades om att varje såg skulle betala 100 daler kopparmynt, och att läraren skulle få fritt husrum i Lilla Edet. Det blev 800 daler kmt om året, förutom 2 tunnor råg och 2 tunnor korn av församlingsborna och fritt bränsle. Den 3 december 1812 beslutade sågverksherrarna att höja lönen till 30 rdr rgs per såg, vilket sammanlagt blev 300 rdr rgs. Enligt skolboken, som förts rätt oregelbundet sedan skolans start, gick i medeltal 11–12 barn om året i denna skola. Antalet skolbarn varierade dock rätt kraftigt mellan de olika åren. 1770 och följande år var antalet 31, 13, 12, 11, 3, 6, 5, 9, 12, 16, 19, 12, 5, 5, 8 respektive 9. 1791 och följande år gick 22, 9, 16, 11, 15, 12, 8 respektive 4 barn i denna skola i Lilla Edet.¹³³ Det första skolhuset brann ner 1806, men ett nytt uppfördes, som bestod av 1 större och 2 mindre rum med kakelugnar och tegeltak.

Marks härad

Sätilla: Skolan grundades 6 maj 1777 av borgmästare Sethelius i Varberg och hans mor, änkeprostinnan Petronella Hall. Den startade 1781. Sethelius skänkte alla sina skatte- och frälsehemman och all lös egendom till denna skolinrättning. Flohult, som utgjorde 1/3 skattehemman i Sätilla socken nära kyrkan, skulle bli bostad åt de två lärarna, som vid uppgiftstillfället fick 150 rdr rgs vardera i lön om året. 100 rdr rgs delades årligen ut till de fattigaste barnen. Även alla Sethelius böcker gick till denna skola.

Örby: Skolan byggdes 1798 för medel, som donerats av kapten Angarius, och utföll vid hans död 1 augusti 1794. Donationen var på 833,25 rdr rgs. När huset var färdigt återstod 312,30 rdr rgs. Diverse personer tycks ha försummat att redovisa dessa pengar, och det utgick inte någon ränta. 29 augusti och även 20 november 1805 skrev man till borgmästare T Kroh i Borås och krävde

¹³² Rommele K IV:1 i Göteborgs landsarkiv.

¹³³ Rommele K IV:1 i Göteborgs landsarkiv.

upplysningar om skolans fordringar, och frågade om dess rätt bevakats vid domstol efter prosten Lindbergs konkurs.¹³⁴

Sävedals härad

Örgryte: En så kallade friskola instiftades 1795 för 30 barn av båda könen. Församlingens hemmansägare beviljade en årlig avgift på 1 rdr rgs vardera och torparna bidrog med så mycket de hade råd med. Lärarlönen skulle bli 180 rdr rgs årligen och betalas av skolkassan och vissa privatpersoner. Skolkassans storlek angavs inte, och inte heller varifrån dessa medel kommit.

Fässberg: Direktör Holterman vid Ostindiska kompaniet donerade 1782 750 rdr rgs och 14 mars 1794 bidrog hans fru med 60 rdr rgs. Skattefrälsehemmanet Sandbäck, som utgjorde 1 mantal, avkastade ca 45 rdr rgs till markegångspriser. För dessa pengar skulle 3 barn få fri middag från oktober till april, beräknat till ca 10,35 rdr rgs vardera. 6 rdr rgs skulle gå till bränsle, 3 rdr rgs till läraren för besväret och 3,55 rdr rgs till 2 par skor åt varje barn å 27 sk rgs.

Vättle härad

Lerum: Lönen för läraren fastställdes i ett sockenstämmoprotokoll 14 maj 1813 till 1 kappe råg och 1 kappe korn per 1/4 mantal i socknen, 1 kappe korn av varje torpare, som födde 1 ko, och ett dagsverke vid anmodan av alla andra torpare och inhysesshjon. Avgiften per åbobarn skulle högst uppgå till 1 rdr rgs i månaden. Läraren bodde i skolhuset och fick avkastningen av de 2 tunnland jord, som hörde till skolan, donerad av Anna och Samuel Bagge 6 juni 1812.¹³⁵

Västerås stift

Domprosteriet

Kärbo: Hedvig Ch Cruus på Edeby och Springsta donerade 4 november 1727 sitt frälsehemman Skästa i Munktorp socken och avkastningen, 10 tunnor spannmål årligen, samt 3 tunnor av Skarpa i Skerikes socken till fri undervisning, fritt uppehälle och böcker åt fyra fattiga fader- och moderlösa barn. Församlingens komminister hade alltid undervisat och skattebönderna hade bidragit med någon liten veckopeng per barn, medan frälseböndernas barn undervisats helt gratis. 2 juni 1802 godkände Kungl Maj:t socknens ansökan om att få anslå 1/4 hemman till boställe och förbättrad lön åt skolmästaren. Dock ansågs att komministern var den ende, som egentligen kunde utnyttja denna förmån, eftersom hans boställe låg strax bredvid, men saknade skog eller äng, och utsädet var 4,5 tunnor. I hans löneförmåner som lärare ingick 6

¹³⁴ Örby K I:2 i Göteborgs landsarkiv.

¹³⁵ Lerum K IV:1 och 2 i Göteborgs landsarkiv.

tunnor spannmål av donationen och 3 á 4 rdr rgs i veckopengar av de barn som lärde sig skriva och räkna. Skolans övriga inkomster uppgick till 7,5 tunnor spannmål, 3,40 rdr rgs i penningränta samt avkastning på ett kapital på 600 rdr rgs. Hur stor denna avkastning blev nämndes inte. De fyra barn, som fick fri undervisning, fick även följande bidrag till sin kosthållning: 1,5 skäppa råg och dito korn, smör, torkat fläsk, torkat kött, ärtor och salt. Varje barn fick endast understöd under 1 år.

Ängsö: Major Funck på Kurö hade gjort en ansträngning att starta en skola genom att lämna in en ansökan om, att godset skulle få förena sig med Ängsö församling om en skola. Om ansökan bifölls, lovade prosten i Ängsö att, till en blivande skolinrättning, avstå alla Kurö pastoralier, vilka kunde uppgå till ca 10 tunnor spannmål. Men Kammarkollegium avskog ansökan, och sedan dess hade det inte funnits några möjligheter att skaffa pengar till en fast skola.

Munktorp

Munktorp: Riksrådet Johan Skytte på Stäholm byggde det första skolhuset 1643 och 21 juli samma år anslog han 100 daler kmt årligen från Stäholm till en skolmästares lön, vilken dock inte hade utbetalats sedan Skyttes död 1645. Änkedrottning Hedvig Eleonora anslog 20 tunnor spannmål av Strömsholms gård till skolmästaren i Munktorp, vilken dessutom fick 8 tunnor och 27–28 matskott¹³⁶ av församlingen årligen. Han fick även 3,30 rdr rgs årligen i ränta från en donation på 55,5 rdr rgs av prosten Wiksell 1799.¹³⁷ Dessutom fanns en fond som bildats av diverse gåvor, bland annat en på 70 tunnor, som skänkts till sockenmagasinet, och en på 30 tunnor, som disponerades av ägaren till Lissjö bruk. Denna fond skulle användas till understöd av fattiga barn. Man klagade dock på att de enda barn, som fick undervisning, var de, som fick understöd av skolmagasinet.

Kohlback: På Strömsholms kungsgård fanns en fast anställd lärare att döma av skolmästarinstruktionen, där det bland annat sades följande:

Hos församlingens kyrkoherde bör skolmästaren innan var termins början avskrika utur kyrkoboken en förteckning på alla de kungliga staternas barn med deras födelseår och dag, vilka är i den ålder att de påföljande termin, enligt pastors yttrande borde undervisas i skolan. Sådan förteckning uppläses i Strömsholms slottskyrka söndagen före den 14 januari och 1 september med tillkännagivande av vilken dag skolan började. Om oaktat denna kungörelse föräldrarna ändock icke skickat sina barn till skolan bör skolmästaren antingen själv eller genom kyrkoherden anmäla saken hos vederbörande kungliga staternas förmän,

¹³⁶ Matskott kallades i äldre kyrkokameral lagstiftning "vissa [...] i matvaror utgående avgifter, vilka sockenborna å bestämda dagar (3 á 12 om året) utgjorde dels till prästen, dels till klockaren." Här finns ingen uppgift om matskottets storlek. (Nordisk Familjebok, 2a upplagan) I V Fernebo i Västerås stift år 1839 anges ett matskott uppgå till 24 sk.

¹³⁷ Munktorp J:3 i Uppsala landsarkiv.

vilka icke må underlåta att på vederbörligt sätt tillhålla de försumliga föräldrarna att skicka sina barn till skolan. Om något barn skulle börja att den ena dagen vara i skolan och den andra utan laga förfall därifrån, måste genom samma utväg barnet hållas till en jämn och oavbruten skolgång. Ifrån denna paragraf undantages dock sådana barn för vilka föräldrarna med kyrkoherdens minne besörja särskilt undervisning i sina hus.

Uppgift om lärarens löneförmåner saknades dock. Enligt ett sockenstämmo-protokoll 6 mars 1774 fanns det flera donationer till en skolkassa i socknen. Av en fond på 48 tunnor delade man ut räntan, det vill säga en åtting per tunna, eller tillsammans 6 tunnor spannmål till fattiga barn, 1/4 tunna per barn. Stallmästare Reuterholm vid Strömsholm hade 24 januari 1790 donerat 100 rdr specie, vilka enligt uppgift förvandlats till 250 rdr rgs. Halva räntan skulle gå till fattiga barn på Strömsholm och halva till fattiga barn i Kohlbäckes socken.¹³⁸

Ryttern: Klockaren, som tidigare undervisat, hade överlämnat denna syssla åt en före detta postiljon, och flera backstugumän och inhysesghjon sades syssla med undervisning. Däremot hade ingen av de många besuttna i socknen kunnat förmås att bidra till en skola, utan endast med vissa premier och belöningar i form av böcker, särskilt av ägaren på Stora Ekeby.

Berg: 27 december 1792 donerade skraddare Bergquist 750 rdr rgs, vilka skulle sättas in i kyrkokassan, och förvaltas efter kyrkoherdens och kyrkorådets gottfinnande. Någon del av räntan skulle gå till böcker till fattiga barn, enligt praxis 6 rdr rgs, och resten till lärarens lön.

Köping

Köping: Förutom stadsskolan fanns även en fattigskola, som 1748 fick en donation av brukspatron Hising på 215 rdr 26 sk 8 rst specie, vars ränta skulle delas ut till läraren två gånger årligen. 1772 samlade de förmögnare i staden in så mycket pengar, att de kunde köpa en halv tomt med ett litet hus på. Med diverse andra donationer gav det läraren ca 1 tunnland mark. För att få skicka sina barn till skolan bidrog landsförsamlingen med 27 rdr 37 sk specie årligen. Dessa pengar användes för att underhålla skolhuset.

Björkskog: Det fanns två donationer, vars ränta tillföll skolläraren. Den första donationen kom från engelsmannen W Joije 1712 och uppgick till 1 600 daler kmt, vilket gav 4 rdr rgs i ränta. Den andra gjordes av landshövding Cedercreutz på 3 000 daler kmt, vilket gav en årlig avkastning på 8,30 rdr rgs. Cedercreutz instiftade även en stipendiefond för två skolpojkar, vilka han i sin livstid gav 100 daler kmt vardera, lika mycket till läraren, samt avsatte 300 daler kmt, som skulle lånas ut mot högst 6 procents ränta. Om kapitalet

¹³⁸ Även Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 3, vol. 8, 1923, s. 81f.

efter hans död inte skulle räcka stipulerades att skolmästaren i första hand skulle få sitt bidrag. 1769–1777 kvitterade skolmästaren ut en lön på 150 daler kmt per termin, och åren 1778–1828 på 12,5 rdr rgs och dessutom fick han 50 daler kmt ur stipendiefonden per termin mellan 1769 och vårterminen 1783, samt 4,15 rdr rgs från och med höstterminen 1783 till och med 1824.¹³⁹

Malma: Det förelåg ett förslag om hur man skulle kunna avlöna en skollärare. Kyrkoherden, pastorn och församlingen borde bidra med 2 tunnor spannmål vardera, de två förstnämnda av så kallade donationsmjöl, den senare ur sockenmagasinet. Ingen uppgift förelåg om denna plan verkligen verkstälts.

Odensvi: Från början av 1790-talet till 1806 fanns det en duktig lärare, som fick 2 tunnor spannmål ur sockenmagasinet årligen. Vid hans död tog en ny lärare vid med samma lön, utökad med ytterligare 1 tunna spannmål av församlingen och bostad på ett torp, som låg på pastors boställe. Men på grund av de dåliga tiderna och kriget hade man inte råd att ge läraren mat och pastorn behövde torpet till en extra roteringskarl. Följden blev att inga barn anlätade läraren i hans nya hem, som låg långt från byn. Han fick sin lön för ingenting, men svalt likväl.

Gunnilbo: Församlingen hade byggt skolhuset och underhöll både det och skolmästarens bostad. Lönen utgjordes av räntan på två donationer. Den ena var från 1722 av brukspatron Christiernin på Bockhammar på 5 000 daler kmt och avkastade 25 rdr rgs. Den andra donationen var på 6 000 daler kmt, som bestod av inbesparade pastoralier insatta vid Ferna bruk, och gav 30 rdr rgs i ränta årligen.

Skinnskatteberg: Brukspatron Wilhelm Hising instiftade en skola för 10 fattiga barn i sin glädje över kronprinsens födelse. Skolan stadfästes av Gustav III 12 april 1779. Den skulle i all framtid underhållas av Skinnskattebergs bruk och klockaren skulle undervisa. Det förelåg ingen uppgift om hans lön, men däremot en förteckning på de matvaror som var anslagna till barnens föda: 60 lispund rågmjöl, 4 lispund kornmjöl, 2 lispund vetemjöl, 1/2 tunna ärtor, 4 lispund korngrön, 1/2 tunna sill, 4 lispund fläsk, 2 lispund smör, 3 lispund salt, 2 tunnor tysk malt, 6 marker humle, samt dagligen under terminerna 1 kanna söt mjölk eller motsvarande penningssumma. 12 rdr rgs utgick sammanlagt till böcker och till klockaren för besväret att lagra och dela ut maten.

¹³⁹ Björkskog L II:1 i Uppsala landsarkiv.

Exeutor Testamenti Adjunctori de regni christiani
Rex jure utitur et subditur ut scilicet de regno et
deu hereditatem de regni parte ad ducem hanc remanere
beneficiali. Item prosumit ad ducem de ducatu regni
annuatim p[ro]p[ri]e an p[ro]p[ri]e hanc parte an ducem hanc
hanc parte de ducem hanc parte an ducem hanc parte
ad ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
Exeutor hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte

14th
Eid Exeutor infirmitate m[er]iti Testamenti adju[n]cto-
r[um] hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte

Officiu[m] p[ro]p[ri]e an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte

Thomas Grafton
Dat. Adventus festi. Hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte
an ducem hanc parte an ducem hanc parte an ducem hanc parte

Riddarhyttan: Brukspatron Fredrik Wretman grundade i februari 1798 en skola för de barn, som lydde under bruket. Skolan var ambulatorisk. Föräldrarna måste själva hålla läraren med kost, men bruket bestod honom med bostad på ett torp, som födde en ko och tre får. Dessutom uppgavs att han "vid uttag av säd etc av bruket har samma förmån som brukets övriga underliggande", vilken uppgift dock inte förtydligades närmare. Veckopeng betalades också.

Uttersberg: Brukspatron Wegelin inrättade en bruksskola. Han anslog 1 tunna råg och 1 tunna korn till lärarlön. Föräldrarna fick själva stå för kosten i så många dagar, som de hade barn, och veckopengen var 8 sk rgs. För tillfället hade skolan upphört, men man uttryckte en förhoppning att tiderna snart skulle bli bättre så att skolan skulle kunna börja igen.

Arboga

V Skedvi: Klockaren undervisade mot 1,5 sk rgs om dagen, eller för hälften så mycket och fri kost, när han ambulerade. På förslag låg att possessionaterna skulle slå sig samman om en skollärare.

Kung Karl: Advokatfiskalen Thomas Gustav Bjurling testamenterade 13 december 1797 ett hus i Kungsör samt 300 rdr rgs, till ett sammanlagt värde av 1 375 rdr rgs. Bevarade finns även skolkassans räkenskaper 1805–1873.¹⁴⁰ Skolmästarens lön utgjordes av 82,5 rdr rgs 1808–1817. Testamentet återges här i faksimil.

Fernebo

Västervåla: Bergsrådet Lorentz Söderhjälms donerade 19 juni 1774 6 000 daler kmt eller 1/4part i Engelsbergs bruk. Räntan skulle gå till den, som skötte undervisningen av barnen i socknen, och särskilt till dem, som lydde under bruket. Räntan var vid uppgiftstillfället 30 rdr rgs och betalades till komministern.

Almunda: Grosshandlare Bohman donerade i sitt testamente 26 maj 1767 20 000 daler kmt, som mot 6 procents ränta skulle intecknas i Swanå bruk, och vars avkastning skulle tillfalla skolinrättningen. Den dåvarande ägaren, hovmarskalken Knut Posse, var mycket mån om att skolan skulle fortleva. Han bekostade själv skollärares husrum, bränsle och trädgårdsland, samt gav de fattigaste barnen både kläder och mat. Räntan på kapitalet uppgick till 100 rdr rgs om året.

Karbenning: Organisten, som tidigare undervisat, var gammal och orkeslös. Man föreslog på sockenstämman 15 januari 1797 att klockaren skulle undervisa mot en ersättning av 1 fjärding råg per matlag, samt en extra avgift av

¹⁴⁰ Uppsala landsarkiv LII:1.

skolbarnens föräldrar. Detta förslag skulle gälla 2 rotar medan den gamle organisten ännu levde. Sedan skulle klockaren, tillika lärare, få hand om hela undervisningen och uppbära hela arvodet. Detta förslag antogs dock inte av församlingen, utan man beslöt istället i enlighet med 1681 års förordning att ge klockaren 3 kappar spannmål per matlag, samt 4 sk rgs för varje barn för undervisningen, som skulle ske antingen i sockenstugan eller rotevis. Klockaren skulle dessutom få 9 sk rgs per matlag i 2 rotar och matskott i 2. Den gamle organisten skulle få samma ersättning tills han dog. Därefter skulle allt tillfalla den person, som skulle vara både organist, klockare och lärare. Man antog även ett förslag om en ny sockenstuga, där klockaren skulle bo. Den dåvarande klockaren dog under själva mötet, och några vidare upplysningar om hur man ordnade skolundervisningen förelåg inte.

Fellingsbro

Näsby, Ervalla: Man hade bildat en så kallade barnfond 1790 och 8 januari 1814 redan delat ut 1 291 rdr 19 sk 9 rst rgs. Den inestående fonden belöpte sig till 1 098 rdr 47 sk 5 rst rgs, samt 24 tunnor spannmål, som värderades till 360 rdr rgs. Spannmålen hade skänkts av pastor och Näsby sockenbor med 12 tunnor vardera, och var insatt i sockenmagasinet.

Fellingsbro: Skolläroinstruktionen upprättades i augusti 1793. Det fanns en donation från 16 september 1786 av Ch Fahlbäck. Fonden belöpte sig på 1 111,10 rdr specie och avkastningen, 66,75 rdr rgs, skulle gå till fattiga barn i socknen.

Sala

Kumla: En donation av rådman Veselien i Falun hade förräntats till ca 900 rdr rgs. Räntan på 54 rdr rgs utdelades årligen till understöd av fattiga skolbarn.

Nora

Järboås: Även här fanns flera donationer, som var avsedda att gynna fattiga barns skolgång. Det fanns en som gjordes 1 november för att fira kronprins Gustav Adolfs födelsedag, och en annan 5 december 1810 för att fira att Jean Baptiste Bernadotte utkorats till Sveriges kronprins. Ytterligare en donation 30 januari 1807 bestod av inestående pastoralier. Ingen uppgift om lärarens avlöningsvillkor.

Ljusnarsberg: Den lön på cirka 20 rdr rgs som kunde samlas ihop till lärarlön, var inte tillräcklig för att någon skulle vilja äta sig detta värv. Men man hade dock under de senaste 2 åren samlat in en fond på nästan 450 rdr rgs, vars avkastning skulle användas till fattiga barns undervisning.

Norrbärke

Norrbärke: En skola grundades antagligen under 1680-talet. År 1812 fick läraren 2 årliga kollekt förutom 15 tunnor ren spannmål, eller det dubbla i havre, av kronotiondemedel, samt inskrivningspengar av de förmögna vid terminens början, och terminspengar vid dess slut. Församlingen var ansvarig för byggnation och underhåll av skolhuset och lärarbostaden, vilka båda sades behöva repareras. Fattigkassan bidrog med inskrivningspengar för de allra mest behövande. De viktigaste sysselsättningarna i denna socken uppgavs vara "bergsbruk, gruvans upptäckande och brytning samt lantskötsel" och uppfattningen tycks ha varit den att "kunde ungdomen i det som rör dessa yrken bibringas några vetenskapliga begrepp vore visserligen gagnande, såsom mycket upphjälpande och underlättande härvarande näringsfång och hanteringar."

Söderbärke: Sockenskolläraren avlönades med 15 tunnor spannmål av kronotiondemedel, 2 årliga kollekt, fri bostad i sockenstugan, där undervisningen bedrevs, samt 2 rdr rgs vid varje examen i reseersättning ur den skolfond som lagman Dahlson donerat 11 mars 1805. Tre ambulerande lärare undervisade i själva Söderbärke socken, och en i kapellförsamlingen Mallingsbo. De tre fick 12 rdr rgs vardera, och den sistnämnda 6 rdr rgs. Dessutom fick alla fri kost och 4 sk rgs i veckopeng. Pastor skulle sköta räkenskaperna över skolfonden, som bestod av 63 skålpund tackjärn om året från Wanbo gård i Norrbärke, och inlöstes av Leksjöbo bruk till det aktuella markegångspriset vid hyttan. Därefter överlämnades pengarna till pastor, som även förvaltade 50 tunnor spannmål, vilka lånats ut i socknen. Räntan på 2 kappar per tunna skulle delas ut till fattiga skolbarn.

Grangärde: Skolan instiftades 1687 och läraren fick även här 15 tunnor spannmål, hälften råg och hälften korn. Den så kallade spiktomten i kyrkbyn köptes 25 maj 1742 för medel, som sparats in 1719, då skolmästarysslan var vakant. Sparmedlen hade förräntats till 1 200 daler kmt, vilket också var tomtens inköpspris. 1746 byggde man upp ett hus, som dock hade ruttnat ned redan 1768 och måste repareras. En fru Öhman donerade 10 november 1807 1 500 rdr rgs. Räntan tillföll läraren som uppmuntran för att han examinerade de barn, som undervisats ute i byskolorna, i denna socken 5 stycken. Byskollärarna fick i regel fri kost och 4 sk rgs i veckopeng. I sockenskolan undervisades i regel 24–30 barn. 60–70 barn undervisades av byskollärarna.¹⁴¹

Sävsnäs: Klockaren hade börjat bedriva regelbunden undervisning i sockenstugan mot 4 sk rgs i veckopeng per barn, fritt husrum och ett litet boställe av församlingen. Från Gavendals bruk bidrog man med en liten penninglön till en ambulatorisk lärare, som undervisade de underlydandes barn, vilkas föräldrar fick stå för lärarens kost.

¹⁴¹ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 3, vol 8, 1923, s. 94f.

Västerdal

Nås: Sockenskolan grundades 1748 då Kungl Maj:t anslog 20 tunnor spannmål av kronotiondemedel. Dock hade Kungl Maj:t 4 november 1810 beslutat att denna spannmål i fortsättningen skulle fördelas lika mellan Nås och Floda byskollärare, vilka på så sätt skulle få en uppmuntran, eftersom de flesta föräldrar inte hade råd att ge dem mat.

Malung: Liksom i Nås skulle kronotiondespannmålen i fortsättningen delas mellan byskolmästarna i Malung och Lima, enligt samma resolution som för Nås.

Transtrand: Mellan åren 1778 och 1780 redovisades diverse småutgifter på upp till 3 rdr rgs ur kyrkokassan för barnaundervisningen. Några av kvittona angav att beloppen utbetalats som ersättning för lärarens kost. Under perioden 1779–1784 utauktionerades även till högstbjudande ett antal tunnor spannmål, dels så kallade lösningssäd, dels spannmål ur sockenmagasinet.

Tabell 24. Influtna medel vid spannmålsauktion i Transtrand 1779–1784

<i>År</i>	<i>tunnor</i>	<i>rdr rgs</i>	<i>År</i>	<i>tunnor</i>	<i>rdr rgs</i>
1779	10,2	48	1782	3	13
1780	6	26	1783	2	6
1781	6	18	1784	5	2

Övriga inkomster till skolkassan bestod av kollektmedel och diverse frivilliga gåvor. Utgifterna bestod av lärarnas löner, samt ABC-böcker och katekeser till vissa fattiga barn.

1781–1784 redovisades avgifter per vecka till läraren, samt även hur många veckor han undervisat under årets lopp. Lönen i form av veckopeng uppgavs vara 36 sk rgs under 1781 och 1782. För 1783 och 1784 gällde att veckopengen under höstterminerna var 36 sk rgs, men under vårterminerna 42 sk rgs.

Tabell 25. Lärarlön i Transtrand 1781–1784 och 1790–1812

<i>År</i>	<i>Antal veckor</i>	<i>Årslön rdr rgs</i>	<i>År</i>	<i>Antal veckor</i>	<i>Årslön rdr rgs</i>
1781	19	14,25	1783 vt	3	17,65
1782	19	14,25	1784 ht	9	
1783 ht	20		1784 vt	2	8,5
1790	10	5	1801	6	3,75
1791	25	12,5	1802	41	25,65
1792	27	13,5	1803	25	15,65
1793	32	16	1804	33	21,5
1794	26	3	1805	36	-
1795	18	11,25	1806	8	4
1796	27	16,9	1807	50	23,75
1797	27	16,9	1808	21	9,9
1798	26	16,25	1809	56	24,4
1799	41	25,65	1810	26	10,9
1800	33	20,65	1811	36	27
			1812	39	39

I regel fanns det två lärare, en i Berga och en i Transtrand, och ibland även någon i byarna Långstrand eller Åsen. Deras lön baserades på antalet veckor de bedrivit undervisning. 1790–1795 var lönen 24 sk rgs i veckan, 1795–1802 var den 30. Fram till år 1808 varierade veckolönen mellan 20, 24, 30 och 32 sk rgs. Sistnämnda år började man höja lönen under vårterminen och betalade 24 sk rgs, mot endast 20 under höstterminen. Under hela året 1811 var dock lönen 36 sk rgs per vecka och 1812 var den 48 sk rgs.

Rättvik

Rättvik: Klockaren hade alltid varit skolmästare, utom under en kort period 1739–1746, då en präst undervisade. Lönen utgjordes av klockarelönen, vilken fastställdes 1687 liksom i Orsa till ett halvt trö (=1/12 tunna) per matlag och blev ca 80 tunnor årligen. Dessutom gav man läraren 2 kollekter per år, och han fick bo i klockaregården, som bestod av 1/16 hemman, vilket gav ca 10 tunnor i avkastning. I Boda kapell avlönade klockaren en så kallade underlärare.

Orsa: Skolmästartjänsten uppgavs här vara lika gammal som klockaretjänsten, men den hade från och med 1721 alltid tilldelats en prästman, vilket styrktes av uppgifter i visitationsprotokoll och andra handlingar. Lönevillkoren var fortfarande desamma som 1687 bestämts för klockaren, det vill säga ett halvt trö eller 3 kappar per matlag, vartill sedan hade tillkommit ett litet bidrag på 6,45 rdr rgs från Bärke och Fridshammars bruk, samt 12 sk rgs i kostpengar per dag då skolan hölls i kapellet. I praktiken uppgick lönen till något över 50 tunnor spannmål, eftersom alla matlagen inte hade råd att betala. Skolmästaren

hade också klockarens forna boställe, till vilket hörde en kryddtäppa och 23 snesland¹⁴² jord på spridda ställen i socknen.

Leksand¹⁴³

Ål: Enligt testamente av fru A C Holmström skulle avkastningen av en fjärdpart i Stora Kopparbergs gruva tillfalla fattiga barn för att bekosta deras skolgång. Det ursprungliga testamentet var daterat 21 februari 1788, men pengarna utföll inte förrän efter hennes död 1806, och räntan uppgavs till ca 30–40 rdr (bco eller rgs angavs ej).

Bjursås: Ett av skälen till att mycket få barn gick i skola antogs vara att de måste betala 4,5 sk rgs för varje dag de bevistade skolan, men däremot ingenting om de uteblev. Pastor avlönade skolmästare och klockare mot att han uppbar den så kallade klockaremålen på 3 kappar korn per matlag, vilket blev ca 15 tunnor årligen.

Gagnef: Skolan instiftades 26 november 1749 och man hade beslutat att en präst skulle sköta undervisningen. Hans löneförmåner hade fastställts till 2 daler kmt per hushåll. Pastor skulle betala kost och logi, och se till att läraren sammanlagt fick 240 daler kmt årligen. Sedan 12 januari 1767 fick dessutom den, som innehade skolmästaresysslan räkna dubbla tjänsteår. Lönen hade sedermera förvandlats till 2 kappar spannmål per rök,¹⁴⁴ och pastor fick göra ett något större bidrag till lärarlönen som kompensation för sin befrielse från undervisningsskyldigheten.

Mora

Älvdal: Kyrkoherden föreslog 26 september 1813 att en del av den kronotionespannmål, som Gustav III låtit bli inlöst till förmån för de utfattiga i socknen, istället skulle användas för att avlöna 12 byskollärare med 1 tunna 2 fjärdingar vardera för båda terminerna, som varade ca 18 veckor. Kyrkorådet framställde en önskan att denna spannmål, sammanlagt 18 tunnor 2 fjärdingar 1 3/5 kappe, även i fortsättningen skulle bli inlöst av fattigkassans medel.

Hedemora

Grytnäs: Enligt ett visitationsprotokoll 1764 skulle klockaren undervisa barnen mot att han fick 1 kappe spannmål och 1 matskott av varje matlag.

¹⁴² Snasland är ett gammal ytmått på jord i Dalarna; 1 snasland=10 bandland =360 aln2.

¹⁴³ En detaljerad skildring av byskoleväsendet och dess lärare i Leksand från mitten av 1600-talet till mitten av 1800-talet finns i Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 46, vol. 115, 1966. Rönnegård, S – Lundberg, U, *Folkundervisningen i Leksand och Forshem i äldre tid*.

¹⁴⁴ Rök är egentligen detsamma som matlag " [...] äldre kameral enhet i Norrland och Finland, ungefär motsvarande mantal" (Svensk Uppslagsbok, 1a upplagan).

Folkkärna: Kungl Maj:t beviljade 14 februari 1693 12 tunnor spannmål av kronotiondemedel till en lärares avlöning. Dessutom fanns några donationer. Regementspastor Lundén hade donerat 180 daler kmt eller 10 rdr. Från prosten Christiernin fanns 50 tunnor råg och 30 tunnor korn, som satts in i sockenmagasinet, samt 7 200 daler kmt eller 400 rdr (bco eller rgs uppgavs ej), vilka skulle lånas ut mot 6 procents ränta. Den förstnämnda lilla donationen skulle användas till inköp av böcker. Den årliga avraden¹⁴⁵ av spannmålen blev 5 tunnor och skulle delas ut till fattiga barn. Räntan på pengarna skulle tillfalla 2 byskolmästare med 1 rdr vardera i terminen, samt 8 sk i terminen för vart och ett av 10 fattiga barn. 6 fattiga barn fick dessutom 1 rdr vardera till hjälp med terminsavgiften.

By: Enligt ett testamente upprättat av Claes Wolphers i mars 1757 gav makarna Wolphers

[...] den av oss inköpta fasta egendomen till boställe för en skolmästare till evärdeliga tider och vilken fastighet består av 1/6 skattehemman uti Norrbyn med alla därpå stående hus och tillhöriga ägor uti åker, äng, hagar, skog och mark, samt därunder hörande 1/32 uti kyrkoby hytta och hammarsmedja med all därvid befintlig och av oss inrättad åbyggnad samt vad mera därtill lyda och finnas kan, och vilket beräknas till 8 000 daler kopparmynts värde, som det oss med inköp, byggnader och nyodlingar tillfullo kostat haver och bör ovan nämnda behov erläggas där någon av våra arvingar emot förmodan skulle hindra detta vårt gudeliga och till församlingens allmänna nytta välmenta uppsåt och vilja under namn av börd söka inlösa berörda fastigheter.

Wolphers testamenterade även alla inventarier, noggrant specificerade och värderade till 2 000 daler kmt. De stipulerade även att skolmästaren av stångjärnstillverkningens avkastning skulle köpa in de nödvändigaste böckerna till de fattigaste barnen till ett värde av 15 daler kmt. Testamentet trädde i kraft 8 maj 1759, då båda makarna Wophers uppgavs vara döda. En avgift på 16 öre av de förmögna och hälften av de mindre bemedlade i församlingen godkändes däremot inte, utan läraren fick nöja sig med 4 årliga kollekter.

Husby: Byskollärarna fick här 4 sk per barn och vecka samt kost, husrum och bränsle. De fattigaste slapp att bidra med kost och logi, men istället hade man beslutat att skolläraren fick äta 1 å 2 dagar hos varje jordägare i hela byn, och fattigkassan bidrog med pengar till kost. Catharima Hammarström donerade 333,25 rdr rgs insatta i kyrkokassan mot 5 procents ränta, vilken skulle ge barnen i vissa byar ekonomiskt bistånd.

Garpenberg: På sockenstämma 22 december 1793 beslutade sockenborna att reformera barnundervisningen. Tidigare hade den skötts av sporadiskt till-

¹⁴⁵ dvs avkastningen.

satta personer som i bästa fall fått någon liten ersättning av föräldrarna, och först senare 12 sk rgs av fattighassan för undervisning av de fattiga barnen. Nu föreslogs att läraren, för att kunna klara sig ekonomiskt, skulle få utföra några andra sysslor, till exempel dra upp tornuret och klämta i kyrkklockan. För sin undervisning skulle han få 8–9 rdr av fattigkassan, samt ungefär lika mycket av assessor von Stockenström vid bruket. Dessutom fanns en fond, som förräntat sig och uppgick till 198,10 rdr rgs. Man beslöt att köpa ett boställe åt läraren för 50 á 60 rdr rgs och fortsätta att låna ut resten mot säkra inteckningar i fast egendom.

Efter några år började det uppstå en schism mellan den dåvarande läraren och församlingen om lönen. Läraren var lat och församlingen drog 1825 in bidraget från fattigkassan, för att ge det till dem, som verkligen undervisade de fattiga barnen. Flera sådana byskollärare var verksamma i socknen, och de fick en halv eller högst 1 rdr rgs för undervisning, och eventuell kost i flera veckor, ibland för en hel termin, för ett fattigt barn. Samma år, 1825, föreslog biskopen vid en visitation att man skulle inrätta en fast skola, och samla ihop medel till en större fond, så att den åtminstone uppgick till 300–450 rdr rgs för att kunna ge en rimlig avkastning till lärarlön. I 20 år samlade man också in småbelopp, varav det största utgjordes av räntan på 150 rdr rgs, donerade av Garpenbergs bruks ägare von Stockenström. Dock växte fonden mycket långsamt och resultat i form av en fast skolinrättning uteblev.¹⁴⁶

Stora Tuna

Stora Tuna: Sockenskolmästaren fick 20 tunnor ren spannmål eller 40 tunnor havre av kronotindemedel sedan 8 november 1680, och dessutom 1/2 fjärding havre per matlag enligt beslut 1687. Sammanlagt uppgick lönen till 90 á 100 tunnor spannmål eller ca 600 rdr rgs jämte bostad med tillhörande 2,5 tunnland jord för 1/2 års undervisning. En del av denna lön borde gå till de duktiga byskollmästarna ute i bygderna. De gjorde ett minst lika gott arbete som den ordinarie sockenskolläraren. Man ville också att församlingen skulle få ha rätt att välja och tillsätta sin egen skollärare, vilket domkapitlet i Västerås dittills gjort.

Stora Skedvi: Det hade funnits skolmästare sedan 1655, och enligt instruktionen skulle han varje år undervisa i en fjärding¹⁴⁷, vilket betydde att skolundervisning bara bedrevs vart fjärde år i varje fjärding. I tre av dem angavs, att han skulle undervisa i 10 veckor, och i den fjärde i 8 veckor per år. Lönen, som i mån av tillgångar utgick med 1 fjärding per matlag, sades aldrig kunna uppgå till mer än 11 tunnor blandsäd eller 8 tunnor ren säd. Varje matskott bestod

¹⁴⁶ Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 3, vol. 8, 1923, s. 94–104.

¹⁴⁷ Fjärding, en fjärdedel; rydmått för våta varor = 1/4 tunna men för torra varor = 1/8 tunna eller 4 kappar eller 7 kannor.

av 1 kaka bröd och en fårbog, samt ett ljus av de förmögnare hushållen. Dessutom fick läraren räntan på en donation av sadelmakare Nyman 1743 på 2 000 daler kmt, samt 4 årliga kollekter, som brukade ge ungerfär 18 rdr rgs. Den så kallade Östermanska donationen 23 januari 1793 hade förräntats till 150 rdr rgs, och användes till att köpa biblar och premier åt de fattiga barnen. Byllärarna fick 3 skilling rgs i veckopeng och fri kost.

Vika, Hossjö: Vid en generalvisitation 1763 beslöt man att inrätta en gemensam skola, och började genast samla in medel till en fond med 8 öre kmt i 3 år på varje spannländ¹⁴⁸ i socknen. Men 1773 fick Hossjö Kungl Maj:ts tillstånd att börja en egen skola, vilken kunde startas 1785. Behållningen av fonden i Vika var år 1774 3 047 daler 28 öre kmt. Den hade stigit till 4 788 daler 18 öre år 1777 och 1778 angavs behållningen till 355 rdr rgs. Skolkassan lånades ut mot 6 procents ränta. 63 låntagare upptogs för åren 1775–1804. Den första utgiften hade man 1795, då en lärare för första gången avlönades med 20,80 rdr rgs för ett kvartal.

Tabell 26. Skolkassans behållning och utbetalade lärarlöner i Vika 1775–1803

År	Månad	Behållning*	Lön*	Anmärkningar
1795	-	1 352,30	20,8	ett kvartal
1796	-	1 399,50	20,8	3 gånger
1797	-	1 426,80	20,8	2 gånger
1798	1 maj	1 495,10	41,6	-
	2 dec	1 518,30	18,8	ett kvartal
1799	maj	1 552,20	56,3	tre kvartal
1800	maj	1 598,20	75	-
1801	-	1 600,70	75	-
1802	-	1 675,00	75	-
1803	-	1 775,80	-	-

*i Riksdaler riksgälds

Källa: Uppsala landsarkiv LII:1

I Vika skolkassas räkenskaper fanns också en förteckning över inkomster från 1804 till 1815. Räkenskapsåret löpte från 1 maj till 29 april.

¹⁴⁸ 1 spannländ = 20 sneslånd = 25,39 ar.

Tabell 27. Vika skolkassas inkomster 1804–1815

År	Inkomster	År	Inkomster
1804–1805	110	1810–1811	146,4
1805–1806	89,2	1811–1812	109
1806–1807	105,1	1812–1813	119
1807–1808	90,8	1813–1814	141,2
1808–1809	81	1814–1815	154,8
1809–1810	128,9	1815	26

*i Riksdaler riksgälds

Källa: Uppsala landsarkiv LII:2

År 1806 ansåg läraren att lönen var för liten att leva på så han tog avsked. Då lät man lärartjänsten vara vakant för att vänta med att anställa en ny skolmästare tills fonden avkastade 150 rdr rgs årligen. Dock beslöts 1812 att organisten skulle undervisa mot 6 sk rgs i veckan per barn, och få ut räntan av fonden några år senare. I Vika fanns ännu en fond på 125 rdr rgs, som var in-tecknad i Hadbergs gods i Vika till 6 procents ränta, och skulle delas ut till fattiga skolbarn. Donationen hade ursprungligen gjorts av prosten Naucler år 1750 med 1 000 daler kmt och utökades av hans brorson år 1764 med 500 daler kmt. Understödet utgick med 2,5 rdr rgs i 3 års tid. I Hossjö hade skolmästaren ett boställe, som omfattade 10 spannländ jord, och han fick dessutom 1,5 sk rgs per spannländ av församlingsborna, sammanlagt 30 rdr rgs. Dessutom avkastade skolfonden ungefär lika mycket. Därutöver tilldelades Hossjö skola ett årligt bidrag av Falu gruvkassa på 4 rdr rgs.

Aspeboda: En skolfond startades i maj 1797.¹⁴⁹ Den 2 april 1799 donerade bergsmannen Anders Jansson 111,20 rdr rgs. En lärare skulle antas, när fonden blivit så stor att han kunde leva på räntan.

Härnösands stift

Lappmarksförsamlingarna

De helt statsunderstödda lappmarksskolorna, som grundades under 1700-talets första hälft, är inte medtagna i denna undersökning. De fick medel ur lappmarks-ecklesiastiska fonden och rapporterade till Kungliga Kanslistyrelsen. Det gäller skolorna i Gällivare, Jockmock, Lycksele, Arjeplog, Åsele och Föllinge. Till Juckasjärvi och Ennontekis gick från och med 1813 en halv skolstat, det vill säga medel att undervisa och underhålla 3 lappbarn, mot 6 i de övriga skolorna. Svaren från lappmarksförsamlingarna på 1812 års uppfo-

¹⁴⁹ Uppsala landsarkiv M:1.

ringskommittés enkät finns publicerade i Urkunden, en källserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet.¹⁵⁰

Västerbotten

Lycksele: Riksrådet Johan Skytte donerade medel till en skola, som från början även var avsedd att ge undervisning åt Åsele och Arjeplogs lappbarn, men som ca 100 år senare uteslutande hade kommit att utnyttjas av barnen i Lycksele. Skolan grundades 1632. Läraren måste vara prästvigd. Han fick årligen 30 tunnor korn, 39 rdr rgs i skjutspengar för spannmålen, 50 rdr rgs i penninglön, fri bostad och 1 mantal, som kunde föda 9–10 kor, 2 hästar och 20 får. 24,5 tunnor korn anslogs årligen till mat och kläder åt barnen. 6 barn fick gratis undervisning varav 4 skulle vara samer.

Nordmaling: En donation den 10 februari 1796 av Jonas Malmberg på 1 500 rdr rgs skulle gå till en skolinrättning och en sådan instiftades 1798. Lärarens lön utgjordes av 5 procent på kapitalet, det vill säga 75 rdr rgs årligen. Därtill kom 2,70 rdr rgs i hyra, vilken betalades med hjälp av räntan på 3 procent på en fond på 90 rdr rgs, vilken hade samlats in av behållna räntemedel. Undervisningen skedde i lärarens eget hus vid kyrkan.¹⁵¹

Västernorrland

Junsele: Ett försök till en ambulatorisk skola gjordes av studeranden Daniel Ask, som mot fri kost och 4 sk rgs i veckopeng per barn hade undervisat. Men för det mesta hade föräldrarna funnit en sådan avgift alltför betungande. Sammanlagt hade 41 barn fått undervisning och vardera i något över 3 veckor, vilket totalt hade inbringat läraren 12 rdr rgs.

Torp: På sockenstämma 15 september 1811 beslutades, att klockarelönen skulle delas i två delar, av vilken den ena skulle tillfalla skolmästaren. Man fastställde 30 april de olika avgifternas storlek: 1,5 kappe korn per skatterök årligen och 4 rdr rgs per torparerök. Dessutom skulle man betala 8 sk respektive 4 sk för varje barn och månad, i bco om man hade ett barn, men i riksgäldsmynt om man hade flera, som utnyttjade undervisningen. Två lärare skulle anställas. De fick dela på den fasta lönen och fick månadspengar av barnen de undervisade. En månad räknades som 4 veckor, oavsett om barnen följde undervisningen hela tiden eller ej.

¹⁵⁰ Lindmark, D (utg), 1812 års uppfostringskommittés enkät. Svaren från lappmarksförsamlingarna. Urkunden nr 8, 1988.

¹⁵¹ Härnösands landsarkiv, domkapitelsarkivet GIII: Skrivelser angående folkskolor i Västerbottens län 1820–1825.

Borgsjö: Församlingen delades in i 6 så kallade läsetrakter, vilka skulle få varsin lärare enligt sockenstämmobeslut 27 september 1807. Lönen skulle bestå av 1 kappe korn per rök, 3 sk rgs per gärningsman¹⁵² och 6 rdr rgs per torpare och år. Föräldrarna skulle stå för kosten, och de torpare, som var för fattiga, skulle istället vid tillfälle göra något dagsverke mot att hans husbonde bidrog med kost till läraren.

Tuna: En donation på 10 000 daler kmt gjordes 30 december 1793 av O Thunmark i Skinnskatteberg, men räntan på dessa pengar skulle inte tillfalla läraren, utan de fattiga skolbarnen i Medelpad och Tuna socken. Man klagade på dålig undervisning och ett ringa intresse från klockarens sida.

Jämtland

Undersåker: Handelsmannen Olof Ranklef från Trondhjem testamenterade 1801 ett kapital på 11 895 rdr rgs, vilket intecknades till 4 procents ränta. Dessutom hade testamentsexekutorerna efter hans död 1805 översänt ett belopp på 1 698 rdr rgs, för vilka man redan köpt 3/4 tunnland, där man höll på att bygga ett hus och inreda det till läraren. Lönen skulle utgå av räntan på kapitalet, liksom medel till underhåll av skolhuset och inköp av böcker till barnen. Det fanns ytterligare en donation från brukspatron Nils Södergren, som 1805 testamenterade en fjärdepart i Falu gruva. Den årliga avkastningen skulle delas mellan Åre och Kall. Kyrkvärdarna förvaltade denna donation, och redovisade för åren 1800–1812 en ränta på 225 rdr rgs.

Brunflo: Pastor hade på egen bekostnad anställt en kateket, som skulle undervisa barnen i Östersund, mot att han avstod från alla pastoralier, som dock inte uppgick till mer än drygt 20 rdr rgs årligen. Pastor yttrade följande om folkskoleundervisningen:

Om det inte är modernt, så är det åtminstone redligt mitt påstående att ingen vidlyftiga anstalt i detta avseende är nödig, även som min föresats att ej främja någon annan, om det icke vore en lantbruksskola där allmogens söner kunde erhålla en teoretisk kunskap om vad som hör till deras huvudsakliga yrke. Mångfaldiga exempel hava redan bevisat att de av allmogen som antingen tillfälligtvis eller genom beställsamt därtill anlagda skolor blivit delaktiga av dem med sekteristiskt raseri beprisade dyrbara skatten halvupplysning, bestående i skriva och räkna m m hava såsom halvherrar föraktat sitt stånd, och irrat omkring såsom handlande kortspelare, reversfabrikör osv samt då de såsom dåliga bönder visat sig uppstudsiga och bedrägliga både såsom undersåtar och åhörare.

¹⁵² Gärningsman är en dåtida beteckning för en sockenhantverkare ” dvs en utanför skräväsendet stående hantverkare, som uteslutande arbetade för allmogens behov och som var försedd med Konungens befallningshavares gärningsbrev och betalade gärningsören ” (*Bra Böckers lexikon*).

Oviken: Man hade för avsikt att på sockenstämman föreslå, att några lärare skulle tillsättas enligt ett kyrkorådsprotokoll 30 april 1807. På förslag stod organisten samt några dragoner och torpare, som sades vara lämpliga för uppgiften.¹⁵³ Lärarfrågan togs upp på nytt 30 april 1811. Kontraktsprosten föreslog, att man av det stora sockenmagasinet skulle ta 1 spann per bonde och göra ett fattigmagasin, vars ränta skulle utgöra lön åt en lärare. Uppgifter saknas om dessa förslag verkligen genomfördes. Dock beslutades inte om något skolhusbygge förrän 1845, då det lägsta anbudet på byggkostnaderna uppgavs till 375 rdr rgs. Huset skulle byggas i 3 våningar och beskrevs mycket noggrant med ritning.¹⁵⁴

¹⁵³ Östersunds landsarkiv KI:1, paragraf 6, s. 144.

¹⁵⁴ Östersunds landsarkiv K IV:1.

KAPITEL 4

År 1825

Ett betänkande från 1812 års uppfostringskommitté lät vänta på sig. Enstaka röster höjdes då och då för att verkligen förbättra och reformera folkundervisningen på landet. Så lade till exempel landshövding Törne i Östersund fram ett förslag på hur man praktiskt skulle kunna lösa frågan. De socknar, som hade ett sockenmagasin på 40 tunnor eller mera, borde anslå räntan, 4–5 tunnor, som löneförhöjning för klockaren, som i gengäld skulle vara skyldig att undervisa. Förslaget var ingalunda originellt, men lades fram med stor övertygelse. Det faktum, att klockarna borde undervisa, motiverade han, dels med att det fastställts av kyrkolagen, dels med att de hade gott om tid för detta ändamål. Sist, men inte minst, skulle den ekonomiska bördan på församlingen bli minimal. I denna skrivelse skymtar även ett världsligt motiv för folkundervisningen. Den skulle inte inskränka sig till undervisning i "salighetsläran", utan skulle även ge "de lägre folkklassernas barn [...] kännedom av de enklaste plikter mot samhället och den husliga levnaden [...] och en medborgerlig uppfostran". Det sades vara av stort värde om kunskaper och upplysning kunde förmedlas till alla, för att de bättre skulle kunna tjäna det samhälle de levde i.¹⁵⁵

4.1 Yttranden till 1812 års kommitté från domkapitlen

När 1812 års uppfostringskommitté slutligen lämnade ett betänkande om folkundervisningen på landet den 10 mars 1825¹⁵⁶ yttrade sig domkapitlen om förslaget.

I Lunds stifts domkapitel var man överens med kommittén om, att det inte ålåg staten att bekosta folkskolorna, och att man inte skulle ta till några tvångsåtgärder när det gällde "allmän medborgerlig odling". Domkapitlet var vidare pessimistiskt när det gällde att inrätta barnskolor i varje församling, men förordade dock en lag om folkskolor och särskilda stadganden om lärarens avlöning. De föräldrar, som bodde på slätten eller i tätorterna, hade inte tid att undervisa sina barn och sitt tjänstefolk, och inte heller tillräckliga kun-

¹⁵⁵ Härnösands landsarkiv, domkapitelsarkivet GIII U; 20 september 1820.

¹⁵⁶ Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 15, vol. 45–46, 1935.

skaper. Dessutom hade folket i denna landsända extra stora svårigheter, eftersom deras uttal inte överensstämde med skriftspråket. Det felaktiga uttalet tog sig främst uttryck i en stark diftongering, vilket gav upphov till svårigheter när det gällde rättstavning. I skogstrakterna sades det däremot vara bättre beställt med föräldrarnas kunskaper och tid för undervisning. Däremot ansåg man inte, att det skulle vara möjligt att inrätta fasta skolor där på grund av de stora avstånden till en eventuell sockenskola vid kyrkan. Domkapitlet rekommenderade därför, att man istället inrättade ambulatoriska skolor, som skulle ha en likvärdig undervisning med de fasta skolorna och med samma undervisningsämnen, istället för en mindre kurs för de ambulatoriska skolorna, vilket kommittén föreslagit.

Beträffande nödvändigheten av en borgerlig bildning resonerade domkapitlet som så, att var och en på något sätt måste se till att hålla sig på ungerfär samma nivå som sina jämlingar när det gällde kunskaper i världsliga ting. I motsatt fall blev den, som sackade efter, dagligen utsatt för diverse förödmjukelser och obehagligheter, vilket i sig själv utgjorde den största drivfjädern till, att var och en frivilligt ville förkovra sig och utöka sina medborgerliga kunskaper. Undervisning i skrivning och räkning "och flere dylike färdigheter" kunde därför överlåtas åt föräldrarna att sköta som de ville. Målet för den fasta och ambulatoriska undervisningen däremot skulle först och främst vara att ge de nödvändiga kristendomskunskaperna, som förberedelse till första nattvardsgången i samband med konfirmationen. Trots denna inställning till medborgerlig forstran, fortsätter domkapitlet att, som ytterligare målsättning för skolundervisningen, ange "bibringandet av de kunskaper som för allmogen medföra möjligheter att någorlunda reda sig själv, såväl vid utgörandet av sina skyldigheter till staten, som i den alldagliga beröring och handel med enskilda, varav oundvikligen varje yrke åtföljer". Det uppväxande släktet sades få starkt självförtroende av en sådan bildning. Ungdomarna skulle bli öppna och driftiga, medan det däremot visat sig att allmogen på grund av okunnighet i motsatt fall var ytterst misstänksam och misstrogen mot alla, som råkade ha fått en aning större medborgerlig bildning än de själva.

Sammanfattningsvis avslutade domkapitlet i Lund med att föreslå, att de redan inrättade fasta skolorna ovillkorligen skulle få behållas, att fasta skolor såvitt möjligt skulle inrättas i varje socken, samt att ambulatoriska lärare skulle undervisa på de platser, där det var absolut omöjligt att inrätta fasta skolor. Detta förslag sades till yttermera visso inte strida mot resolutionen på prästerskapets besvär av den 22 oktober 1723, där det föreskrevs att skolundervisning skulle ersätta föräldraundervisningen endast i de fall, då föräldrarna var förhindrade eller oförmögna att undervisa sina barn.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Riksarkivet 1825; 15 december 1825.

Växjö stifts domkapitel ansåg att, om varje församling själv fritt skulle få bestämma om grundandet av folkskolor, det skulle kunna leda till att många försummade denna plikt på grund av fattigdom eller andra lokala svårigheter och missförhållanden. Men domkapitlet ansåg det inte vara generellt riktigt att staten borde åta sig några finansiella förpliktelser. De enda typer av skolor, som skulle gå att genomföra i Växjö stift, var ambulatoriska sådana, där skrivning och räkning borde vara obligatoriska ämnen. Uppskattningsvis kunde en tiondel av stiftets invånare över 15 år skriva. Domkapitlet ansåg att befolkningen på landsbygden hade ett direkt behov av att kunna skriva. Förr om åren hade alla förhållanden varit enklare och de flesta avtal, som ingicks på landet var muntliga. Då var skrivkonsten inte så nödvändig för gemene man, som kunde nöja sig med sitt bomärke. Men då skriftliga avtal blivit allt vanligare, och de medborgerliga relationerna allt mera komplicerade, hölls den bonde, som inte kunde skriva, i ett slags omyndighetstillstånd. Han kom att bli alltför beroende av sådana personer, som endast livnärde sig på att ockra på andras enfaldighet och okunnighet. Enligt domkapitlets mening borde det inte vara svårt att lära sig läsa och skriva samtidigt.¹⁵⁸

Kalmar stifts domkapitel ansåg också, att de ambulatoriska skolorna var de enda, som skulle gå att genomföra i praktiken. I Smålandsdelen av stiftet skulle avstånden bli för stora till en sockenskola vid kyrkan. På Öland, där avstånden var mindre, skulle ekonomiska hinder ligga i vägen. Om flera ölandssocknar skulle slå sig ihop om en fast skola, fick man återigen långa avstånd för barnen att ta sig till skolan. Beträffande innehållet av läsundervisningen intog domkapitlet en vacklande hållning. Några ville, att man skulle införa nya ABC-böcker med små sedelärande fabler, skildringar ur den svenska historien och berättelser om förtjänta svenske män, helst bönder. Denna läsning skulle komplettera, och eventuellt ersätta, läsningen av bibeln och andra kristendomsböcker. Men vid närmare eftertanke ansågs, att detta dock kanske vore ett alltför djärvt steg. Trots allt var nog det bästa att hålla fast vid det gamla vanliga, så att man inte riskerade att kristendomskunskapen blev lidande.¹⁵⁹

Göteborgs stifts domkapitel påpekade, att skillnaden mellan barnskolorna i städerna och på landet var, att de förra nästan uteslutande bekostades av staten, medan de senare bekostades av församlingsborna själva, vilka i gengäld borde få större inflytande på de lokala bestämmelserna och på till exempel tillsättning av skolstyrelse. De ambulatoriska skolorna var även här oundvikliga på grund av gles bebyggelse och långa avstånd. Men församlingarna borde uppmantras att anta en fast lärare, som skulle få någon liten ersättning för sin undervisning, i synnerhet i de församlingar, där man helt förlitade sig på

¹⁵⁸ Riksarkivet 1825; 12 juni 1826.

¹⁵⁹ Riksarkivet 1825; inkom 25 mars 1826.

tillfälligt förbipasserande personer som lärare. Klockare och organister borde fullgöra sin undervisningsplikt i större utsträckning. Särskilt i Halland och i Bohuslän, där klockarna var väl, respektive hjälpligt avlönade, borde de kunna fullgöra sin undervisningsplikt, medan de i Älvsborgs län hade det mycket sämre ekonomiskt ställt, varför kraven på dem inte kunde vara så stora där.¹⁶⁰

Västerås stifts domkapitel hade inte mycket att erinra mot uppfostringskommitténs förslag. Dock hoppades man att de tidigare beviljade, om än fåtaliga, statsanslagen till folkskolor på landet skulle få behållas, trots att kommittén betonade, att staten inte borde bidra med några medel för detta ändamål. Inte ens de största församlingarna sades ha inrättat fasta skolinrättningar, vilket domkapitlet beklagade. Man förordade grundandet av en fast skola i varje socken.¹⁶¹

Härnösands stifts domkapitel kommenterade uppfostringskommitténs förslag endast genom att konstatera att det i Norrland fanns en stor ovilja mot att anta fasta skolmästare och att bygga skolhus. Däremot rapporterades att föräldraundervisningen gav ett så gott resultat, och var så allmänt utbredd, att Norrlands allmoge inte hade sämre kunskaper än de bättre gynnade sydligare landskapen.¹⁶²

4.2 1825 års kommitté

Samtliga rapporter från domkapitlen angående 1812 års uppfostringskommitténs betänkande hade inte ens kommit in till Kungl Maj:t förrän en ny kommitté tillsattes den 21 december 1825 för att se över skolväsendet.¹⁶³ Än en gång sände man ut ett frågeformulär till domkapitlen, för att de skulle samla in upplysningar från respektive sockenpräster. Frågorna gällde skolans beskaffenhet, lärarnas och barnens antal, skolans tillgångar av statliga och enskilda medel, lärarnas naturaförmåner och förekomsten av skolhus. Den nya kommittén övertog visserligen alla handlingar från den gamla, men eftersom de infordrade uppgifterna inte längre var aktuella, var man tvungen att återigen rådfråga prästerskapet i landsorten. När kommittén avgav sin berättelse tre år senare den 20 december 1828 framhölls, att man hade tänkt göra en sammanställning i tabellform över förhållandena inom folkundervisningsväsendet. Dock visade sig detta vara ogörligt, eftersom det i alla fall inte gick att göra några jämförel-

¹⁶⁰ Riksarkivet 1825; 19 oktober 1825.

¹⁶¹ Riksarkivet 1825; inkom 18 november 1826.

¹⁶² Riksarkivet 1825; 30 november 1825.

¹⁶³ Kommittén till överseende av riktets allmänna undervisningsverk 1825; a) uppgifter om folkskolorna 1826–1827 och b) utlåtanden rörande kommitténs betänkande i Riksarkivet; uppgifter om bl.a. ledamöter finns i Betänkande af Comitén till öfverseende av Rikets Allmänna Undervisningsverk i Underdånighet afgifvet den 20 december 1828, Stockholm 1829

ser med tidigare förhållanden, samt att domkapitel och präster fattat de nya frågorna på olika sätt, och inte lämnat in några enhetliga svar.

Samma svårighet består naturligtvis fortfarande, vilket visar sig när man vill bearbeta siffermaterialet. Alltför många uppgifter saknas från detta undersökningstillfälle för att det ska gå att göra någon verkligt tillförlitlig jämförelse med andra undersökningstillfällen. I vissa fall kan dock något utläsas om den allmänna utvecklingen.

De grundsatser, som denna kommitté fastställde för folkundervisningen skilde sig inte från tidigare undersökningar. Återigen betonades, att det var föräldrarnas plikt att sörja för sina barns religionsuppfostran. Endast i de fall då föräldrarna var försumliga, eller kunde "befinnas oskickliga, ovilliga eller oförmögna därtill" skulle prästerskapet se till att det, på församlingens bekostnad, inrättades en folkskola. Man betonade, att folkskolan endast utgjorde en ersättning för föräldrarnas egen undervisning, och att det därför var en helt och hållet kommunal angelägenhet att bekosta detta substitut för hemundervisning. Eventuella bidrag skulle utgå efter överenskommelse. Om man inte kunde enas om bidragens storlek och fördelning, skulle de utgå efter samma grund som bidragen till fattigvården. Om det rådde stora brister i folkundervisningen, och kyrkoherden inte själv kunde åstadkomma någon förbättring, borde han anmäla förhållandet till domkapitlet, som skulle kunna företa en undersökning och besluta om lämpliga åtgärder. På de orter, där statligt bidrag redan hade erhållits, skulle dock bidraget fortfarande utgå, om de rådande förhållandena fortfarande motiverade ett sådant understöd, det vill säga om antalet fattiga föräldralösa och värnlösa barn var så stort, att församlingen absolut inte klarade av att underhålla en skola med egna medel.

P G Cederschjöld skrev så här till Kungl Maj:t om finansieringen av folkskolor i sina anmärkningar vid kommitténs betänkande:

De härtill erforderliga kostnaderna hoppas jag att menigheterna skulle i allmänhet finnas beredvilliga att sjelve utgöra; isynnerhet som de derigenom snart kunde vänta en kanhända motsvarande minskning i fattigförsörjningen. I annat fall skulle Rikets Ständer helt visst finnas benägna att skaffa utvägar till ett så högst riksgagneligt ändamål; helst stora besparingar derigenom blefve möjliga att oförtöfvadt göra i andra anslag, såsom Correctionshus och fångars underhåll, fattigförsörjning o d. Om ingen annan utväg kunde utfinnas, skulle jag, ehuru eljest hatare af vanliga Statslån, för min del icke tveka att i underdånighet medgifva, det kostnaderna kunde genom ett sådant lån bestridas: så att våra barn och efterkommande, för vilka dessa skolor inrättades, finge sjelfve betala, hvad deras bildning och undervisning kostat.¹⁶⁴

¹⁶⁴ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 7, vol. 20, 1927. Oscar I, Geijer, Wallin, Cederschjöld, Tidiga enhetsskoletankar, s. 28.

Beträffande en annan målsättning för folkskolan, nämligen den att bibringa barnen allmänna medborgerliga kunskaper, var en av de främsta företrädarna Carl Adolph Agardh, som lade fram sina synpunkter i ett slutanförande i betänkandet.¹⁶⁵ Men kommittén framhöll att staten inte kunde stadga någonting i detta avseende, endast uppmuntra därtill. Om undervisning skulle ske i andra ämnen än religionskunskap var det fullt klart att denna undervisning endast kunde bekostas med frivilliga bidrag. De ämnen, som främst borde uppmuntras, utöver det absoluta minimum, var främst skrivning och räkning, samt elementära insikter i historia, geografi och samhällslära, särskilt Sveriges. Tilltron till den bokliga bildningen tycks dock ha varit mycket ringa, vilket tydligt framgår av följande yttrande:

Under enklare förhållanden, och så länge böckers tillvaro icke försvagade försägnernas vikt, levde måhända både historia och statsförfattning mer än nu i folkets sinne. Men då odlingen genom boktryckeriet gjorde en rubbning däri, bör denna även genom odlingens medel rättas.¹⁶⁶

Syftet med hela folkundervisningen uttrycktes dock något annorlunda än tidigare, vilket avspeglar både nya politiska vindar och rådande samhällsförändringar med bland annat befolkningsökning, skiften, nyodling, delvis begynnande mekanisering av jordbruket, hushållens splittring och flyttning till städerna. Man började tala om social omvandling och individens behov av utbildning istället för enbart kyrkans krav på bilbelläsning. Nu ville man motarbeta:

fördärvet hos de lägre folkklasserna, vilket allestädes synes förvärra sig i samma mån som odlingen tilltager bland de högre [...] särdeles i de större (städerna) varest arbetaren lever för dagen, ofta ingen husbonde äger eller till något hushåll hörer, och där i alla fall vällevnaden, penninglönen och varjehanda av arbetsfördelningen, bekvämligheten eller likgiltigheten härrörande förhållanden inverka på sedligheten, äkta makar försörja sig från varann, barnen söndras från sina föräldrars bord och hus, tjänaren från sin husbonde, lärlingen från sin mästars, där står en var överlämnad åt sig själv, utan annat stöd än sin egen dygd och sitt förstånd, att bibehålla jämvikten mot omgivningens frestelser. Förmågan därtill förringas i samma mån som arbetarens sysselsättning, särdeles i fabriken, inskränkes till omfång och självständighet, samt bliver machinaliskt enformig och osund för kroppen, utan att påkalla någon verksamhet för eftertanken [...]. Möjligheten och utsikten, att genom egen kraft och skicklighet till begagnande av odlingens medel, kunna lovligt förvärva hennes njutningar, synes alltså böra genom tjänlig undervisning beredas, och känslan av eget värde med detsamma väckas hos de lägre folkklasserna, så framt de icke skola av misströstan om förbättring i deras belägenhet övergiva sig själva, och söka på brottets väg vad de borde förvärva på idoghetens.¹⁶⁷

¹⁶⁵ De sociala motiven i dätida debatt skildras utförligt av Petterson, L, *Frihet, jämlikhet, egendom och Benthan. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*. Studia Historica Upsaliensia 168, 1992, s. 188 ff.

¹⁶⁶ se ovannämnda Betänkande ..., s. 14.

¹⁶⁷ se ovannämnda Betänkande..., s. 16.

Detta citat belyser något den uppfattning, som rådde om folkbildningens värde för individen och samhället. Den moraliska aspekten stod fortfarande i förgrunden. Man befarade, att den begynnande mekaniseringen skulle ha en avtrubbande verkan på arbetaren. Folkundervisningen borde då underlätta för honom att återfå sin förlorade självkänsla istället för att eventuellt förfalla till brottsliga handlingar. Vid flera tillfällen påtalades att den enda nyttan med skolinrättningen var att den kunde bibringa barnen tukt och ordning, och att det var bra att man kunde samla dem i en skola och hålla uppsikt över dem, istället för att de skulle tigga eller hitta på ofog.

Eftersom prästerskapet hade ansvar för religionsundervisningen borde kyrkoherden ha överinseende över folkskolan, och den församling, som anställde en lärare, skulle också bestämma om hans lönevillkor. Klockarens plikt att undervisa kvarstod under alla omständigheter, även i det fall, då församlingen valde någon annan person till fast skollärare. Många klockare på landet sadades ha så lite att göra att de borde ha gott om tid att undervisa. Dessutom sadades många få en rätt så väl tilltagen lön, så att församlingen inte borde tillskjuta så mycket extra. Hur mycket han fick uppgavs dock inte. För att inte ge en orättvis bild av lärarens inkomstkällor har, vid beräkningen av lärarlöner i den här undersökningen, endast tagits hänsyn till de medel, som utbetalats till en person i hans egenskap av lärare, inte till det han eventuellt dessutom uppburit i egenskap av präst, klockare, sockenskrivare eller organist.

4.3 1825 års kommittés frågeformulär

14 punkter skulle observeras vid uppgiftslämmandet, men alla punkter har ingalunda beaktats av de präster som svarat. De kvantitativa uppgifterna är mera bristfälliga denna gång än vid de två tidigare undersökningstillfällena. En ofta försummad punkt var, hur undervisningen bestreds på de platser, där det inte fanns någon fast skola, och huruvida den eventuella föräldraundervisningen var tillräcklig. De ambulatoriska byskolmästarnas antal uppgavs sällan, och deras löneförmåner behövde inte ens anges. Många präster talade om vilka bidrag som utbetalades per mantal eller hemman, men försummade att fastställa den totala lärarlönen. Sällan förvandlades övriga löneförmåner till motsvarande penningvärde. Man uppgav bara ett antal lass hö eller halm respektive till exempel ved, ljus eller böcker. Vidare underlät flera domkapitel att ange alla socknar, oavsett om de hade någon ordnad barnaundervisning eller inte.

Det var bara Lunds och Västerås domkapitel, som följde uppmaningen att ange alla, medan övriga endast angivit de socknar där några åtgärder blivit vidtagna. Det stora flertalet av dem, som inte hade någon ordnad skolutbildning för sina barn, uppgav anledningen vara, att de inte skulle kunna betala

någon lön till en eventuell skollärare. Socknens invånare skulle *bevisligen* vara oförmögna att själva bestrida sina barns undervisning, sades det i kommitténs formulär. Men varken Lunds eller Västerås domkapitel kom med något särskilt utlåtande i denna fråga, vilket får anses tyda på, att inte heller något särskilt understöd tillstyrktes med anledning av dessa berättelser. Beträffande skolhusen skulle man endast ange, huruvida de var tillräckliga eller ej, men ingenting om kostnaderna för deras uppförande och underhåll eller om eventuella kostnadsförslag till nya skolhus.

I jämförelse med tidigare och senare undersökningstillfällen saknas dessutom flera andra faktorer, till exempel den tid, som undervisningen bedrevs och/eller varje elev bevistade skolan, hur många klockare, som verkligen undervisade, och vilka lärare, som fick fri kost eller andra naturaförmåner. Om prästerna hade följt rekommendationerna skulle det ändå ha varit omöjligt att utläsa, hur stor del av den uppgivna lönen, som utgjordes av barnens avgifter, hur mycket, som var bidrag från föräldrar och övriga församlingsbor, samt hur mycket, som gavs av privata donationer årligen.

Yttranden från Lunds och Växjö domkapitel

Lunds domkapitel riktade en hel del kritik i sitt yttrande om denna kommittés förslag. För det första sa man, att den generella målsättningen med folkskolan borde vara en allmän bildning och fostran, inte en partiell eller praktisk. För det andra ansåg man, att det inte längre var möjligt att tro, att föräldrarna skulle kunna tillräckligt mycket för att klara att undervisa sina barn, inte ens i kristendomskunskap och läsning, och än mindre i skrivning eller räkning. Föräldrarna hade ändå en stor uppgift att fylla, genom att hjälpa barnen att förkovra sig på fritiden, men det borde vara en lärare, som hade huvudansvaret för undervisningen. Beträffande skolämnena förordades att skrivning och räkning, det sistnämnda åtminstone för pojkarna, borde tas med bland dem, som räknades till ett absolut minimum. Det var så uppenbart att dessa färdigheter var av den allra största nytta för allmogen, och några större svårigheter att på detta sätt höja minimikraven tycktes inte föreligga, åtminstone inte inom Lunds stift, där dessa ämnen redan var obligatoriska i de flesta skolorna på landet. Man sa så här:

I de allra flesta om icke i alla sockenskolorna inom Lunds stift övas skrivning och räkning och fullkomlig oförmåga i dessa färdigheter är bland de uppväxande snart lika så sällsynt som oförmåga i innanläsning.

För det tredje lurade en fara i att endast stadga att de församlingar, som behövde en skola, skulle bekosta en sådan. Trots att behov fanns överallt, skulle man på sina håll av snålhet eller ovilja kunna hävda, att något sådant inte fanns, och på så sätt undandra sig denna skyldighet. Varje församling borde ovillkorligen åläggas att inrätta en skola inom en viss fastställd tidsram.

Däremot vore det inte rimligt att tvinga församlingarna till ekonomiska uppförfningar för en mera utvidgad och fullständig folkskola med en mera praktisk inriktning. Inte ens för varje församling vore det omedelbart möjligt att inrätta en skola, utan i början kunde man tänka sig att uträtta något på härads- eller distriktsnivå. Beträffande folkskolans relation till en högre utbildning framhölls, att folkskolan borde bibringa sina elever en fullständig folkbildning. Endast i undantagsfall borde någon förflyttas från folkskolan till en högre skolform, någon som visat exceptionellt goda anlag, om möjligheter fanns. "Vårt land behöver mer ett bildat, ett någorlunda allmänt bildat folk än många lärde" ansåg kommittén.¹⁶⁸

I yttrandet från Växjö domkapitel togs frågan om finansieringen upp. Man fann det olämpligt att låta bidragen utgå efter samma grunder som för fattigmedlen. Istället ansågs att man borde betala efter förmedlat hemmantal, vilket var en vanligt förekommande bidragsform till de redan existerande skolorna på landsbygden. Däremot var man avogt inställd till att vissa socknar skulle få bidrag av staten till upprättande av folkskolor på landet. Det skulle endast kunna leda till missbruk av pengarna, sas det, samt till att man skulle ställa orimligt stora anspråk.¹⁶⁹

Biskop Tegnér tankar om folkskolan, som ett sätt att förmedla en medborgerlig, samhällsrelaterad utbildning, var inte höga, och möjligheterna därtill fann han små. I en ämbetsberättelse sa han spydigt:¹⁷⁰

Vill man, med ett ord, småningom utbilda folkskolan till en plantskola för blivande riksdagsmän, så fordrar ett sådant ändamål, i fall det annars någonsin kan vinnas, till en början åtminstone *en* stående folkskola i varje socken, med mer eller mindre dyrlönte lärare.

I Växjö stift vore en sådan utveckling rent omöjlig, enligt Tegnér mening. Det fanns alltför många lokala och ekonomiska hinder. Den ambulatoriska skolformen var den enda, som i praktiken kunde genomföras:

När barnen ej kan komma till skolan, måste skolan komma till dem; och därför blir, troligtvis ännu i århundraden, den första folkundervisningen här för det mesta på vandrande fot.

Tegnér profetia slog inte in, men speglar hans ovilja att satsa, ekonomiskt och ideologiskt, på folkundervisning. Särskilt om skolan skulle fostra bönder i medborgerligt användbara ämnen, vilket det vid denna tidpunkt fanns många förespråkare för inom bondeståndet.¹⁷¹

¹⁶⁸ Biskop Faxé, LD 2418 1832 i ovannämnda Kommittén...1825...b) utlåtanden ...

¹⁶⁹ se ovannämnda Kommittén...1825...b) utlåtanden ...

¹⁷⁰ Tegnér ämbetsberättelse, föredragen på ett prästmöte 22 september 1836.

¹⁷¹ Nils Månsson i Skumparp, ledamot av bondeståndet 1810–1835, var en av dem, som ivrade för folkbildning i riksdagen.

KAPITEL 5

År 1839

För att än en gång undersöka förhållandena inom folkundervisningen, och för att utröna om det fanns något behov av att vidta åtgärder, utfärdade Kungl Maj:t den 5 februari 1839 återigen ett cirkulär¹⁷² till domkapitlen. De ålades att infordra uppgifter om skolförhållandena och skulle komma in med svar och utlåtanden före 1 augusti 1840. Församlingarna delades upp i tre kategorier. Domkapitlen skulle lämna uppgift

A på de församlingar som inrättat fasta, stående skolor med egna skolhus och avlönad skollärare

B på de församlingar, som väl icke ha stående skola med skolhus, men likväl antagit ständig skollärare, vilken ambulatoriskt eller rotvis lämnar undervisning

C på de församlingar och församlingsdelar vilka sakna fast skola och ständig lärare, samt hur barnundervisningen där ombesörjes

De församlingar som hade fast skola skulle besvara sex punkter:

- 1 Församlingens namn, folkmängd och längsta utsträckning räknad från stället, där skolan är anlagd.
- 2 Året då skolan bildades.
- 3 Skolans organisation, undervisningssätt och läroämnen.
- 4 Antalet av barn som begagna skolundervisningen och hur länge varje barn i medeltal bevisar skolan.
- 5 Antalet av lärare och deras lönevillkor.
- 6 Sättet, varpå dessa senare utgöres och skolans underhållskostnader bestridas, om helt eller till större eller mindre del av statsmedel, eller av för viss tid anslagna enskilda gåvomedel, eller testamentariska donationer eller genom församlingens årliga bidrag eller genom avgäld av skolbarnen, börandes beloppet i varje särskilt fall uppgivas.

Även för församlingar med ambulatorisk lärare skulle "beloppet och beskaffenheten av lärarens löneförmåner" uppges. En rapport från Gunnilbo församling i Västerås stift, Västmanlands län, återges här i faksimil.

¹⁷² Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 15, vol. 45–46, 1935. Kungl Maj:ts krav 5/2 1839, spridda och kolumnsatta av Lunds stiftsstyrelse, enl cirkulär nr 372 till Vördige Presterskapet i Lunds stift, s. 197 ff.

Uppgift

ii. Folkskolorna och Folks-undervisningen i Gunnilbo församling

- St. 1) Gunnilbo församling har ingen fast ständigt skola med skollära utom det som är tilldelat församlingens skollära och skollära. Folkskolan utgöres enligt 1838 års Tabell 149 C. Skollära utgöras af två och i Söder af två. 2) Skolan bildades 1739. 3) Undervisningsföretaget har varit efter barnens ålder, i fyra åren af låra läsa och skriva och rikas de vanliga Christendoms boken samt för de äldre att skriva, räkna och känna Sederstämmande. 4) Antalet af barn, som begagnat undervisningen vid skolan har varit olika, dock emellan 15 och 20. Skolan har öfver 20 dag full uppgift och undervisningen fortgår till höstloppet, som äger i Augusti fortsätter till jul. Nytt gymnasium har begagnat 3 och 4 barn. 5) Lärarna har varit skolläraren i församlingen, och läraren af 20 Rb. 100

73. Den nya skolan har upplösts d. 7. Mars 1839, sedan Högskolan v. Högskolan med H. H. Konsistoriet tillstånd fullständigt den nya skolan har varit en skola undervisningsanstalt och skollära i Cateches, Historien och Geographien, afvensom mid- delar undervisning i skriva och räkna. Skollära har varit afven barnens lärare. Vid examen, som skolläraren, har utdelas jemväl belöningar till de flitigaste. Examen antalet är emellan 40 och 50.

6. 71^a de skolorna i församlingen, som äro långt aflägsne ifrån skolan äro 73. Skolläraren, har varit skolläraren i skolan i sina hus, har varit och en i sin ordning och skollära Gunnilbo d. 21. Mars 1849. Ord. N. O. G. G. G. G.

Bild 4. Rapport 1839 från Gunnilbo församling, Västerås stift

Från Lunds stift rapporterade biskop Faxe att han inte trodde på nyttan av ambulatoriska skolor. Man måste inrätta fasta skolor inom alla socknar och det allra väsentligaste var att man ökade lärarnas löner. Enligt hans mening borde ett minimum på 8 tr spannmål stadgas, och dessutom fria husrum, fritt bränsle och veckopeng för varje barn. Alla socknens invånare borde delta i kostnaderna för skolornas uppförande, även de som bodde långt bort från skolhusplatsen. Detta motiverades med att alla måste delta i kostnaderna för kyrkan, och att kostnaderna för skolan var ett lika allmännyttigt ändamål. Skolan skulle stå öppen för alla barn, och därför borde också alla bidra enligt hemmanstal.

I domkapitlets utlåtande återges även de olika häradernas synpunkter på folkundervisningen. Det var bara i Bara härad som man var nöjd med rådande förhållanden. Övriga ansåg dels att lönerna var för låga, att det fanns lokala hinder för skolgång och att lärarna var dåliga, dels att det rådde stor medellöshet och allmän ovilja mot barnundervisning. Några socknar yrkade på statliga bidrag och på att skolplikten borde fastställas enligt lag, men att församlingsborna borde få behålla sin rätt att utse sockenskolmästare. Ambulatoriska skolor förkastades allmänt som "ändamålsvidriga". Nedan följer en sammanställning av synpunkter från de häraderna i Skåne som till uppfostringskommittén 1839 givit allmänna omdömen.

Tabell 28. Folkundervisningens tillstånd i Lunds stift 1839

1	Allt bra	Bara
2	Skolor undermåliga	Oxie, Frosta
3	Dåliga lärare	Skytts, Torna, Färs
4	Låga löner	Skytts, Torna, Färs, Västra Göinge
5	Lokala hinder	Oxie, Harjager, Östra Göinge
6	Medellöshet, ovilja	Albo/Jerrestads, Ingelstads, Norra Åsbo
7	Vill få statliga bidrag	Onsjö, Rönnebergs, Villands

5.1 Anförda motiv för och mot folkundervisning

Domkapitlet ansåg, att staten borde bidra till att höja folkbildningen, "men konsistorium tror icke att detta bör ske annorstädes än där kommunerna bevisligen är oförmögna att fullgöra de dem i detta avseende åliggande skyldigheter". Enskilda präster yttrade sig även i denna fråga, till exempel prosten i Åhus, C Starck,¹⁷³ som ansåg att okunnighet var roten till mycket ont, och att sedeslöshet och moraliskt fördärv kunde motarbetas genom en tidig god uppfostran och undervisning. Han ställde också krav på att staten skulle bidra till finansieringen. Han uttryckte det så här:

Att ombesörja en ändamålsenlig folkbildning tillhör i första rummet folket självt, och där detta icke kan, Staten. Att denna senare lämnar bidrag till en så angelägen och viktig sak tyckes nu mera vara en fordran av själva tiden, som strävar framåt [...].

Beträffande målet med folkundervisningen, och särskilt värdet av en medborgerlig bildning, rådde alltjämt delade meningar. Prosten Cawallin i Frosta härad yttrade sig till exempel i en skrivelse till domkapitlet i Lund den 31 maj 1839 och framhöll att undervisning i sådana ämnen som räkning, historia, geografi och statskunskap skulle bli så ytterligt ytlig, att det skulle vara direkt skadligt för bonden att inhämta den. Så snart bonden ansåg sig bildad, började han ägna sig åt att förrätta bouppteckningar, skiften och auktioner, vilket

¹⁷³ Lunds domkapitelsarkiv i Lunds landsarkiv, XIII:49, 2 juni 1839.

ledde till att han reste hemifrån och ägnade sig åt "resor, köpsläende, förförande sällskap etc".¹⁷⁴

I riksdagsdebatterna på 1830-talet fäste man större vikt än tidigare vid nyttan av skolor, trots att man fortfarande principiellt ansåg att föräldrarna bar det huvudsakliga ansvaret för sina barns undervisning i kristendom och läsning. Endast enstaka röster pläderade för att höja folkets bildningsnivå och göra bönderna till bättre medborgare. Högt barnantal utgjorde ett indirekt motiv för ett större engagemang i folkundervisningen eftersom befolkningsökningen fick negativa effekter som följd. Fattigdom, kringdriveri, tiggande och superi rapporterades och därav följande råhet och kriminalitet.

Finansieringen av primärundervisningen utgjorde en tvistefråga. Ingen ville betala, ingen önskade ökade kommunala pålagor i form av skatter och man ville ogärna tillgripa tvångsåtgärder. Inom bondeståndet föreslogs att man skulle bekosta folkundervisningen med anslag ur prästerskapets inkomster, indragning av biskopstjänster eller av helgonskylden i Skåne.¹⁷⁵

5.2 Ökat barnantal och ökat antal barn i skola

Den snabba ökningen av antalet barn i åldern 5–15 år var en faktor, som inte gick att bortse ifrån när det gällde om, och i så fall hur, man skulle finansiera både lärare och skolhus till så många fler än tidigare. Betalningsbördan skulle öka både för socknen och för familjer med många barn. Med egen ständigt ökad försörjningsbörda skulle inte många familjer, klagade man, klara av att avlöna lärare samt bygga och underhålla skolhus.

Under 1800-talets fyra första decennier ökade antalet barn mellan 5 och 15 år i mycket hög takt, särskilt under 1820-talet. I bilaga 3 finns en detaljerad översikt av den procentuella ökningen i de sex undersökta stiftet.¹⁷⁶ Här följer ett utdrag av stifts- och läns-siffrorna:

¹⁷⁴ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 15, vol. 45–46, 1935, s. 220 ff.

¹⁷⁵ Thunander, G, *Fattigskola–Medborgarskola. Studier i den svenska folkskolans historia med särskild hänsyn till Malmö*. Malmö 1946.

¹⁷⁶ Statistiska centralbyrån, Tabellverkets tabeller: Folkmängdstabeller 1749–1859. Se även bilaga 4.

Tabell 29. Procentuell förändring av antalet barn mellan 5 och 15 år 1800–1840

Stift län	1800–10	1810–20	1820–30	1830–40	1810–40
Lunds stift					48
Malmöhus län	10,7	11,1	26,4	4,5	46,8
Kristianstad län	1,7	11,8	25,7	6,5	49,7
Blekinge län	9	14,7	32,7	-4,1	46
Växjö stift					50
Jönköpings län	-7,1	1,5	34,3	8,6	48
Kronobergs län	-4,3	7,9	29	9,6	52,5
Kalmar stift					36
Kalmar län	8,2	7,6	22,4	3,2	36
Göteborgs stift					41
Göteborgs- & Bohus län	7,9	2,4	31,6	9,5	30,8
Hallands län	-6	1,8	25,2	9,6	39,7
Älvsborgs län	-3,5	-0,5	44	5,4	51
Västerås stift					38
Örebro län	6,2	-6,4	41	8,7	43,4
Västmanlands län	-14,5	3,5	14	-4,5	12,7
Stora Koppar- bergs län	-33,8	30,8	25,6	0,1	64,1
Härnösands stift					63
Jämtlands län		inga	uppgifter		
Västernorrlands län			ofullst. uppgifter		
Gävleborgs län			ofullst. uppgifter		
delar av Västerb. län			ofullst. uppgifter		
Västerbottens län	-	26,5	28,1	11,3	80,3
Norrbottnens län	-	4,5	22,8	14	46,2

Vad betydde det här för folkundervisningen? Den dramatiska ökningen av antalet barn i skolåldern under 1820-talet måste ha medfört en allt tyngre arbetsbörda för mödrarna och en större försörjningsbörda för hushållet, och fortsatte även på 1830-talet, då en ytterligare ökning skedde, om än i mindre omfattning. Detta förhållande bidrog till att aktualisera skolfrågan, i synnerhet av dem som ansåg att skolan var en plats där man kunde förvara barnen, särskilt de fattiga, så att de inte sprang runt och tiggde. I skolan skulle man kunna ha kontroll över dem. Som Bengt Sandin uttrycker det:

De fattiga hushållens förmåga att leva upp till de moraliska förväntningar som ställdes inom ramen för den rådande mentaliteten undergrävdes av en större försörjningsbörda och av de ökade klassklyftorna på landsbygden.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Sandin, B, *Varför skoltvång?* Forskning om utbildning nr 4, 1991, s. 6.

Om man begrundar den totala ökningen i varje län och i likhet med emigrations-utredningen¹⁷⁸ betraktar Sverige som en östlig, en västlig och en nordlig region, när man studerar de demografiska förändringarna, kan man iaktta vissa skillnader. Ökningen av antalet barn verkar ha varit något långsammare i de östligaste och västligaste länen. Störst ökning och en mycket skiftande utveckling med starka skillnader mellan de olika delarna förekom i den norra regionen, inklusive Kopparbergs län. I Skåne, Blekinge, det inre av Småland samt södra Bergslagen (Örebro län) skedde en kraftig och relativt jämn ökning. Om man ser närmare på ökningen i Lunds stift under perioden 1810–1840 finner man även här stora lokala variationer i storleksordningen mellan 30 procent och 75 procent, medan ökningen i medeltal låg på 47 procent. Att utläsa någon trend i Skåne är svårare, eftersom en måttlig och en kraftig ökning tycks ha förekommit så att säga sida vid sida. Medan Skytts härad i sydvästra hörnet av Skåne samt Östra Göinge i det nordöstra uppvisar den allra kraftigaste ökningen på över 70 procent, skedde i respektive grannhärad Wemmenhög och Villands några av de obetydligaste ökningarna på något över 30 procent.

Det finns heller inget tydligt samband mellan tillväxttakten av antalet barn i skolåldern, definierad till 5–15 år, och antalet barn, som rapporterades gå i fasta skolor. Samma härad får tjäna som exempel. I Skytts härad gick 41,1 procent av barnen i skolåldern i fasta skolor medan endast 13,9 procent gjorde det i Östra Göinge. Medeltalen låg på 32,8 procent för Malmöhus län och 15,2 procent för Kristianstad län. Man kan frestas att dra slutsatsen att hög tillväxttakt av barn i skolåldern i Skytts härad medfört ett högt deltagande i undervisningen. Men en hög tillväxttakt i Östra Göinge medförde ett mycket lägre deltagande där. Och ser man till exempel på Gärd och Ljunits/Herrestads härad, vilka hade en ungefärligen genomsnittlig ökning av antalet barn i skolåldern under perioden 1810–1840, finner man att skillnaden dem emellan är mycket stor beträffande antalet barn, som gick i fast skola. I Gärd härad gick 24,2 procent och i Ljunits/Herrestads gick 55,6 procent i fast skola år 1839. Oxie, Bara och Färs härad hade ungefär lika stor procentuell andel av barn i fasta skolor, nämligen 38,0 procent i Oxie respektive 39,2 procent i de båda andra. Men om man jämför ökningen av det totala antalet barn i skolåldern är spännvidden så stor som 52,4 procent i Oxie, 62,7 procent i Bara och 40,6 procent i Färs. Jämför man igen med Skytts härad, där antalet skolbarn i fasta skolor endast var obetydligt större, 41,1 procent, men där ökningen av barnantalet mellan 5 och 15 år var störst i stiftet, 75 procent, verkar det ändå som om sambandet mellan det ökade antalet barn i skolåldern och en mera utbredd skolgång fortfarande var mycket löst. Andra faktorer måste ha varit avgörande för den trots allt relativt expanderande utvecklingen

¹⁷⁸ *Emigrationsutredningen, Bilaga IX: Jordbruksbefolkningen i Sverige 1751–1900*, s. 143–144.

inom primärundervisningen i Skåne. I övriga stift var antalet skolbarn så ringa, att en liknande detaljundersökning blir intetsägande.

Man kan anta att intresset för skolinrättningar skulle sprida sig från en socken till angränsande socknar. Men i Skåne kan man inte skönja någon sådan utveckling. Ljunits/Herrestads härad med en skolbarnsfrekvens på 55,6 procent ligger bredvid Ingelstads socken med endast 17,5 procent, Södra Åsbo med 30,7 procent gränsar till Norra Åsbo och Bjäre härad, vilka hade 5,3 procent respektive 5,8 procent. Man kan också notera att i åldersgruppen 5–15 år andelen barn, som bevistade undervisning, genomgående var större i Malmöhus län än i Kristianstads eller Blekinge län.

Flera barn utan undervisning, större klasser och flera lärare

Ett annat mått på förekomsten av folkundervisning utanför hemmet utgörs av antalet barn i skolåldern 5–15 år i förhållande till antalet lärare. Vid närmare undersökning visar det sig, att även i detta avseende förekom stora lokala variationer i Lunds stift. Extremt högt antal barn per fast lärare förekom i Kristianstad län, medan inget härad i Malmöhus län hade flera än 300 barn i skolåldern per varje fast anställd lärare, och endast 3 härad hade över 150. Här rådde en markant skillnad mellan den nordliga delen av Skåne och övriga delar. Enda undantaget utgjordes av Södra Åsbo härad. Bäst gynnade var Harjagers, Bara, Ljunits/Herrestads och Skytts härad, vilka samtliga hade färre än 100 barn i skolåldern per fast lärare. Dessa fyra härad var också de, som hade högsta andelen av barn i skolåldern i fasta skolor, mer än dubbelt så många som genomsnittet. Den gynnsammaste situationen tycks ha rått på syd- och sydvästkusten, där en stor procent av barnen i skolåldern verkligen gick i skola, samtidigt som det fanns relativt få barn i skolåldern per fast lärare. Med andra ord var lärartätheten stor och folkökningen inte den största. Motsatta situationen förekom i Kristianstad län i norra och nordöstra delen av Skåne, där mycket få barn gick i skola. Trots att man egentligen inte kan tala om något direkt mönster, kan man notera att Södra Åsbo och Färs härad skiljer sig positivt från övriga omkringliggande områden.

Följande karta illustrerar skillnaderna i de olika häraderna. Antalet barn enligt befolkningsstatistiken i åldern 5–15 år per fast lärare i respektive härad 1839 anges med *fet* stil. Lägsta antalet var 77 barn och det högsta 793 barn. Den procentuella ökningen av antalet barn mellan 5–15 år under perioden 1810–1840 anges med *kursiv* stil. Spännvidden i ökningen ligger mellan 30,4 procent och 75,9 procent. Den procentuella andelen av barnen mellan 5 och 15 år, som gick i fast skola 1839, anges med normal stil. Spännvidden var 5,3 procent till 55,6 procent.

Bild 5. Barn i skolåldern

Antal barn i skolåldern 5-15 år per fast anställd lärare 1839 (i fet stil), procentuell ökning av antalet barn i skolåldern 5-15 år 1810-1840, (i kursiv stil) och procentuell andel av antalet barn i åldern 5-15 år i fasta skolor 1839 (i normal stil) i Skåne

Vid en sammanställning mellan uppfostringskommissionernas uppgifter år 1812 och 1839 samt Tabellverkets folkmängdstabeller får man en något divergerande bild av barnantalet mellan 5–15 år. Detta till trots, kan man tydligt utläsa, att Lunds stift intar en särställning med flest barn i skolåldern och i särklass flest barn i skola.

Tabell 30. Barn 5–15 år och skolbarn 1812 och 1839

<i>Stift</i>	Barn 5–15 år		Barn 5–15 år	
	1812 ¹	1812 ²	1839 ¹	1839 ²
Lund	56 374	63 049	129 612	92 951
Växjö	21 534	34 431	25 961	51 760
Kalmar	12 630	15 588	12 299	21 202
Göteborg	36 098	45 135	20 458	62 649
Västerås	29 829	33 883	50 679	48 650
Härnösand	25 541	32 641	12 228	51 100

<i>Stift</i>	Skolbarn ¹	Skolbarn ¹
	1812	1839
Lund	8 778 ³	22 878
Växjö		1 269
Kalmar		693
Göteborg		970
Västerås	3 580	5 008
Härnösand		485

¹ Enligt uppfostringskommittén. Uppgift saknas från många socknar i uppfostringskommitténs handlingar.

² Enligt befolkningsstatistiken.

³ Detta är hämtat från summan i första kolumnen i tabellen över antal skolbarn i Lunds stift. Uppgiften i kommissionens sammandrag var 9 168, det vill säga något högre.

Siffran för barn 5–15 år i Lunds stift 1839 är hämtad från summan av härads-siffrorna som presenterades i inledningen. Den verkar otrolig jämfört med uppgiften i befolkningsstatistiken. I sammandraget från uppfostringskommissionen är antalet ännu något högre, nämligen 130 504 barn. En tänkbar felkälla är att en del präster angivit barn i något annat åldersintervall, kanske helt enkelt 0–15 år. Möjligen kan de även ha räknat fel när de sammanställde hela socknens rapport av många byrapporter. Anmärkningsvärt nog ligger kommissionens uppgift högre än befolkningsstatistikens även för Västerås stift 1839.

Man kan jämföra förändringen av andelen skolbarn mellan åren i Lunds och Västerås stift. I övriga stift var den förhållandevis blygsam i absoluta tal, och det är vanskligt att dra några generella slutsatser, särskilt av procentuella beräkningar, som baserar sig på ett så litet antal uppgifter. I Lunds stift fanns det minst en halv gång till så många barn i skolåldern och nästan tre gånger så

många skolbarn. Det fanns tydligen en vilja i Lunds stift att låta sina barn undervisas utanför hemmet.

Tabell 31. Antal skolbarn i Lunds stift 1812 och 1839

Härad/kontrakt	1812 Skolbarn		1839 Skolbarn
	i någon typ av skola...	...varav i fasta skolor	i fasta skolor
Oxie härad	474	164	1 080
Skytts härad	412	24	1 234
Torna härad	761	411	1 207
Bara härad	740	306	1 572
Wemmenhögs härad	428	135	1 253
Ljunit/Herrestads härad	280	220	1 458
Frosta härad	293	30	623
Färs härad	641	151	1 520
Onsjö härad	200	-	673
Harjagers härad	639	320	1 081
Rönnebergs härad	545	50	572
Luggude härad	352	180	976
Albo/Jerrestads härad	408	100	871
Ingelstads härad	616	106	696
Södra Åsbo härad	186	76	664
Norra Åsbo härad	212	15	214
Bjäre härad	177	95	150
Västra Göinge härad	70	-	446
Östra Göinge härad	290	-	657
Villands härad	264	-	335
Gärds härad	550	130	104
Östra härad	20	-	130
Medelstads härad	30	30	248
Bräkne/Lister härad	190	-	811
Summa:	8 778	2 503	19 482

Varje lärare fick ett kraftigt utökat antal barn att undervisa. Lärarantalet ökade också. Men ökningen av antalet fasta lärare var dock inte så stor som ökningen av antalet barn i skolåldern. Så här förhöll sig antalet lärare i fasta skolor och antalet skolbarn per fast lärare i Lunds stift, härad för härad.

Tabell 32. Antal lärare i fasta skolor och skolbarn per lärare i Lunds stift 1812 och 1839

<i>Härad/kontrakt</i>	<i>Antal lärare i fasta skolor</i>		<i>Antal skolbarn/fast lärare</i>	
	1812	1839	1812	1839
Oxie härad	8	26	20	41
Skytts härad	3	35	8	35
Torna härad	17	31	24	39
Bara härad	7	49	43	32
Wemmenhögs härad	5	29	27	43
Ljunit/Herrestads härad	13	31	16	47
Frosta härad	1	14	30	45
Färs härad	9	31	16	49
Onsjö härad	0	20		34
Harjagers härad	12	34	26	32
Rönnebergs härad	1	17	50	34
Luggude härad	5	20	36	49
Albo/Jerrestads härad	4	19	25	46
Ingelstads härad	6	33	17	21
Södra Åsbo härad	3	10	25	66
Norra Åsbo härad	1	5	15	42
Bjäre härad	3	4	31	37
Västra Göinge härad	0	9		50
Östra Göinge härad	0	8		82
Villands härad	3	6	-	55
Gärds härad	4	19	32	55
Östra härad	0	1		130
Medelstads härad	1	6	30	41
Bräkne/Lister härad	0	13		62
Summa:	106	470*	23	42

*Dessa uppgifter är hämtade från sammandraget för uppgifterna för Lunds stift 1839, där totalsumman dock uppgavs vara 479. Det faktum att lärarantalet befanns vara 450 enligt det databehandlade materialet beror troligtvis på en oklar klassificering av lärarkategorierna i sammandrag.

För att få en uppfattning om spännvidden jämfört med de ambulatoriska lärarna, där även kategorin präster/klockare inkluderats, kan nämnas att medeltalet år 1839 av undervisade barn var 15 stycken mot 42 för de fasta lärarna. Slår man ut hela barnantalet på samtliga lärarkategorier i Lunds stift blir det 33 barn per lärare, vilket utgör en höjning från 19 stycken år 1812.

Tabell 33. Antal skolbarn i medeltal per lärare (fast, ambulatorisk eller klockare/präst)

<i>Stift</i>	1812	1839
Lund	19	33
Västerås	42	23

I Västerås stift var förhållandet ett helt annat. Visserligen ökade antalet skolbarn, men endast i takt med den allmänna ökningen av barnantalet. Däremot ökade antalet ambulatoriska lärare kraftigt. Barnantalet per lärare minskade i motsvarande mån från 42 år 1812 till ca 23 år 1839.

Härnösands stift, som också upplevde en stor barnökning, och därmed även en kraftig ökning av antalet barn i skolåldern, hade däremot ingen nämnvärd ökning alls på lärarsidan, vilket medförde, att de få lärare, som undervisade där på landsbygden, fick större klasser.

Utvecklingen i övriga stift var förhållandevis blygsam i absoluta tal, och det är återigen vanskligt att dra några generella slutsatser av procentuella ökning, som baserar sig på ett så litet antal uppgifter. Man kan bara konstatera, att det fortfarande i huvudsak var en familjens angelägenhet att sköta undervisningen av en växande barnskara. Vid en sammanställning av hur många barn som egentligen gick i skola i den aktuella åldersgruppen 5–15 år enligt befolkningsstatistiken får man följande fördelning.

Tabell 34. Procentuell andel skolbarn av antalet barn i åldern 5–15 år

<i>Stift</i>	1812	1839
Lund	13,9	24,6
Växjö		2,5
Kalmar		3,3
Göteborg		1,5
Västerås	10,6	10,3
Härnösand		0,9

Dessa siffror bekräftar att antalet skolbarn i Västerås stift visserligen blev fler, men inte att de ökade snabbare än antalet barn i skolåldern. Utvecklingen i Lunds stift låg på en absolut sett högre nivå, och ökningen av antalet skolbarn av alla barn i skolåldern ökade där med drygt 10 procentenheter. Även i övriga stift började man enligt spridda uttalanden i rapporterna i större utsträckning sända sina barn till de fåtaliga skolor och lärare man hade.

5.3 Lärare

Fördelningen mellan de olika lärarkategorierna förändrades i flera avseenden under perioden 1812–1839. Föräldraundervisning förekom inte längre som enda undervisningsmöjlighet, utan som komplement till en mera ordnad skolgång. Antalet frivilliga lärare minskade kraftigt till förmån för fast anställda eller ambulatoriska. I Lunds stift skedde en markant ökning av fast anställda lärare, medan antalet ambulatoriska lärare och undervisande klockare minskade.

Inom Västerås stift däremot kan den stora ökningen av lärarkåren tillskrivas en ökning av antalet ambulatoriska lärare. Inom Växjö stift ökade samtliga kategorier, inom Härnösands stift endast de fasta lärarna. För Göteborgs och Kalmar stift är uppgifterna om lärarantalet år 1839 alltför fåtaliga, för att ge någon information om utvecklingen i detta avseende. Att uppgifter om föräldraundervisning saknas år 1839 torde bara betyda att föräldrar inte räknades som lärare på samma sätt även om mödrarna fortsatte med hemundervisning.

Tabell 35. Antal lärare av olika kategorier 1812 och 1839

<i>Stift</i>	1812	1839	1812	1839	1812	1839
	<i>Fasta anställda</i>		<i>Ambulatoriska</i>		<i>Klockare och präster</i>	
Lund	106	450	310	221	37	9
Växjö	2	9	22	44	15	30
Kalmar	1	5	19	6	11	8
Göteborg	6	8	73	3	4	5
Västerås	26	29	24	151	34	33
Härnösand	1	8	18	15	8	5
	<i>Frivilliga*</i>		<i>Föräldrar*</i>			
Lund	29	9	32	4		
Växjö	45	4	106			
Kalmar	27		30			
Göteborg	28	4	75			
Västerås	60	4	38			
Härnösand	32	84				

*Hänför sig till antal socknar och byar där frivilliga eller föräldrar uppgivits undervisa.

5.4 Skoltid

Barnens skoltid var alltjämt mycket oregelbunden. Det är svårt att generalisera med hjälp av de mycket osäkra uppgifterna, som kom in till uppfostringskommittén. Liksom tidigare verkar det, som om ett flertal präster blandat ihop uppgifterna. De skiljer inte på den tid varje barn gick i skolan, och den tid undervisning pågick i skolan, vilket snarare måste betraktas som lärarens tjänstgöringstid per år. Vilket som än avses, förekom inte oväntat stora skillnader. Den årliga skoltiden i Skåne och Blekinge var ungefär dubbelt så lång som den i Norrland. Vid en jämförelse med 1812 års förhållanden finner man, att skoltiden i Lunds stift hade minskat. I Kalmar stift skulle skoltiden ha sjunkit till mindre än hälften. Antalet lärare i Kalmar stift hade minskat och de resterande ambulatoriska lärarna fick inskränka sin undervisning till kortare perioder på varje ställe. Det verkar dock rimligt att anta, att de barn, som bodde där en tidigare lärare hade funnits, helt gick miste om undervisning i fortsättningen, om ingen ersättare utnämndes, istället för att få en förkortad skoltid. Göteborgs och Västerås stift visar en jämn utveckling med ca 8 veckors utökad skolgång per år, och Växjö stift med nästan 11 veckors förlängning. Den genomsnittliga skoltiden däremot för de undersökta områdena höll sig rätt konstant till något över 18 veckor per år, både 1812 och 1839.

Tabell 36. Undervisningstid i antal månader per år och skolbarn i medeltal

<i>Stift</i>	1812	1839
Lund	6,7	5,7
Växjö	2	4,7
Kalmar	7,6	3,2
Göteborg	3,8	5,8
Västerås	3,3	5,2
Härnösand	-	2,7

Det påpekades ofta att barnen behövdes som hjälp i arbetet, detta i synnerhet under den period, som började med påskhelgen och avslutades med skörden. I Bergslagen, särskilt i Dalarna, framhävde man att barnen befann sig uppe på fäbodarna och följaktligen inte kunde delta i skolundervisningen i kyrkbyn. Till yttermera visso var flera av de så kallade byskolmästarna själva jordbrukare. De hade inte tid att undervisa barnen under sommarmånaderna. I vilken utsträckning så var fallet bland de olika lärarkategorierna har inte varit föremål för särskild undersökning, men säkert är att de "dubbelarbetande" lärarna var många.

Uppgifterna om det antal år varje barn gick i skolan tyder på, att Lunds stift hade den längsta skoltiden. Barnen kunde bevista skolan i mer än 5 år. Härnösands stift hade den lägsta med 1 års skoltid. Övriga stift redovisas även i

följande tabell. Men det faktum att uppgifterna är fåtaliga gör dem osäkra och utgör egentligen mest en ytterligare bekräftelse på folkundervisningens ringa genomslagskraft utanför hemmen, samt att varje barns skoltid nog var mycket kort i den mån undervisning förekom.

Tabell 37. Skoltid i antal år per skolbarn i medeltal

Stift	1839
Lund	5,3
Växjö	2,9
Kalmar	3,2
Göteborg	2,7
Västerås	3,5
Härnösand	1

5.5 Naturaförmåner

Fördelningen av de rena naturaförmånerna undergick en viss förändring under 1820- och 1830-talen, delvis beroende på att lärarkategorierna började fördela sig annorlunda. Samtidigt som de ambulatoriska lärarnas roll avtog i Skåne minskade till exempel kostförmånerna. Det var inte så självklart att ge den fast anställde läraren kost, som den, som ständigt måste flytta från en del av socknen till den andra. Motsatsen kan spåras när det gäller att ställa bränsle och åkertäppa till förfogande. Det var naturligt att ge den fast anställde läraren bränsle till hans hus, i synnerhet när det var detsamma som skolhuset. Förklaringen till att så många socknar uppgivit åkertäppa som en naturaförmån är, att en del av själva skolhusplatsen kunde få utnyttjas av läraren, även om han inte hade sin bostad i skolhuset.

Husrum som naturaförmån däremot minskade i Lunds stift, särskilt mot bakgrund av den stora ökningen av det totala antalet lärare och skolinrättningar. Om man antar, att det främst var de ambulatoriska lärarna som fick logi när de vandrade runt i socknen, skulle knappt en tredjedel av denna lärarkategori fått fritt husrum, och ingen av de fast anställda. Men i praktiken var det förmodligen ännu färre, eftersom alltflera fast anställda lärare också uppgavs ha fått fri bostad i skolhuset. De ambulatoriska lärarna tycks ha fått det sämre ställt när det gällde att få kost och logi. Kollektor och andra sporadiska gåvor förekom alltför sällan för att spela någon avgörande roll för lärarens försörjning.

I Västerås stift måste också det ökade antalet ambulatoriska lärare ha fått sämre villkor, eftersom antalet socknar, där fritt husrum ingick som löneför-

mån, inte alls har ökat. Fritt husrum rapporterades från 26 socknar både 1812 och 1839 och fri kost förekom i 19 socknar 1812 och inte i fler än 23 år 1839. Däremot blev det mycket vanligare att hålla läraren med åkertäppa, vilket tyder på att de fast anställda lärarna gynnades, trots att det verkar vara så, att ökningen av lärarantalet främst bestod av att det fanns flera ambulatoriska lärare i stiftet.

I Växjö stift skedde en uppgång av både fri kost och fritt husrum, medan motsatsen var fallet i Kalmar och i Göteborgs stift. Där förekom dock dessa förmåner fortfarande så sporadiskt, att det är svårt att med säkerhet spåra någon utveckling. Den naturaförmån, som 1839 förekom i det största antalet socknar, var i Lunds stift bränsle, medan det år 1812 varit kost; i Västerås och Göteborgs stift då, liksom tidigare, husrum; i Växjö och Härnösands stift fortfarande fri kost.

Tabell 38. Antal socknar med naturaförmåner 1812 och 1839

Stift	Husrum		Kost		Bränsle		Åkertäppa		Kollekt	
	1812	1839	1812	1839	1812	1839	1812	1839	1812	1839
Lund	48	61	104	52	70	160	5	88	3	5
Växjö	4	19	5	31	-	5	-	3	1	3
Kalmar	9	1	9	1	2	-	-	-	1	1
Göteborg	18	12	14	7	2	6	0	3	0	1
Västerås	26	26	19	23	8	13	1	11	6	4
Härnösand	8	3	14	4	-	1		1-	-	-

Sättet att betala kosten och bränslet till läraren varierade från plats till plats, och även omfattningen. Ibland gav man läraren motsvarande summa pengar. I flera fall höjdes veckopengen för barnen om maten inte var inkluderad i förmånerna så, att avgiften erlades i riksgäldsmynt om läraren fick gratis kost, och i banco¹⁷⁹ om han själv skulle bekosta sin mat. För det mesta angavs endast "efter behov", "tillräckligt av var och en", eller "under undervisningstiden av varje hufvud i tur och ordning". Olof Sune Åhs berättade om hur det gick till i Älvdalen för att hålla läraren med mat:

¹⁷⁹ 1 rdr bco = 1,5 rdr rgs.

För att få ordning med mathållningen användes en s.k. matsticka (skolsticka) 8 å 10 dm lång och ungefär 1 dm bred. Stickans bägge sidor voro genom tvärgående skårer indelade i lika många fält som det fanns hushåll i byn eller roten. Husbönderna hade sedan sina bomärken inristade i var sitt av dessa fält. I samma ordning som märkena voro inristade på stickan, skickades den sedan hushållena emellan, oavsett om där fanns barn eller ej. Försummade någon som för dagen gav läraren mat att redan samma dag bära stickan till den, som nästa dag var i tur, var han skyldig att ge läraren mat en dag till eller tills han på föreskrivet sätt lämnat stickan från sig. Detta fick han ej räkna sig till godo, när turen nästa gång kom till honom.¹⁸⁰

Av följande exempel framgår variationsrikedomen på hur olika socknar kunde ersätta läraren för kost respektive bränsle.

Kost*Lunds stift*

Getinge: 3 rdr rgs årligen

Örkened: veckopeng på 8 sk bco utan fri kost, men 8 sk rgs med fri kost

Östra Vram: 2,30 tunnor potatis årligen

Grönby: sovel motsvarande 12 rdr rgs årligen

Västerås stift

Fernebo: 1 matskott motsvarande 32 sk rgs per matlag årligen

Särna: 1 stop mjölk per hushåll

Bränsle*Lunds stift*

Holmby: 7 rdr rgs årligen

Raus: 18 sk rgs per matlag årligen för ved

Ekeby: 1 lass ved per mantal årligen

Hesslunda: 14 lass bränsle årligen

¹⁸⁰ *Arsböcker i svensk undervisninghistoria*, årgång 4, vol. 12, 1924. Sahlberg, Th, Häggström, A, Åhs, O S, Ur Husby-Rekarne, Kroppa, N Björke, Älvdalens, Silleruds, Odensjö, Tådene och Garpenbergs skolhistoria, s. 11–12.

5.6 Avgifter från sockenbor och föräldrar till lärarnas lön

Med ledning av rapporterna till uppfostringskommittén är det tyvärr ogörligt att exakt fastställa en dåtida lärares inkomst, eller de samlade kostnaderna för folkundervisningsväsendet. Inte heller hur stor utdebitering som församling och föräldrar fick stå för. En av anledningarna är, att det aldrig förekommer jämförbara totalsummor i denna "lönestatistik". Istället uppgavs hur mycket varje person erlade under en viss tidsrymd. Man får pussla med de olika informationsfragmenten och göra olika skattningar för att få en uppfattning om storleksordningen och variationerna. Av alla redogörelser att döma var det fortfarande mycket knapert att livnära sig på en lärarlön, och många lärare hade också ett jordbruk, eller hade andra inkomster, särskilt i olika befattningar inom kyrkan. Enligt många rapporter betraktades lärarlönen som en biinkomst.

En annan komplikation, särskilt i Lunds stift, är att åbor och torpare inte alltid betalade lika stora avgifter, varken i form av utdebitering per hemmans-tal i socknen, eller i form av veckopeng och naturaförmåner av föräldrarna. Det förekom olika kombinationer av betalning in natura eller i pengar, vilket på olika sätt kunde påverka en lärares lön. Realvärdet av naturaavgiften varierade beroende på skördeutfallet och spannmålsprisernas fluktuationer. Antalet betalande åbor och torpare specificerades inte, inte heller antalet barn som utnyttjat undervisningen och än mindre hur många sockenbor och barn som tillhörde respektive kategori. Uppgifterna, som lämnades 1839, hade tyvärr inte förbättrats i detta avseende jämfört med 1812 års rapporter.

Trots att uppgifterna om lärarnas lönevillkor tycks så disparata, sammmanställdes de av uppfostringskommittén i en översikt över folkskoleväsendet, och fogades till propositionen den 1 februari 1840 (nr 7) "rörande allmänna stadganden och anslag av allmänna medel till folkundervisningens befrämjande".¹⁸¹ Hur beräkningarna har gått till är svårt att förstå och står inte angivet, inte ens vilka uppgifter som är medräknade, till exempel naturaförmånerna och barnens avgifter.

Här följer ett utdrag av uppgifter för de stift som ingår i föreliggande undersökning. För de fasta lärarna redovisas 7 kolumner med som lägst en lön under 50 rdr bco och som högst 300–700 rdr bco årligen. Omräknat i rdr rgs blir löneintervallen 75, 150, 225, 300, 375, 450 respektive 1050 rdr rgs per år. Antalet uppgiftslämnande församlingar, respektive hur många lärare, som är medräknade, anges först i tabellen.

¹⁸¹ BiSOS Litt P Undervisningsväsendet, folkskolorna 1882–1899, s. 6.

Tabell 39. Lön till fasta lärare i rdr bco 1839, enligt uppfostringskommitténs sammanställning

<i>Stift</i>	<i>Förs</i>	<i>Lärare</i>	-50	-100	-150	-200	-250	-300	-700
Lund	433	479	387	62	18	5	3	-	4
Växjö	187	21	11	3	2	2	2	-	1
Kalmar	60	8	6	-	2	-	-	-	-
Göteborg	259	22	1	6	8	2	3	1	1
Västerås	103	45	11	10	3	10	3	1	7
Härnösand	161	9	2	2	2	2	1	-	-
Summa	1203	584	418	83	35	21	12	2	13

De ambulatoriska lärarnas lönetabell omfattade endast 4 kolumner. Den började också på "under 50" men slutade på 150-200 rdr bco årligen, det vill säga 75, 150, 225 respektive 300 rdr rgs.

Tabell 40. Lön till amb lärare i rdr bco 1839, enligt uppfostringskommitténs sammanställning

<i>Stift</i>	<i>Förs</i>	<i>Lärare</i>	-50	-100	-150	-200
Lund	102	174	171	3	-	-
Växjö	61	62	59	1	2	-
Kalmar	8	12	10	1	1	-
Göteborg	25	31	29	2	-	-
Västerås	9	9	8	-	-	1
Härnösand	52	17	19	19	-	-
Summa	257	305	296	26	3	1

Olle Krantz utgår också från denna som han kallar första "officiella statistik" för det svenska folkskoleväsendet.¹⁸² Med den som utgångspunkt beräknar han att en folkskollärlön i början på 1840-talet kunde antas uppgå till 205 rdr rgs med tillskott för fritt husrum och vedbrand, beräknat till ett värde av 25 rdr rgs årligen, det vill säga totalt 230 rdr rgs.

I föreliggande undersökning har varje typ av löneuppgift behandlats för sig, för att göra det möjligt att beräkna till exempel vilken avgiftstyp och vilket belopp, som var vanligast, eller hur hög medellönen kunde ha varit. För respektive stift och år följer här en beräkning av medellöner till en lärare. Antalet orter som den är baserad på redovisas inom parentes efter respektive löneuppgift. Lön i pengar respektive in natura av sockenborna, samt avgift av barnens föräldrar har här medtagits för socknar, där årlig avgift har gått att fastställa. Övriga mera sporadiskt förekommande betalningsätt har lämnats därhän.

¹⁸² Krantz, O, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800-1980*. Lund 1987, s. 88-101.

**Tabell 41. Beräknad årlig lärarlön i rdr rgs i medeltal
(av antal uppgiftslämnande orter)**

Stift	1812		1825		1839	
	rdr rgs	antal	rdr rgs	(antal)	rdr rgs	(antal)
<i>Lön av sockenborna i pengar</i>						
Lund	12	19	20	50	29	144
Växjö	-		-		49	4
Kalmar	20	1	-		34	3
Göteborg	-		-		70	3
Västerås	15	3	38	2	38	8
Härnösand	-		-		-	
<i>Lön av sockenborna in natura</i>						
Lund	58	61	45	244	49	427
Växjö	-		-		37	26
Kalmar	-		-		44	7
Göteborg	16	4	52	2	66	8
Västerås	285	10	141	10	245	15
Härnösand	-		-		100	2
<i>Årsavgifter av barnens föräldrar</i>						
Lund	41	2	126	2	26	28
Växjö	-		-		101	4
Kalmar	-		-		18	1
Göteborg	-		-		60	1
Västerås	-		-		65	6
Härnösand	4	3	-		-	

Den lön som församlingsborna betalade ut till lärarna i Lunds stift 1839 kan skattas med någorlunda säkerhet, eftersom så många orter som 427 har uppgivit hur mycket åborna skulle betala in natura, och 144 hur mycket torparna skulle erlägga i pengar. En lärare kunde då av torparna få 29 rdr rgs i pengar och av åborna spannmål, med rådande markegångspriser motsvarande en summa på 49 rdr rgs, det vill säga sammanlagt 78 rdr rgs.

Till den lön som sockenborna betalade ska sedan läggas vad läraren fick i veckopeng av barnens föräldrar. Eftersom bara 28 orter har uppgivit en årlig avgift per barn kan man inte lita på att medelintäkten 26 rdr rgs gällde allmänt. Av den anledningen har även en beräkning gjorts av de avgifter, som föräldrarna betalade till läraren per barn som veckopeng, alternativt månads-

peng. I följande tablå har beräkningar gjorts på grundval av de ca 22 000 skolbarn och ca 680 lärare, som uppgivits i rapporterna till uppfostringskommissionen. Naturabeloppen är omvandlade enligt rådande markegångspriser¹⁸³ och skoltiden per barn och år har antagits vara 6 månader.

Tabell 42. Beräknade "veckopengar" i rdr rgs av skolbarnen i Lunds stift 1839

<i>Beräkningsgrund</i>	<i>Totalt</i>	<i>Medelinkomst/ lärare</i>
Om alla barnen vore åbobarn och betalade i pengar en gång om året	14 218	20,6
Om alla barnen vore åbobarn och betalade in natura en gång om året	26 919	39
Om alla barnen vore torparbarn och betalade i pengar en gång om året	16 170	23,4
Om alla barnen vore åbobarn och betalade i pengar en gång i månaden eller oftare och gick i skola 6 mån/år	42 175	61,2
Om alla barnen vore torparbarn och betalade i pengar en gång i månaden eller oftare och gick i skola 6 mån/år	41 518	60,25

Av rapporterna att döma hade den förändringen inträffat, att torparbarnen år 1839 betalade ungefär lika mycket som de åbor, som betalade i pengar. Detta stämmer rätt väl, om man jämför med medeltalet för de fåtaliga¹⁸⁴ orter där man från början har redovisat lärarens totala årliga inkomst från barnen. Den lön, som betalades in natura, varierade avsevärt mera på grund av rådande markegångspriser. En annan skillnad jämfört med år 1812 var att avgiften, med en kalkylerad skoltid på 6 mån/år, blev ungefär densamma, hur betalningsterminerna än var uppdelade. År 1839 däremot var avgiften mer än dubbelt så hög, om man beräknar skolåret till 6 mån/år, och om avgiften till läraren betalades per månad eller oftare. På allt fler orter betalade även torparbarnen

¹⁸³ När skatter, avgifter och förmåner erlades in natura var de bestämda i termer av olika naturaprodukter, vars värde årligen måste bestämmas i pengar, markegången, vilken i princip följde prisutvecklingen på respektive produkt. Se Jörberg, L, *A History of Prices in Sweden 1732-1914*, vol. 1. CWK Gleerups, Lund 1972. De taxor, som använts i denna undersökning, redovisas i Bilaga 1.

¹⁸⁴ Från 7 socknar redovisades total årlig avgift in natura och från 28 socknar dito i pengar.

på samma sätt som åbobarnen i socknen, per månad eller oftare, men samtliga torparbarn i pengar. Åbobarnen kunde även betala in natura, när avgift erlades en gång om året. Och i socknar, där man erlade avgiften för hela året vid ett tillfälle, tycks även torparbarnen ha betalat på ungefär lika många orter som åbobarnen.

Om man lägger ihop de 78 rdr rgs som sockenborna bidrog med, det vill säga den summa som uttaxerats av åbor och torpare, med det som han kunde få av föräldrarna per barn, i storleksordningen mellan 20 rdr rgs och 61 rdr rgs eller låt oss anta 40 rdr rgs. Då kan man uppskatta en lärares årslön till 118 rdr rgs.

Om man jämför med uppfostringskommissionens sammanställning stämmer det rätt bra såtillvida att de flesta av lärarna i Lunds stift låg inom de två första intervallen, 0–75 rdr rgs och 75–150 rdr rgs. Jämför man med Olle Krantz beräkningar däremot verkar det som om lärarlönerna i Lunds stift låg under riksgenomsnittet. Det kan tänkas bero på att i hans beräkningar ingår hela Sverige och då kan höglöneområdena Stockholms och Uppsala stift påverka medellönen.

Beträffande avgiftens storlek för sockenborna respektive föräldrarna varierade den rätt kraftigt i olika socknar. Här följer en översikt av medelavgifterna i sk rgs per år i uppgivet antal socknar.

Tabell 43. Medelavgifter/år till läraren av sockenborna resp av föräldrarna i Lunds stift 1839

<i>Avgift...</i>	<i>av sockenborna</i>	<i>av föräldrarna</i>	<i>sk rgs</i>	<i>antal socknar</i>
	per hemman in natura		139	46
	per hemman i pengar		25	7
	per torpare i pengar		20	8
		per åbobarn in natura	62	108
		per åbobarn i pengar	33	123
		per torparbarn i pengar	37	215
		per åbobarn i pengar*	96	187
		per torparbarn i pengar ¹	95	195

*Ett skolår är beräknat på 6 månaders skolgång.

Samtliga avgifter hade höjts sedan 1812 utom för åbobarn, som betalade in natura. Det hänger förmodligen samman med spannmålsprisernas fluktuationer, som avspeglas när man omvandlar till motsvarande penningbelopp. Hela 1810-talet kännetecknades av en stark inflation. Orsaken var bland annat förändringar av penningväsendet och stor sedelutgivning samt även pågående krig och internationell inflation. Den kulminerade froståret 1812 med en missväxt som resulterade i rekordhöga priser. Priserna stabiliserades under de följande två decennierna på en högre nivå, även om man trots regionala variationer inte kom upp så högt igen under den här perioden, vilken även kännetecknades av sjunkande reallöner för den starkt ökande gruppen jordbrukande dagsverkare.¹⁸⁵

Vid en sammanställning av den årliga avgiften per barn och betalningssätt och hur många socknar, som betalade respektive belopp, antingen i kappar spannmål eller i sk rgs, i Lunds stift vid de tre undersökningstillfällena 1812, 1825 och 1839¹⁸⁶ framskymtar en starkt individualiserad praxis, se tabellen på följande sida.

¹⁸⁵ Jörberg, L, op cit, s. 291 ff och 336–337 samt Sandstedt, E, *Prästerskapets ekonomiska och sociala villkor i Lunds stift*. Lund 1986, s. 119–124.

¹⁸⁶ Källor: Uppfostringskommittén 1812 (Ra); Kommittén till överseende av rikets allmänna undervisningverk av 1825 (Ra); Lunds domkapitels arkiv E:XIII:34 (LLa); E D Handlingar 1842 (Ra).

Tabell 44. Avgifter per barn i Lunds stift 1812, 1825 och 1839

Avgift sk rgs/ kpr säd	per åbobarn och år i pengar; antal socknar			per åbobarn och år in natura; antal socknar			per torparbarn och år i pengar; antal socknar		
	1812	1825	1839	1812	1825	1839	1812	1825	1839
0,5						1			
1				6	2	6			2
1,5					1			2	
2				2	3	7			
2,25			1						1
3	1		4	5	11	23	3		1
4	2			2	4	10	1		
4,5				1		1			
5						2			1
6	2		4	14	23	49	2		5
7						1			
8			1	2	2				1
9				1	3	1			
12	1		7			3	12	2	8
13,5			1						
15		1							
16			4						
18	1	1	5		4			2	10
24	1	5	27				3	8	37
27			2						2
30			2						1
32			2						13
36	1		12				1	2	26
42			1						1
45		1						1	
48	4	3	36				5	8	75
54			1					5	1
56			1						
60									5
63								1	
72			3		2				10
96	2	1	1				2		1

Om man inskränker sig till vilka avgifter, som var de vanligast förekommande, skönjer man följande mönster:

Tabell 45. De vanligast förekommande avgifterna i Lunds stift

<i>Avgift</i>	1812	1825	1839
kappar spannmål per hemman och år	6	6	6
kappar spannmål per åbobarn och år	6	6	6
sk rgs per åbobarn och år	-	24	24 eller 48
sk rgs per torparbarn och år	12	48	24 eller 48
sk rgs per åbobarn och mån	6	12	6 eller 12
sk rgs per torparbarn och mån	3	12	6 eller 12

Avgiften in natura hade inte förändrats. Det vanligaste var att man betalade 6 kappar både per hemman och per åbobarn under hela den undersökta perioden. De årliga avgifterna däremot för torparbarnen hade fördubblats eller till och med fyrdubblats. Även vid denna rätt ytliga jämförelse märks också att skillnaden hade försvunnit mellan åbobarns och torparbarns avgifter, när de betalade i pengar.

I Västerås stift är uppgifterna osäkrare på grund av det ringare antalet skolor och lärare. Med denna reservation finner man emellertid att avgifterna per skolbarn och skolår, här beräknat till i medeltal 5 månader per år,¹⁸⁷ var mer än dubbelt så höga som i Lunds stift. Bättre ekonomi och därmed höjd avgift i inflationstider kan tänkas ha varit ett av skälen. Något som också påverkade totallönen var att de ambulatoriska lärarna troligtvis hade något fler barn per klass än i Lunds stift, möjligtvis motverkat av att skoltiden beräknas ha varit en månad kortare. Medellönen, baserad på årlig avgift av sockenborna in natura, skulle ha varit 245 rdr rgs alternativt 38 rdr rgs i de socknar som uppgivit årlig avgift i pengar. Läger man därtill 65 rdr rgs av föräldrarna skulle lönen ha kunnat uppgå till totalt 310 rdr rgs respektive 103 rdr rgs, det vill säga mycket över eller något under medellönen i Lunds stift. Tänkbart är att detta avspeglar skillnaden mellan de få fasta och de många ambulatoriska lärarnas villkor i Västerås stift. Men eftersom uppgifterna endast härrör från ett litet antal socknar och byar, 15, 8 respektive 6, kan man inte, som i Lunds stift, anta att genomsnittet skulle vara representativt för en lärarlön i allmänhet. Så här fördelade sig de individuella årliga avgifterna till läraren på sockenborna och föräldrarna i Västerås stift 1839.

¹⁸⁷ Se föregående tabell under rubriken Skoltid.

Tabell 46. Medelavgifter/år till läraren av sockenborna resp föräldrarna i Västerås stift 1839

<i>Avgift...</i>			
<i>av sockenborna</i>	<i>av föräldrarna</i>	<i>sk rgs</i>	<i>antal socknar</i>
per hemman in natura		131	3
	per åbobarn in natura	29	2
	per åbobarn i pengar	63	7
	per torparbarn i pengar	32	1
	per åbobarn i pengar ¹	191	22
	per torparbarn i pengar ¹	225	3

¹ Ett skolår är beräknat på 5 månaders skolgång

Utdebiteringen per hemmanstal skiljer sig inte avsevärt i de båda stiftet men föräldrarnas "veckopeng" däremot tycks ha varit dubbelt så hög i Västerås stift. Eftersom de ambulatoriska lärarna blivit mycket flera och ökningen av antalet skolbarn inte var större än ökningen av antalet barn i skolåldern sjönk klassernas storlek. Av uppfostringskommitténs sammanställning av löner för ambulatoriska lärare framgår förvånansvärt nog dock inte att det fanns ca 150 ambulatoriska lärare i stiftet vid den här tiden, en svårförklarad brist som knappast kan försvaras med oklar indelning av lärarkategorier.

Uppgifterna från övriga stift är även i detta avseende för fåtaliga för att duga som underlag för en liknande jämförelse. Man får emellertid intrycket att det blev allt vanligare att avgifterna till läraren fastställdes av respektive socken på sockenstämman. Detta framgår bland annat av det faktum att antalet socknar och byar, där man endast angav att lönen utbetalades efter överenskommelse, blivit färre och färre i samtliga undersökta stift.

5.7 Skolhus

Samtidigt som antalet fasta lärare ökade kraftigt i Lunds stift skedde en intensifiering av byggnationen av skolhus, en utveckling som i och för sig inte var absolut nödvändig för fast skola. Undervisning ägde ibland rum till exempel i sockenstugan eller i lärarens eget hus. Men trots många protester från böndernas sida fanns det en viss investeringsvilja, och kanske en tro på det goda i saken. En tydlig uppgång i byggnation skedde under åren efter 1812, medan utvecklingen sedan fluktuerade på en något lägre nivå fram till mitten av 1830-talet, då ett stort antal fasta skolor återigen grundades. Här följer en förteckning över fasta och stående skolor, som inrättats i Lunds stift, det vill säga de som byggt egna skolhus. Den första delen omfattar perioden 1815 till 1826.¹⁸⁸ Under perioden 1827 till 1839 angavs dock enbart att fasta skolor

¹⁸⁸ Uppgifter hämtade både ur E D Handlingar 1842 i Riksarkivet och Lunds domkapitels arkiv E XIII:34 och 36 i Lunds landsarkiv.

grundats, inte vilka skolhus, som verkligen redan byggts.¹⁸⁹ Utöver de uppräknade skolorna på landsbygden kan nämnas att även några av de mindre städerna i stiftet fick "fattigskolor" under den tidigare perioden: Ronneby och Karlshamn 1815, Sölvesborg 1816, Trelleborg 1820 och Ystad 1821. I Lund grundades också en fattigskola, troligen 1815.¹⁹⁰

Tabell 47. Fasta och stående skolor i Lunds stift 1815–1826 och 1827–1839

År	Socken eller by
1815	Mellangrevie, Svedala, Hyby, Skabersjö, Everlöv, Hoby, Fjellie, Södra Villie, Billeberga, Östra Vemmerlöv, Bollshög, Fuglie
1816	Grevie, Vällinge, Härlöv, Anderslöv, Högestad, Köpinge, Björnekulla, Broby, Örkened
1817	Hammarlöv, Kyrkheddinge, Hyby, Östra Vemmenhög, Nöbbelöv, Gudmunstorp, Kattarp, Stiby, Tryde, Bollerup, Glimåkra
1818	Reng, Västra Ahlsta, Bonderup, Kristianopel
1819	Hököpinge, Hammarlöv, Hyby, Brågarp, Lilla Isie, Örsjö, Valleberga
1820	Mellangrevie, Bodarp, Lyngby, Burlöv, Skivarp, Bjerresjö, Baldringe, Västra Sallerup, Vallby, Ingelstorp, Tranås
1821	Fru Ahlsta, Västra Vemmerlöv, Slimminge, Bjerresjö, Reslöv, Strö, Gullarp, Tving, Hög, Vinslöv, Mörrum
1822	Kärstorp i Oxie, Lilla Saggarp, Skegrie, 3 skolor i Uppåkra, Flackarp, Grönby, Skivarp, Bosjöklöster, Gudmunstorp, Östra Karleby, Bosarp, Nöbbelöv, Backaryd, Elleholm
1823	Klagstorp, Vallby, 3 skolor i Håslöv, Gislöv, Mölleberga, Tottarp, Nevitshög, Hedeskoga, Flenninge, Brönnestad
1824	Västra Vemmenhög, Espö, Östra Kattarp, Villie, Maglarp, Sandby, Flyinge
1824	Örsjö, Skeglinge, Getinge, Stoby
1825	Anderslöv, Tommarp, Hellestad, Lyby, Benestad
1826	Klörup, Dalköping, Åkarp, Igellösa, Hunneberga, Ramsåsa, Bosarp, Rå, Hässlunda
1827	Norra Vallösa, Harlösa, Karup i Blentarp, Södra Vånga i Saxtorp, Hög, Norrvidinge, Stiby, Sörby, Västra Gårdstånga
1828	Hammarlunda, Ramsåsa, Sibbarp i Östra Karleby, Håstenslöv i Norrvidinge, Kvärlov i Annelöv, Bårslöv, Fjärestad, Väsby, Vallby, Asarum, Holje i Jämshög
1829	Haglösa, Tjustorp i Skabersjö, Orås i Östraby, Hassle i Stehag, Värlinge i Stehag, Högestorp i Reslöv, Billinge, Järrestad, Visseltofta, Verum, Sörby, Skettilljunga i Västra Vram
1830	Hinby i Fosie, Nymölle i Genarp, Skårby, Gundralöv i Bjerresjö, Stehag, Västra Sallerup, Löderup, Ingelstad, Djurröd, Rösjö i Jämshög
1831	Gärdslov, Södra Åby, Sandåkra i Skurup, Dörröd, Sireköpinge i Halmstad, Sandby, Blågstorp i Sandby
1832	Stävje i Reng, Kämpinge i Reng, Revinge, Lackalänga, Solberga, Östra Torp, Gryby i Borrlunda, Ågerup i Blentarp, Norra Reslöv i Reslöv, Allerum, Viken, Riseberga, Åhus, Sångletorp

¹⁸⁹ E D Handlingar 1842 i Riksarkivet.

¹⁹⁰ Ernst, G, *Lunds folkskolor före 1842*. Lund 1942, s. 3.

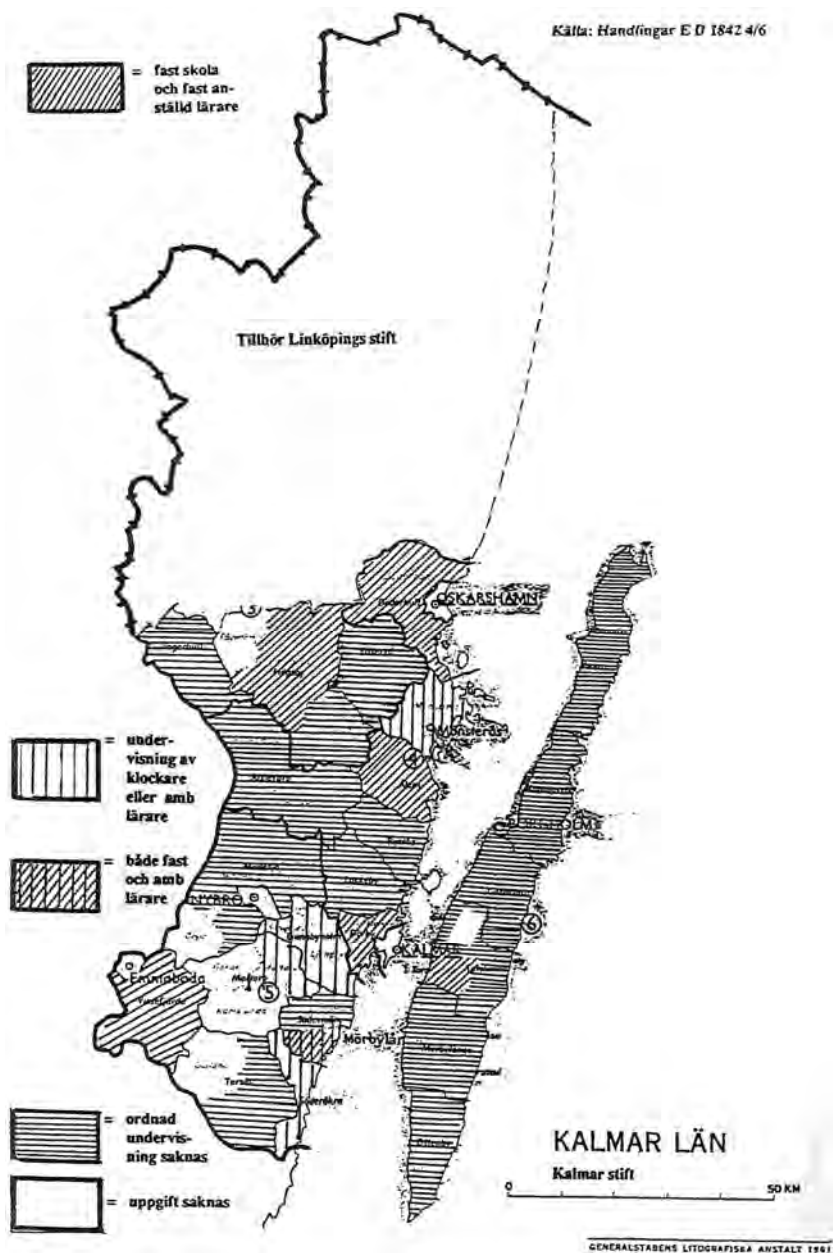
- 1833 Fjelje, Önnerup i Fjelje, Flädje, Olof i Östra Vemmenhög, Hunneberga i Harlösa, Ilstorp, Bosarp, Säby, Kvistofta, Mölle, Simrtiz, Östra Herrestad, 2 skolor i Everöd, Spjutstorp, Åhus, Hjortsberga
- 1834 Naffentorp i Bunkeflo, Västra Virestad i Bösarp, Stora Råby, Stora Bjellerup, Lilla Bjellerup, Östra Torn, Esarp, Burlöv, Dybäck i Östra Vemmenhög, Övraby, Brönsele i Övraby, Kävlinge, Lilla Harrie, Felestad, Sankt Ibb, Arild, Mjällby, Simrishamn, Höja, Nävlingen, Hästveda, Maglehem, Rödeby, 2 skolor i Fridlevstad
- 1835 Stävje, Bjärshög, Gustav, Bosjökloster, Hjälmared i Harlösa, Västerstad, 2 skolor i Östraby, Hjärås i Östraby, Frillestad, Ottarp, Andarum, Starby, Munka-Ljungby, Hjärås, Sönnarslöv, Asarum
- 1836 Odarslöv, Stora Perstorp i Genarp, Bara, Toarp i Oxie, Tullstorp, Onslunda, Högsreröd, Vanstad, Frenninge, Vallarum i Frenninge, Sniberup i Östraby, Åkarp, Remmarslöv, Örtofta, Rönneberga, Södra Svalöv i Norra Svalöv, Hjortshög i Mörarp, Ekeby, Borby, Spjutstorp, Färlöv, Fjelkinge, Åryd
- 1837 Arrie, Bösarp, Södra Virestad i Bösarp, Skanör, Assartorp i Lyngby, Notabo i Genarp, Önnarp, 2 skolor i Bosjökloster, Östra Björkeröd i Vanstad, Eggelstad i Tolånga, Starrarp i Frenninge, Bjälkhult i Frenninge, Södra Reslöv i Reslöv, Örtofta, Munkagård i Norra Svalöv, Västra Karup, Huaröd, Lyngsjö, Mjellby
- 1838 Lackalänga, Svedala, Gullåkra i Brågarp, Bromma, Tolånga, Vollsjö, Barsebäck, Gissleberga i Norrviddinge, Gladsax, Norra Sandby, Vä, Nöbbelöv i Vä, 2 skolor i Träne, Hörröd, Köpinge, Åsum, Skepparslöv, Skepphult i Jämshög
- 1839 Östra Odarslöv i Odarslöv, Brågarp, Kjellstorp, Stora Jordeberga i Kjällstorp, Slogstorp i Hammarlunda, Vittsjö, Hoby, Ölgehult
-

Trots att en viss risk består att somliga av dessa skolor inte blev byggda förrän långt senare, kan man fastställa att intresset för fasta skolor ytterligare ökat. Antalet skolhus blev väsentligt större, särskilt i samband med att uppfostringskommittéerna samlade in uppgifter och diskussion om skolor och folkundervisning uppenbarligen var aktuell. De delar av Skåne, som redan tidigare hade visat intresse för en fast och ständig skolinrättning låg även nu bäst till i detta avseende, det vill säga det sydvästra hörnet av Malmöhus län. Även i Skytts härad försiggick en mycket kraftig utökning av antalet skolor. Märkbar är även en tydlig spridning mot nordväst och nordost, mot Rönnebergs och Luggude respektive Frosta och Västra Göinge härad. En stor förbättring ägde även rum i det sydöstra hörnet av Kristianstad län.¹⁹¹ På följande karta åskådliggörs skolhusbyggnationen från och med tiden strax efter uppfostringskommittén 1812 och fram till tidpunkten för förslag om en folkskolestadga.

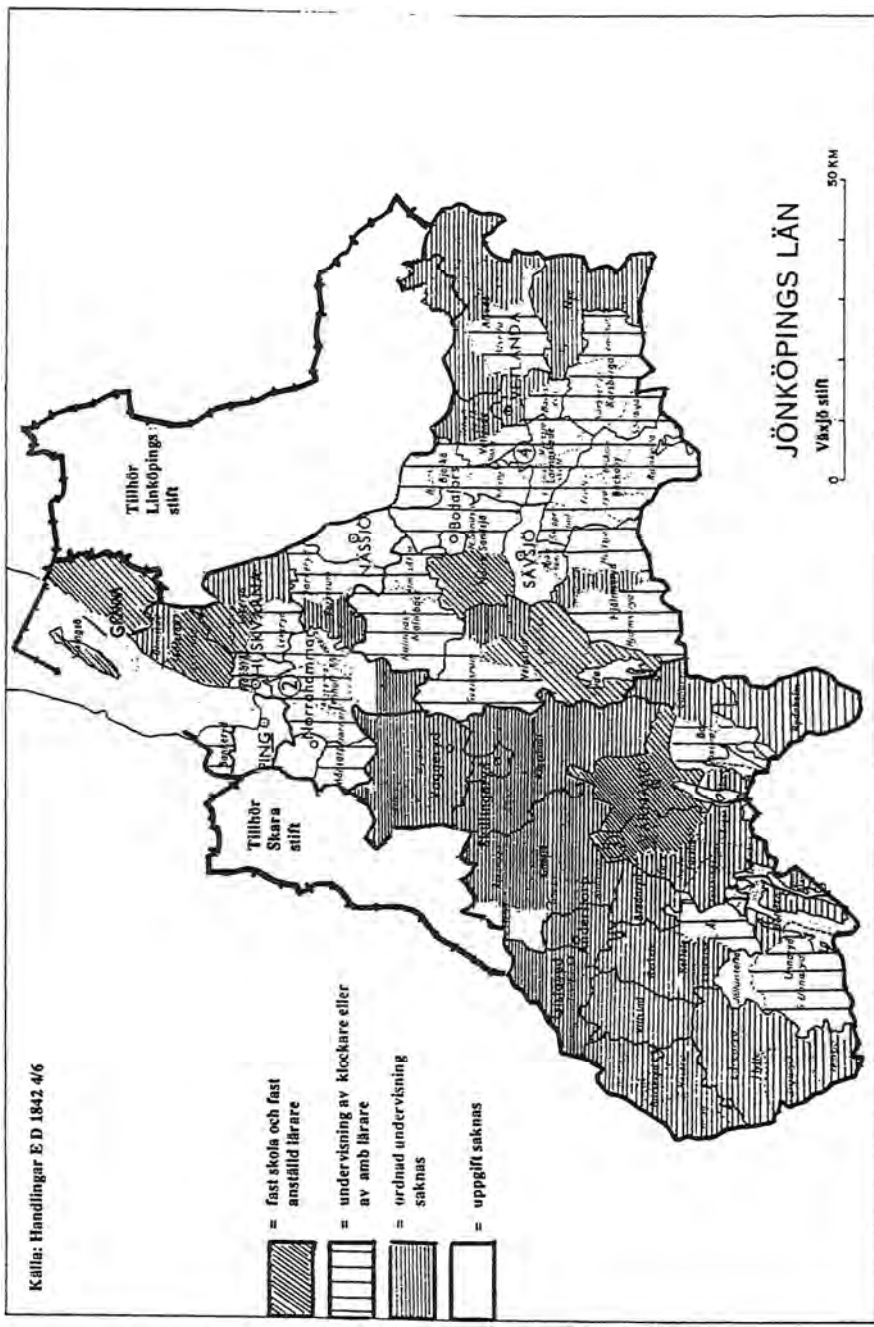
¹⁹¹ dvs den del som Torsten Hägerstrand inte har med i sin tidigare refererade undersökning, se kapitlet om 1812: Skolhus.

Karta II. Antal skolhus i Skåne, byggda 1815–1826 och fasta skolor grundade 1827–1839

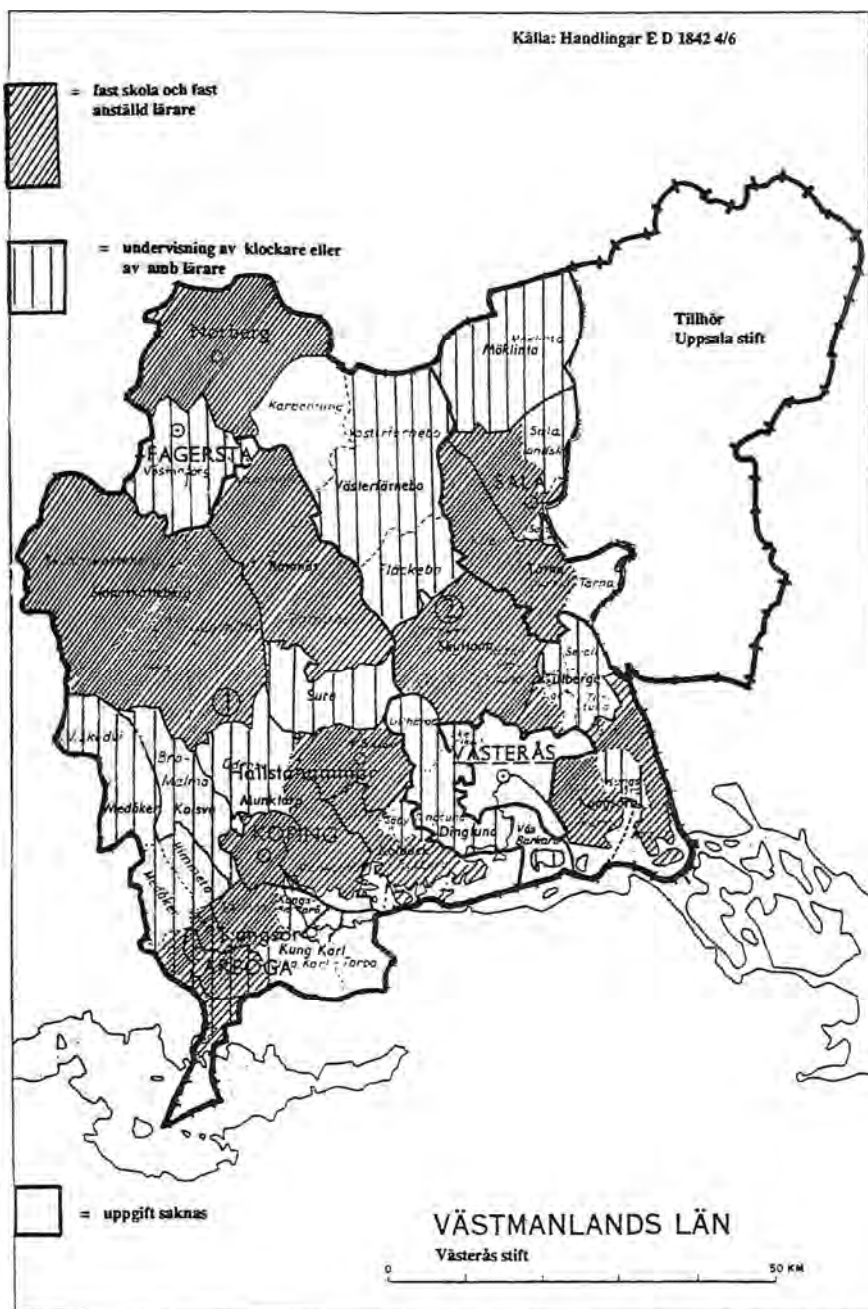

Karta 12. Kalmar stift, Kalmar län 1839

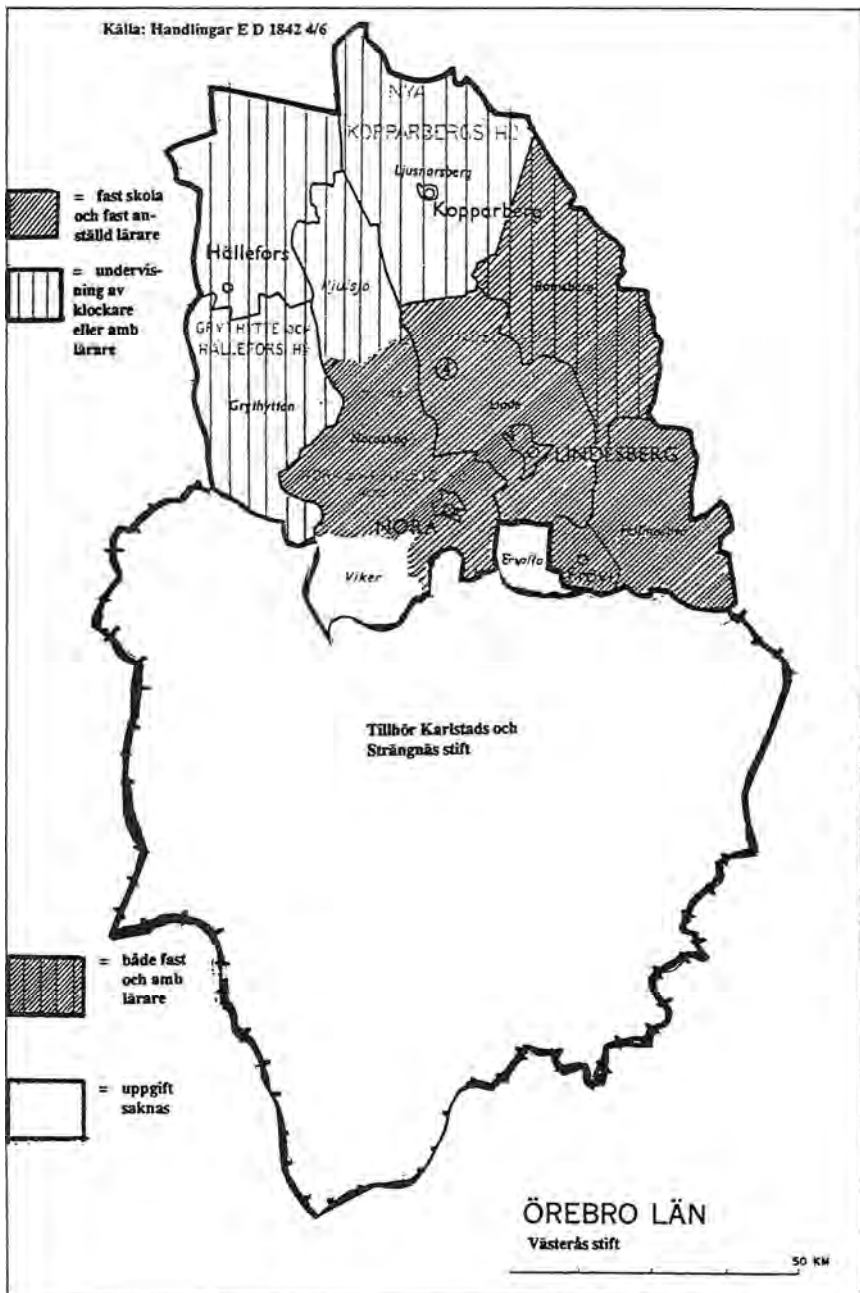

GENERALSTÄBENS LITOGRAFISKA ANSTALT 1981

Karta 14. Växjö stift, Jönköpings län, 1839

Karta 15. Västerås stift, Västmanlands län 1839

Karta 16. Västerås stift, Örebro län 1839

Spridningen av skolhus i Växjö stift var blygsam. På föregående kartor kan man se att i de tre länen hade man endast byggt skolhus i spridda socknar. Ett "bälte" där det förekom ambulatoriska lärare kan skönjas i östra delen av Kronobergs län och upp emot sydöstra delen av Jönköpings län. För övrigt kan man se att stora områden helt saknade skolinrättning.

När man tittar på kartorna för Västerås stift ser bilden annorlunda ut. Inga socknar saknade helt och hållet skolinrättning. Ambulatoriska skolor fanns längs hela västra delen av stiftet och lite varstans i centrum och i den östra delen. I samtliga tre län kan man urskilja att flera angränsande socknar hade en fast skola. Det gäller hela östra delen av Örebro län och uppåt, genom Kopparbergs län och dessutom i närliggande socknar i Västmanlands län, samt ett tydligt område i sydvästra delen ner mot Mälaren.

För Göteborgs och Härnösands stift var underlaget för litet för att det skulle bli meningsfullt att pricka ut förekomsten av skolhus på kartor.

Kostnader för skolhus

Totalt hade under perioden 1720–1839 bara i Lunds stift byggts eller grundats ca 480 skolhus med fast skolinrättning. Skolhusen användes verkligen för sitt ändamål och det fanns en fast lärare knuten till varje skolhus, med reservation för att några av dessa skolhus bestod av nybyggnader av äldre skolhus, som hade förfallit, och att en del hus eventuellt inte blev byggda förrän efter den undersökta perioden, utan hade endast blivit grundade.

Uppgifter om hur mycket det kostade att bygga ett skolhus och vem, som bekostade skolhusen, är sällsynta. Det verkar dock som om församlingarna själva i stor utsträckning fick stå för byggnation och även underhåll av skolhusen. Av de något över 200 skolhus, som redovisades, underhölls ca 3/4 av församlingarna själva, och resten av privatpersoner. Kostnaderna för att bygga ett skolhus varierade med till exempel storleken, inredningen, tillgången på byggnadsmaterial och arbetskraft. Enstaka socknar gav uppgifter om kostnader och vem som betalade.

Lunds stift

Skivarp: 527,75 rdr rgs varav 450,00 av skollaget och 77,75 av kyrkotiondet

Örmölla: 375 rdr rgs av kyrkokassan

Stävje: 300 rdr rgs av kyrkan

Lackalänga: 500 rdr rgs av kyrkan

Göteborgs stift

Lerum: 360 rdr rgs

Västerås stift

Stora Tuna: 541,50 rdr rgs var köpesumman för ett redan färdigbyggt hus, som köpts in som skolhus

I undantagsfall rapporterades, att man hyrt ett skolhus så länge, tills man hade råd att bygga ett eget, till exempel i Åhus i Kristianstad län, där hyran uppgick till 50 rdr rgs årligen, samt i Fjärsås i Hallands län, där man fick betala 135 rdr rgs för ett förhyrt skolhus.

Beträffande underhållskostnaderna varierade de storligen. De flesta församlingsprästerna sa endast, att det beslutades från gång till gång, vid behov, eller att läraren själv stod för de flesta småreparationerna. Om skolhusen inte underhölls med räntan av någon fond, kunde man taxera ut per barn eller per församlingsbo. I Örkelljunga gick 225 rdr rgs av en fond till underhållskostnader, medan man i Lilla Harrie endast betalade ut 5 rdr rgs sammanlagt av församlingsbornas medel. I Mellby taxerade man ut 16 skilling för varje barn, som inte behövde betala någon spannmål, och i Vemmerlov betalade varje åbo-barn 2 skilling och varje husmansbarn 1 skilling årligen. I Hoby i Blekinge gick 50 rdr rgs per år av den så kallade kyrkoinspektorstunnan, samt några kollekter, till skolhusets underhåll.

Det förslag på skolhusbygge, som lades fram 4 juli 1834 i Istorp, Marks härad i Göteborgs stift, för den så kallade Frölichska skolinrättningen belöpte sig till 2 223 rdr 24 sk bco. Så mycket pengar torde ha tätt sig helt utopiskt att skrapa ihop för en enskild liten församling, och förekom endast vid enstaka privata donationer. Det frölichska förslaget till uppförande av ett skolhus var mycket detaljerat, och byggnationen beräknades sträcka sig över 2 år. Det återges här i faksimil. Man hade tydligen tänkt sig att en del elever skulle kunna övernatta i skolan, eftersom man föreslog 10 skåpsängar. Denna lösning på barnens stora svårigheter att förflytta sig långa avstånd varje dag till och från skolan hade man uppe till diskussion i ett flertal socknar i samtliga stift. Men i regel blev resultatet att man fann, att det skulle bli för dyrt för föräldrarna att utrusta barnen med tillräckliga förnödenheter, kanske för flera veckor, och för opraktiskt och svårt för läraren att en längre tid ha ansvaret för barnen även på deras fritid. I så fall skulle det bli nödvändigt att antställa en person, som kunde laga mat åt barnen och se till dem, och då skulle det återigen bli för kostsamt för föräldrarna. Dessutom framförde föräldrarna den synpunkten att

barnen, åtminstone tidvis, behövde hjälpa till med diverse sysslor i hemmet. Resultatet blev att förslagen föll och att man i regel byggde skolhus med två kammare och eventuellt ett kök, i de fall då läraren även skulle bo i huset.

Bild 6. Kostnadsförslag för Frölichska Skolinrättningen 1834

upgjort för Frölichska Skolinrättningen
sammanträdde d. 4 Juli 1834.

Förslag öfver Kostnaden för uppförande af Byggnad för Frölichska Skolinrättningen, hvarken större än Högskolans 2 Föreläsningssalstygge äro; Huset skall vara så enkelt förläggas på en plats utgöras för hvar af sig, under hvar byggquaden Kammer och förtä; samt Förtä arsk.

Husets uppföring och lackning med Bräder och legal	
4 Elipsar 18 1/4 af längd af 6 1/2 18 1/4 af det minsta	30
8 i 4 tum i höjden	
40 timmerblad 18 1/4 af längd, 7 1/2 tum i höjden	40
60 dit, 18 1/4 1 1/2, 1 1/2	30
40 dit, 12 1/2 1 1/2, 1 1/2	26 21
100 dit, 10 1 1/2, 1 1/2	30
20 dit, 12 1/2 1 1/2, 1 1/2 en barer	20
15 dit, 11 1 1/2, 1 1/2, två Kammerblad	8 16
10 dit, 16 dit af längd 7 1/2, 4 tum	6 32
20 Fickor 18 1/4 af 1 1/2, 8 1 1/2 1 1/2	40
28 dit, 12 1/4 längd, 7 1/2 tum i höjden	28 21
20 timmerblad 12 1/2 1 1/2 längd 7 1/2 tum i höjden in till Barer	20
16 styck lackta och tegelsticker 8 af längd	19 16
40 stycken Bräder till yttre taket, 6 af längd, samt	
Flan i höjden	53 12
35 till 8 tum till omkrets	40 40
200 dyningar flör	9
20 spisar till stänning	6 32
2 lapp aspal	2 32
600 2 ^{da} spisar	1 16
1000 4 ^{ta} 1 ^{da} 2000 2 ^{da} spisar	10
6000 Fickor till planering och Byggnadsplaner	180
40 stycken af tegelsticker till hvar af rummen	10
4 kammerstolar till stänning, stensol af träguld	21 16
behåll till för det detta	166 32

166 32

Andra arsk: Husets inredning med murar, plank, gylar, gref, lute, fönster af dörar omringade fönsterluckor.

5 tofter Kæder, 1 1/2 af længde, 1/2 i længden, 1/2 i bredde i Hjørnerne.	13. 16.
2 1/2 1/2 1/2 i ene gaffelrummet.	5. 16.
9 1/2 8 af længde og 3/4 1/2 10 af 1/2 1/2 i afgrænset rummet.	33.
6 1/2 1/2 af 1/2 firkant 6 1/2 af længde, 1 1/2 tum højde til derved samt fæstelseslag.	14.
13 1/2 6 af 1/2 af 1/2 firkant til derved og fæstelseslag færdig.	18.
5 1/2 firkant, 6 af 1/2 længde, 1 1/2 tum i længden, 2 1/4 1/2 højde til fæstelseslag og derved rummet.	20.
1 1/2 1/2 1/2 1/2 tum højde til fæstelseslag.	4.
1 1/2 1/2 1/2 2 1/4 1/2 til derved.	6.
5 1/2 gaffelrummet, 1 1/2 af længde, 1 1/2 tum højde til gaffel i Hjørnerne.	20.
2 1/2 1/2 1/2 til ene gaffelrummet.	8.
6 1/2 10 af 1/2 1/2 af 9 1/2 1/2 1/2 1/2 i firkantrummet.	40.
4 tofter 6 af 1/2 Kæder af 1/2 firkant, 1 tum i længden og 1/2 i bredden for fæstelseslag.	6.
4000 4 tum 2000 3 tum Saks.	20.
dejs af beslag for fæstelseslag, derved og højdten af samme fæstelseslag.	100.
Alle de for at dette.	166. 32.
4 firkant, længden af 16 af 1/2 længde på 12 jernletter	13. 16.
1 Kæde med 4 Kæder af Hjørnerne, 2 Kæder i gaffelrummet, og 1/2 tum i længden af fæstelseslag og derved	213. 16.
1 jerngaffel for omringning i firkant med 35 Kæder og derved	33. 16.
4 mindre mur med Hjørnerne og 4 Kæder i gaffelrummet.	30.
6 Kæder med 1/2 tum af derved, derved Kæder samt og fæstelseslag samt udfærdig.	106. 32.

Indsendning m. m. som skal udfærdiges i en af de
gængende.
Fr. 1689. 22

- Udhus af 8 Hecker med dykkes samt app. to. indan
 ja som i Søngester Stole bueker. 50.
- 10 Skjæmper med tørrad ett nedfærd tu Søngster
 herude her dør? Løst med ud nyttel af Skjæmper
 gær fænes i Skjær. 40.
- Fluesky drifning med dref og arbejstov. 24.
- Præfotning med ornament Ringe fæstet af Skjæmper
 dørren samt Løst. 100.
- Spand væf ge søgget af Løst i rummen ulov Skjæmper
 og forstegen, ge Løst i Skjæmper Cardus pappus, hær
 efter veltensfærgs mæling anbringes. 100.
- Skjæmper af stærk og fastgjorte de blandning, ulov
 ge hær, hær Skjæmper ge fæstet af dørren samt
 hær ge veltensfærgs hær i Skjæmper. 133. 16.
- Peruthus af Skjæmper af hær, anbrædt tu med
 samt aftræskus, 10 af Løst, 8 af hær, 5 af
 Løst med tegelstik og skjæmper samt veltensfærgs
 mæling af 2 dørren ett veltensfærgs af hær
 i aftræskus. 66. 37.
- Et affæstet Skjæmper i Skjæmper med hær, dør og
 Løst, samt 4 affæstede Cæter ge hær med 1. 20.

534

Fr 1688 223. 24.

Skjæmper

5.8 Övriga bidrag

Om man ser till andra typer av bidrag finner man att de i samtliga stift har förekommit endast sporadiskt, även om de i vissa fall uppgick till ansevärda belopp, och ökade i antal. De privata donationerna, som i regel var i testamenterisk form, och tillföll skolan efter testators död, ökade emellertid kraftigt i absoluta tal under perioden 1812–1839 i nästan alla undersökta stift. Samma förhållande gäller för de så kallade skolfonder, som ofta inte var annat än tidigare testamenterade gåvor, och endast i vissa fall var grundade på insamlingar av olika typer.

I Lunds stift hade dock skolfonderna inte ökat nämnvärt, kanske beroende på att man använt dessa medel att bygga nya skolhus för.¹⁹² I Göteborgs och Västerås stift däremot växte skolfonderna avsevärt.

De till synes stora skolfonderna i Härnösands stift härrör från en enda donation, nämligen den i Undersåker, vilken beskrivits i sockenrapporterna 1812, då de fördes under rubriken "donation". På grund av svårigheter att få ut pengarna från Norge togs de inte alls med 1825, medan de återfinns under rubriken "skolfonder" år 1839.

De privata donationerna gjordes för det mesta i pengar, och sällan in natura eller i form av jord. Den stora skillnaden i uppgifterna om antalet donerade hemman i Göteborgs stift beror på, att Sethelius donation, vilken också noterats i sockenrapporterna 1812, endast tas upp år 1825 i Sättila. Beträffande skolhusplatserna gällde, att man vid skiftena i Skåne ofta avsatte en bit jord på i regel 18 kappland. Denna jord togs dock inte upp som donerad, utan får räknas till församlingens bidrag till skolinrättningen. Skolhusplatsen lades i regel i närheten av kyrkan.

¹⁹² Det kan nämnas att KB i sin berättelse för 1844 nämnde att folkskoleseminariet i Lund hade kostat 7 500 rdr rgs att uppföra, medan samtliga så kallade skolfonder i hela stiftet endast uppgick till ca 6 000 rdr rgs år 1839.

Tabell 48. Behållning av donationer av privatpersoner samt i skolfonder

Stift	1812	1825	1839
<i>Privata donationer i pengar; rdr rgs</i>			
Lund	11 600	5 967	29 046
Växjö	502	17 419	21 679
Kalmar	1 500	1 000	333
Göteborg		9 677	12 573
Västerås	3 178	14 061	17 990
Härnösand	11 895	750	6 195
<i>Privata donationer in natura, rdr rgs</i>			
Lund			50
Växjö		624	72
Kalmar			
Göteborg		130	
Västerås	133	806	341
Härnösand			
<i>Donerad jord; antal hemman</i>			
Lund	1		1
Växjö	0,18	0,5	0,25
Kalmar	1,5	1,5	1,5
Göteborg	1	8,07	1,15
Västerås	0,4	0,15	0,4
Härnösand			
<i>Donerad jord; mantal</i>			
Lund			
Växjö		0,5	0,5
Kalmar			
Göteborg		1,15	
Västerås		0,25	0,25
Härnösand			
<i>Donerad jord; kappland</i>			
Lund			170
Växjö			
Kalmar			
Göteborg	8		
Västerås	720,12	820	224
Härnösand			
<i>Skolfonder; rdr rgs</i>			
Lund	6 284	3 843	6 026
Växjö	127	1 175	3 705
Kalmar	500	4 726	9 534
Göteborg	3 226	12 075	55 421
Västerås	3 233	8 552	97 658
Härnösand	1 500	2 250	12 251

Om man lägger ihop alla typer av årliga bidrag som förekom 1839 av andra än sockenborna och föräldrarna, får man en bild av hur lite pengar det egentligen rörde sig om, och på hur få ställen man kunde räkna med till exempel avkastning av en fond eller bidrag av privatpersoner till skolinrättningar i de olika stiftet. I följande tabell redovisas de vanligaste typerna av bidrag. Beloppen, som anges för varje enskilt slag av bidrag, är medeltal av antalet uppgiftslämnande socknar och byar (undre raden vid respektive stift i tabellen).

Tabell 49. Årliga medelbidrag i rdr rgs av andra än sockenborna och föräldrarna 1839

<i>Stift</i>	<i>donationer pengar</i>	<i>natura</i>	<i>fond, ränta</i>	<i>skol- fond</i>	<i>fattig- kassa</i>	<i>socken- magasin</i>	<i>krono- tionde</i>	<i>kyrko- tionde</i>	<i>statliga bidrag</i>
Lund	262,35	40,57	60,68	33,6	308,9	91,87	41,62	50,04	
i socknar	24	32	16	10	5	2	4	43	
Växjö	200	128,47	38,18		21,5	23,1			
i socknar	2	6	7		4	10			
Kalmar	60			180	38,75	43,64	52,91		
i socknar	1			3	2	5	1		
Göteborg	93,33	175	179,5	156				24	
i socknar	6	2	11	2				2	
Västerås	196,98	247,77	185,59	98,75	52,1	168,26	206,22		
i socknar	11	6	11	2	5	8	16		
Härnösand		29,87	70,14						56
i socknar		4	5						1

De årliga bidragen från privatpersoner och lokala myndigheter måste dock ha spelat en rätt stor roll på de orter, där de förekom, inte så mycket för att de var vanliga, men för att de ändå var rätt ansevärda, sedda var för sig. Ungefär hälften av samtliga bidrag kom från privatpersoner, om man även räknar med utdelningar på tidigare donerade medel, som fonderats. En snabb blick på föregående tabell ger dock vid handen att övriga bidragsgivares roll var sporadisk, och för det mesta obetydlig totalt sett, även om den betydde "allt" för skolan i den socken, som fick tillgodogöra sig bidragen. Förekommande bidrag i Lunds stift var kyrkotionden, i Växjö stift något ur sockenmagasinen samt i Västerås stift bidrag av kronotiondemedel, som beviljats för flera dala-socknar redan 1672 i ett försök att få bukt med det dåtida trolldomsväsendet.¹⁹³

Fattigkassornas roll torde vara något underskattad i den här framställningen av bidrag till lärarna. Icke mätbara bidrag ur dessa kassor förekom troligen ofta, i form av utbetalning av avgifter för de fattiga barnens undervisning.

¹⁹³ Warne, A, *Svenska folkskolans historia I. Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809*. Stockholm 1940, s. 211–216.

Fattigvården sammankopplades ofta i olika sockenstämmoprotokoll och andra handlingar med folkundervisningsfrågorna på landsbygden. I prästernas rapporter talades det ofta om att fattiga barn undervisades gratis. Därmed var dock inte alltid underförstått att fattigkassan betalade avgiften, eftersom läraren i vissa fall förpliktat sig att undervisa dem utan ersättning, ibland mot en något högre avgift per betalande barn. Betalningsbördan för de fattiga barnens undervisning föll på så sätt på övriga föräldrar, eller på läraren själv. Uppskattningsvis betalades ur fattigkassorna i genomsnitt 1 eller 2 rdr rgs om året till läraren för 1 till 3 fattiga barns undervisning, beräknat på en avgift på 37 sk rgs, det vill säga samma som torparbarnen betalade i ungefär halva antalet socknar i Lunds stift 1839.

5.9 Sockenrapporter

Följande sockenrapporter från Kalmar, Göteborgs, Västerås och Härnösands stift får avsluta detaljundersökningen av folkundervisningsväsendets tillstånd på landsbygden. Utöver de spridda rapporter, som kom in till 1839 års kommitté, härrör uppgifterna från sockenhandlingar, förvarade i respektive landsarkiv om inget annat anges.

Kalmar stift

De flesta socknarna inom Kalmar stift saknade fortfarande fast skola och ständig skollärare år 1839. Enligt uppfostringskommittén fanns ingen skola i 46 socknar, medan landshövdingen i sin femårsberättelse 1844 rapporterade att 36 socknar år 1841 fortfarande saknade skola. Följande förteckning visar vilka socknar det gällde. De, som inte är kursiverade, är hämtade ur K Bs berättelse.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Kläckeberga och Mönsterås saknas dock i uppfostringskommitténs lista.

Tabell 50. Församlingar, som saknar fast skola och lärare, i Kalmar stift 1839–1841

Kontrakt	Socken
Södra Möre	Arby och Hagby, <i>Madesjö</i> , Mönsterås, <i>Thorsås</i>
Norra Möre	Bäckebo, Förlösa, Kläckeberga, Kristvalla, Ryssby, <i>Åby</i>
Handbörds	<i>Fagerhult</i> , <i>Fliseryd</i> , <i>Kråksmåla</i> , <i>Långemåla</i>
Ölands norra	Alböks, Böda, Föra, Löt, Högby, Källa, Persnäs
Ölands medel	Algutsrum, Borgholm, Bredsättra, Glömminge, Gärdslösa, Högsrum
Ölands östra	Köping och Egby, Långlöt, Norra Möckleby, Repplinge, Runsten
Ölands västra	Gräsgård, Gårdby och Sandby, Hulterstad, Segerstad, Stenåsa, <i>Wickleby</i> , Kastlösa, Resmo och <i>Mörbylånga</i> , Smedby och Södra Möckleby, Ås och Ventlinge

Göteborgs stift

Marks härad

Örby och Kinna: Den angariska donationen hade förvaltats illa (se sockenrapporten 1812). I en skrivelse från biskopen och domkapitlet 16 februari 1814 anmodades sockenborna att

- reparera och underhålla skolhuset, som uppförts med medel ur ovannämnda donation år 1798
- anställa en lärare
- betala en lön till läraren, bestående dels av räntan på återstoden av fonden, eller 312,45 rdr rgs, dels med bidrag från varje matlag

Men på sockenstämma 18 april 1814 framkom att de inte ville befatta sig med detta. Vid ett antal sockenstämmor behandlades skolfrågorna under de nästföljande åren:

- 22 december 1814. De angariska medlen, 350 rdr rgs, återbetalades, men lånades ut igen mot revers och ränta till två församlingsbor med hälften vardera.
- 6 mars 1815. Skolmästarens lön fastställdes till räntan av den angariska skolfonden, samt 12 sk rgs av varje matlag (totalt 217) i pastoratet, samt 6 sk rgs av varje torpare, vilket tillsammans skulle bli 100 rdr rgs årligen. Pastoratet indelades i 21 rotar. Läraren skulle undervisa i 7 veckor och 3 dygn på varje så kallade skolstation, vilken bestod av 3 rotar. Han skulle få mat och husrum av de fäder, som hade barn över 6 år, dock med undantag av backstugusittarna, som slapp denna avgift till läraren. Det föreslogs vidare, att det gamla förfallna skolhuset skulle auktioneras ut. Köpesumman skulle läggas till skolfonden.
- 7 augusti 1816. Skolmästarens reskostnader hade ersatts med 18 rdr rgs. Man skulle diskutera en förbättring av skolsystemet, när skörden hade bärgats.
- 2 december 1816. Man beslöt bygga ett nytt skolhus och sockenborna skulle stå för kostnaderna. Varje helt hemman skulle betala 13,50 rdr

rgs, varje halvt hemman 9 rdr rgs, varje fjärdedels hemman 6 rdr rgs samt varje åttondels hemman 4,50 rdr rgs. En skolkommitté tillsattes, och vid gällstämma den 18 december samma år rapporterades, att den vid sitt första sammanträde beslutat att skolan skulle ligga vid kyrkan i Örby, under förutsättning att den kom att förenas med en ny sockenstuga. Av varje matlag krävdes 1 timmerträd, som skulle vara 14 alnar långt och 9 tum i toppen, samt 1 plank och 3 bräder.

- 19 mars, 13 april och 20 april 1819. Vid dessa tre sockenstämmor diskuterade man bland annat om skolhuset skulle rappas, och om man skulle sätta upp ett stängsel kring det. Man föreslog, att läraren skulle få fortsätta att ambulera några år till som tidigare, eller att han skulle få 1 kappe råg och 1 kappe korn per matlag, om räntan på skolfonden inte skulle räcka som lärarlön.
- 14 juni 1819. Man efterlyste det prästmötesprotokoll av den 7 juni 1795, i vilket socknen ålades att ansvara för skolkassan och 1 000 rdr specie, som donerats den 5 december 1791.
- 20 juli 1819. Man beslöt att samla in 1 000 rdr rgs med 6 procents ränta sedan 1809, då skolan upphörde, totalt 1 540 rdr rgs. Insamlingen skulle ske efter samma principer som den för skolhusbygget 1816.
- 3 juli 1820. Man redovisade behållningen av de hopsamlade pengarna till skolkassan, totalt 1 550 rdr rgs.
- 11 augusti 1820, 30 april 1821 och 6 september 1822. Diskussionerna gällde framför allt skolhusets inredning, ytterligare reparationer av skolhuset, samt indrivning av resterande inbetalningar för diverse byggnadsarbeten.
- 12 och 19 september 1822. Ett förslag framfördes att församlingen skulle bekosta uppvärmningen av skolhuset med 36 lass ved. Skollärlönen uppgavs vara oförändrad sedan 1815, det vill säga 100 rdr rgs. Församlingen vägrade dock att lämna någon ved till skolan.
- 4 november 1822. Det fastställdes att var och en skulle betala för sina barns undervisning efter förmåga, men de fattigas barn skulle inte behöva betala något alls.¹⁹⁵
- År 1827 uppgavs, att lönen hade höjts till det dubbla, det vill säga 200 rdr rgs.¹⁹⁶ För åren 1837–55 utbetalades lönen med ovannämnda belopp enligt bevarade kvitton¹⁹⁷ och man får förmoda att så även var fallet under perioden 1827–1837, trots att inga uppgifter från den perioden föreligger.

¹⁹⁵ Göteborgs landsarkiv KI: 2 1805–1822.

¹⁹⁶ Göteborgs landsarkiv L: 2.

¹⁹⁷ Göteborgs landsarkiv L: 3.

Sättila: År 1836 undervisade två lärare, som vardera fick 200 rdr rgs i lön årligen.¹⁹⁸

Istorp: I ett brev av den 16 juli till biskopen förklarade sockenborna, att de hade utsett en plats för skolhuset nära kyrkan i Istorp. Den ursprungliga donationen på 10 000 rdr rgs, som häradsskrivare Fröhlich hade testamenterat 21 juni 1827, hade vuxit till 22 697 rdr rgs. Fröhlichs systrar, som tidigare hade uppburit avkastningen på pengarna, hade nu dött och därför tillföll den skolkassan med ca 750 rdr rgs årligen. År 1834 avsatte man 450 rdr rgs till skolhusbyggnaden, och de följande åren 546 rdr rgs. Det kostnadsförslag, som bifogades, belöpte sig på 4 040 rdr rgs. En entreprenörauktion anordnades den 25 maj 1834, men ingen anmälde sig. Den 4 juli 1834 utlystes en ny auktion och man antog ett anbud på 3 150 rdr rgs. Det nya kostnadsförslaget uppgick dock till 3 333, 25 rdr rgs. Det nya skolhuset försäkrades 27 mars 1838 och värderades då till 4 035 rdr rgs liksom uthuset till 136, 50 rdr rgs.¹⁹⁹

Flundre härad

Fors:

- 11 maj 1815. Man ville sälja Skråhall och södra Holmen för 300 rdr rgs för att användas till grosshandlare Sernströms skola i Sjuntorp. Brukspatron Gyzander hade även lovat att skänka 8 kappland till denna skola. Om prostens inte kunde förmå Sernström själv, eller någon annan, att erlægga köpesumman, skulle Gyzander göra det och på så sätt förvärva egendomen.
- 10 oktober 1817. Tre nämndemän företog en besiktning av de båda skolorna i socknen, dels den sernströmska i Sjuntorp, dels den, som brukspatron Gyzander byggt i Skråhall år 1815. Båda husen hade 3 rum och kök, förstuga samt kammare på gaveln på vinden, och var uppförda av tegel och bräder. Det förstnämnda var 20 alnar långt, 13 3/4 alnar brett och 6 3/4 alnar högt. Brädfodringen utdömdes som bristfällig i Sjuntorp, medan det inte fanns någon anmärkning mot det andra.
- 25 juli 1835. En ny besiktning företogs vid Skråhall, och kostnadsförslaget för nödvändiga reparationer belöpte sig till 98,25 rdr rgs.

Fuxerne:

- 2 maj 1823. En ny lärare tillsattes i Lilla Edet. Lönen var som tidigare 30 rdr rgs per såg, fritt husrum och bränsle till ett värde av 10 rdr rgs per såg och år. Enligt tre odaterade förslag till lärarlön skulle varje helt hemman även ge en halv tunna spannmål årligen, vilket sam-

¹⁹⁸ Göteborgs landsarkiv LII: 4.

¹⁹⁹ Göteborgs landsarkiv LII:1.

manlagt skulle bli 7 7/8 tunnor. De, som inte ville vara med om att betala denna lön, men som ändå ville, att deras barn skulle få undervisning i skolan, fick träffa ett privat avtal med läraren. Enligt det första förslaget skulle även 18 sk rgs betalas för varje barn månatligen, enligt det andra 24 sk rgs. Det tredje nämnde ingenting om detta.

- 31 mars 1835. Sägverksintressenterna beslöt bidra med 50 rdr rgs till den lärare, som undervisade i Sernströms skola i Sjungtorp i Fors socken, mot att även sägverksbarnen skulle få gå där.²⁰⁰

Vättle härad

Lerum: De tre tunnland mark, som Anna och Samuel Bagge donerat den 6 juni 1812, visade sig vara steniga och oländiga, varför en ny donation på 4 tunnland gjordes 13 juni 1815. Samuel Bagge donerade även 10 september 1816 räntan på ett hälftenbruk, vilket skulle gå till underhåll av fattiga skolbarn. Den skulle utfalla 2 år efter hans död med 2 tr råg, 4 tr korn, 8 tr havre och 2 lispund smör årligen. Ytterligare en donation av fru Bagge 31 mars 1819 belöpte sig till 300 rdr rgs, varav räntan skulle utgöra lärarlön. Denna donation mottogs 6 november 1823. Samma lönevillkor rådde den 11 januari 1837, då en ny lärare tillsattes. Skolstadgan av den 15 maj 1814 gällde då fortfarande.²⁰¹

Stora Lundby

- 6 november 1813. Det fastställdes att man inte, som i grannsocknen Lerum, hade råd att inrätta en fast skola, utan pastor fick utse personer som skulle undervisa allmogens barn. En plats för skolhuset hade man dock sett ut, men på grund av de svåra tiderna hade ännu inget blivit byggt.²⁰²
- 1838–1839 samlade man in medel till ett skolhus, och hade vid årets slut 1 277 rdr rgs. Utgifterna för skolhuset uppgick till 1 268 rdr rgs. Senare insamlade medel skulle gå till reparationer av huset. Uppgift om lärarlönen saknas.²⁰³

Västra Hisings härad

Säve: Terminsavgifterna vid den så kallade Stjärncreutzska skolan redovisades för åren 1820–1841. De uppgick till 1836 sk rgs per termin. Uppgifter saknas endast från och med höstterminen 1831 till och med höstterminen 1834. De fattiga barnen fick gratis undervisning. I medeltal undervisades 41 barn per termin, varav 30 var betalande. Under vårterminerna var närvaroantalet i regel högre, 50 respektive 36 betalande, men endast 31 fick undervisning,

²⁰⁰ Göteborgs landsarkiv KIV:1.

²⁰¹ Göteborgs landsarkiv KIV: 1–2.

²⁰² Göteborgs landsarkiv P: 1.

²⁰³ Göteborgs landsarkiv LII: 1.

varav 24 erlade avgift under höstterminerna. Den sammanlagda avgiften uppgick i medeltal till 15 rdr rgs under höstterminerna och till 22,50 rdr rgs under vårterminerna. Dock förekom rätt stora fluktuationer.²⁰⁴ Enligt räkenskaperna gick samtliga inkomster, det vill säga terminspengar, kollektor och eventuella gåvor till rengöring och reparation av skolan, samt till inköp av tabeller, grifflar och annat material.

Tabell 51. Terminsavgifter i Säve socken 1820–1831 och 1835–1841

År	Höstterminen			Vårterminen		
	Antal skolbarn	... varav betalande	Summa avgifter rdr rgs	Antal skolbarn...	... varav betalande	Summa avgifter rdr rgs
1820	-	18	11,25	-	36	18,5
1821	36	30	18,75	-	15	10,12
1822	58	52	32,4	70	70	35,7
1823	24	22	14,4	56	47	28,42
1824	23	21	13,87	38	33	22,5
1825	14	11	7,5	45	41	24,37
1826	35	28	16,5	43	35	23,25
1827	26	-	-	55	46	29,62
1828	44	27	14	60	14	6,75
1829	32	12	6,37	64	37	21,52
1830	32	19	10,5	21	13	7,5
1831	-	-	-	21	13	7,5
1835	35	23	18	60	42	24,75
1836	27	24	15,8	61	45	34,12
1837	31	23	16,87	51	42	30
1838	37	33	22,5	39	30	22,2
1839	31	21	15,75	55	44	33
1840	21	15	11,25	48	37	28,5
1841	42	27	23,25	52	41	30

Västerås stift

Munktorp

Munktorp: Enligt en kunglig resolution den 6 februari 1828 skulle läraren i Munktorp vara präst och få klockarelönen. På så sätt uppgick hans lön till ca

²⁰⁴ Göteborgs landsarkiv LII: 1.

25 tr spannmål av församlingen, 20 tr avradssäd från Hedvig Eleonoras donation 8 mars 1687, räntan på 3,30 rdr rgs årligen från den Wicksellska donationen 2 maj 1687, samt 6 tr spannmål av klockarevretarna, 8 lass hö á 25 lispund per lass, 104 matskott á 32 sk rgs, jämte 2,5 tr sättpotatis till ett potatisland. I Munktorp fanns även en del pengar, som delades ut till begåvade eller behövande skolbarn, bland annat med hjälp av räntan på en donation på 112,50 rdr rgs. Varje barn betalade 3 sk rgs, och diverse småbelopp brukade samlas in vid gästabud. Dessa pengar användes för inköp av böcker till de duktigaste barnen som premier. Räntan från en donation av rektor J Mausell på 1 500 rdr rgs var avsedd att hjälpa fattiga skolbarn. Ägaren till Lisjö bruk, bergsrådet A W Groen, hade ställt i ordning en lokal vid bruket, för att man där även skulle kunna bedriva undervisning för bruksbarnen.²⁰⁵

Svedvi: En skolfond startades 1 juli 1821, i och med att man började en insamling, som baserades på hemmanstalen i socknen, totalt 36,5. Varje hemman skulle erlägga 2 kpr råg och 2 kpr korn, vilket skulle bli 4 tr 18 kpr, som årligen kunde sättas in i sockenmagasinet till en ränta på 2 kpr per tunna och år. Pastor skänkte dessutom 10 tr, och lovade att även ge sina så kallade påskpengar, som dittills uppgått till 6 öre per man, men som i fortsättningen endast behövde vara 5 öre per man, om man gick med på förslaget. Uppgift om så verkliga skedde saknas dock. Häradsdomare E Norberg i Åbyviken lovade år 1827 i Konungens närvaro att testamentera 1 500 rdr rgs till vardera Dingtuna och Svedvi. Han beslutade dock att låta dessa medel tillfalla församlingarna redan före sin död. Därför sände han 21 januari 1833 ett skuldebrev i församlingens namn, jämte en redogörelse för vilka åtgärder han hade vidtagit, för att den skulle komma i åtnjutande av pengarna inom den närmaste 2-årsperioden.²⁰⁶

Stora Tuna

Aspeboda: År 1817 uppgick skolfonden till 867 rdr rgs. Klockaren hade sedan länge hållit ambulatorisk skola, och därför sedan år 1804 fått 7,50 rdr rgs ur kyrkkassan. Nu föreslogs att man skulle köpa en gård, vilket skulle göra fonden mera värdebeständig. Man hade även utsett ett lämpligt objekt om 11 spannländ á 120 rdr rgs spannländ plus en kálhage. Man ansökte därför om ett räntefritt lån på 455 rdr rgs, vilket dock avslogs av Västerås konsistorium. Då beslöt man att istället köpa en så stor tomt som möjligt, för ett belopp som motsvarade den dåvarande fonden.

Vika: Inkomsterna som inflöt till Vika skolkassa härrörde från diverse insamlingar vid högtidliga tillfällen, till exempel vid dop, bröllop och begravningar, samt av kollektmedel. Från och med 1816 började man betala ut en

²⁰⁵ Uppsala landsarkiv J: 3.

²⁰⁶ Uppsala landsarkiv LII: 1.

lärlön på 150 rdr rgs. De utgifter, som man hade därutöver, utgjordes av inköp av katekeser till fattiga skolbarn och vissa reparationer på skolhuset. En katekes kostade 12 sk rgs år 1834. Här följer en översikt över skolkassans inkomster och utgifter 1816–1835. Totalt för hela perioden uppgick inkomsterna till 2 654,60 rdr rgs och utgifterna till 2 615,20 rdr rgs. Räkenskapsåret löpte från 1 maj till 30 april.²⁰⁷

Tabell 52. Vika skolkassa 1816–1835

<i>År</i>	<i>Inkomster rdr rgs</i>	<i>Utgifter rdr rgs</i>
1816–1819	180,3	300
1819–1820	159,2	151,4
1820–1821	290,5	-
1821–1822	14,4	159
1822–1823	169,3	153,8
1823–1824	166,8	150
1824–1825	159,2	159
1825–1826	113	150
1826–1827	128	172,9
1827–1828	130	152
1828–1829	159	152,9
1829–1830	196,5	156,2
1830–1831	151	152
1831–1832	159,2	151,9
1832–1833	162,8	150,5
1833–1834	173,4	152,3
1834–1835	142	151,3

Transtrand: Från och med år 1814 höjdes veckolönen och utbetalades med 1,50 rdr rgs under vårterminerna och 1,25 rdr rgs under höstterminerna. En ytterligare höjning kom till stånd år 1821, då läraren fick ett veckoarvode på 2 rdr rgs under vårarna och 1,50 rdr rgs under höstarna. Från och med år 1834 utgjordes ersättningen av 2 rdr rgs per vecka, oavsett vilken termin det gällde. Det fanns två undervisande lärare, ibland tre. Så här fördelade sig undervisningsveckorna under åren 1813 till 1840 och de avgifter som lärarna fick in för respektive år.²⁰⁸

²⁰⁷ Uppsala landsarkiv LI:13.

²⁰⁸ Uppsala landsarkiv LII: 1.

Tabell 53. Skoltid och lärarlön i Transtrand 1813–1840

<i>År</i>	<i>veckor/år</i>	<i>rdv/år</i>	<i>År</i>	<i>veckor/år</i>	<i>rdv/år</i>
1813	28	21,65	1827	24	42,5
1814	15	22,5	1828	26	44,5
1815	26	36,4	1829	17	29
1816	21	28,15	1830	19	31
1817	14	19,85	1831	32	52,5
1818	24	27,6	1832	27	45
1819	15	22,5	1833	20	35
1820	40	60	1834	10	20
1821	15	30	1835	38	76
1822	28	47	1836	31	62
1823	46	70,5	1837	19	38
1824	24	35	1838	15	30
1825	21	35	1840	11	22

Härnösands stift

Västerbotten

Det fanns inte någon barnskola med privata eller statliga bidrag i Västerbottens första prosteri enligt rapport 2 december 1826. Den enda som fanns sedan gammalt var den Skytteanska donationen på 31 7/8 mantal i Lycksele. Räntan gick till skolan och lärarens lön utgjordes av 56 rdr rgs årligen. Fattigskolan i Umeå ombildades år 1821 med växelundervisningsmetoden. Då undervisades 20–30 barn, medan antalet 1825 hade stigit till 59. Tidigare hade ett rum i rådstugubyggnaden upplåtits som skollokal, men år 1826 hade man samlat in pengar och köpt ett skolhus för 637,50 rdr rgs. Lärarlönen på 150 rdr rgs betalades årligen ut av stadskassan och dessutom fick läraren frivilliga bidrag av föräldrarna.²⁰⁹

Bygdeå: Den gamla skolan i Lycksele hade brunnit ned och en bonde, Per Persson, erbjöd sig att bygga upp en ny för 111,75 rdr rgs, vilket år 1815 beviljades av Kungliga Kanslistyrelsen, som utbetalade hela beloppet, så när som på 6,75 rdr rgs, vilka länsman Holmsträm var skyldig för bristande inventarier i den gamla skolan.

Västernorrland

Boteå: Enligt testamente 22 september 1829 donerade C P Lindahl 750 rdr rgs som skulle intecknas i Hobmo säteri till 5 procents ränta. Denna ränta på

²⁰⁹ Härnösands landsarkiv Da GIII.

37,50 rdr rgs per år skulle utgöra lön till en lärare, 12–15 fattiga barn skulle få gratis undervisning. Räntan sades dock kunna få stå inne några år tills den blev 45–75 rdr rgs årligen. Donationen utföll dock inte förrän 19 mars 1840, då Lindahl dog.²¹⁰

Indal: Vid högtidliga tillfällen samlades 10–15 rdr rgs årligen in till skolkassan.

Norrbottnen

Övertorneå, Råneå: Vid Selets och Meldersteins bruk fanns en gemensam lärare, avlönad av Karl XIV Johan, som var ägare till bruken. Undervisningen pågick 16–17 veckor årligen på vardera stället enligt rapport 13 augusti 1827. Skolan var avsedd för de underlydandes barn. Ytterligare en skola fanns i Rånbyn, grundad av förre pastorsadjunkten Bergner, och fortsatt av efterträdaren Burman till och med vårterminen 1837, då den tillfälligt lades ned.²¹¹

Jämtland

Berg: Sedan år 1811 undervisade två duktiga ambulatoriska lärare. Man hade inte råd att avlöna en fast lärare.²¹²

Brunflo: Det rapporterades 22 oktober 1820 att man av sockenmagasinets 62 tr endast kunde få disponera 31 tr, och av räntan skulle 1 tunna gå till magasinets föreståndaren. De 2 tr 28 kpr, som blev över, skulle inte räcka som lön till en fast lärare, men man kom överens om att anta en ambulatorisk lärare, som föräldrarna själva fick avlöna efter förmåga. Den 13 december 1826 sades, att pastoratet helt saknade folkskolor. Den 25 februari samt den 7 april 1838 fanns det enligt inkomna skrivelser fortfarande inga folkskolor i hela Jämtlands södra kontrakt, utom den år 1821 grundade växelundervisningsskolan i Östersunds stad.

Näs: På sockenstämma 22 oktober 1820 beslöts att tills vidare anslå 3 tr korn till en skolmästare. De förmögnare föräldrarna skulle dessutom ge honom 1 kanna korn i veckan, medan de fattiga barnen skulle få gratis undervisning. Denna skola hade dock svårigheter. Den 31 mars 1821 rapporterades det att man det året endast hade för avsikt att anslå 1,5–2 tr till lärarlön. Dessutom drabbades man samtidigt av en missväxt, hela sockenmagasinet måste lånas ut och det blev inte någonting alls över till lärarlön.

Föllinge: Som svar på landshövdingens och domkapitlets skrivelser på hösten 1819 svarade man att det var svårt att skaffa lärare till en så fattig och vid-

²¹⁰ Härnösands landsarkiv KIV:1.

²¹¹ Denna uppgift och följande för alla jämtlandssocknar är hämtade från Härnösands landsarkiv: H La Da GIII utan datumangivelse, om inget annat anges.

²¹² Härnösands landsarkiv Da GIII, 23 december 1820.

sträckt socken, där lönen inte kunde bli så stor. Församlingsborna förband sig dock att betala 1 kanna korn per barn årligen till en framtida lärare.

Hackås, Myrsjö: I genomsnitt hade 38 barn i Hackås och 54 barn i Myrsjö fått undervisning under perioden 1831–1842, rapporterade kyrkoherde L Edvall 27 juli 1843.

Hammerdal: Tidigare hade tre ambulatoriska lärare undervisat i Hammerdal, en i Ström och en i vardera kapellförsamlingen Bergvattnet och Alanäset. För Hammerdals del skulle alla tre fortsätta att undervisa, och dessutom beslöts att man skulle anta ytterligare en lärare, som även skulle lära barnen skriva och räkna. Sedan gammalt utgjordes lönen av 1 kanna korn i veckan per barn, samt fri kost. Dessutom beviljade man nu 1 tunna korn ur sockenmagasinet om året. Denna ordning bestod fortfarande 20 februari 1836, då det uppgavs, att de ambulatoriska lärarna fick fri kost och en ringa veckopeng i ersättning. Däremot sades ingenting längre om 1 tunna ur sockenmagasinet.

Bergvattnet: Klockaren valdes 16 februari 1819 i sin frånvaro till ambulatorisk skolmästare. Som ersättning skulle han få 1 kanna korn per barn i veckan. Klockaren tycks dock ha avböjt, eftersom man 13 januari 1833 sade att det aldrig tidigare funnits någon skolmästare, men att man skulle utnämna en torpare till lärare mot samma ersättning som tidigare erbjudits klockaren.

Ström: Så snart det var möjligt hade man för avsikt att skaffa en lärare, som skulle få 1 kappe korn av varje hemmans- och torparrök av årets gröda. Om detta inte blev tillräckligt för skolmästaren, skulle man vid ett senare tillfälle få ta ställning till en eventuell löneförhöjning. Utöver det faktum att skolundervisning ansågs nödvändig för att barnen skulle kunna lära sig sin katekes, ansåg man att det dessutom var nyttigt att de lärde känna "de enklaste plikter mot samhället och den husliga levnaden, samt skriv- och räknekonsten".²¹³

Hede: Eftersom här inte fanns något sockenmagasin och en bonde tjänstgjorde som klockare för 6 sk rgs per rök, fanns det inte någon möjlighet att avlöna någon lärare, utan en torpare eller husman i varje socken skulle, som tidigare, fortsätta att undervisa barnen mot en ringa avgift av föräldrarna.

Lit: På generalvisitation 9 juli 1811 beslutades enligt paragraf 5 att klockaren skulle undervisa. Som ersättning skulle han få 1 kappe korn per rök, kost och logi, samt 1 kanna korn per vecka och barn under skoltiden. Dessutom fanns i socknen en annan man som lärde barnen skriva och räkna.²¹⁴

²¹³ Härnösands landsarkiv Da GIII, 22 oktober 1820.

²¹⁴ Härnösands landsarkiv Da GIII, 2 april 1821.

Offerdal: Ett beslut hade fattats, att de två lärare, som tidigare ambulerat i socknen, skulle få stanna kvar, och i lön få fri kost, samt 1 kanna korn per barn i veckan under undervisningstiden 1 oktober till 1 maj.²¹⁵

Alsen: Den tidigare läraren stannade kvar och fick 1 kanna korn per vecka och barn i ersättning under tiden 1 oktober till 1 maj. De fattiga barnen fick gratis undervisning. Läraren beklagade sig över att han inte hade fri bostad. Församlingen svarade honom, att det inte gick att ordna just då, men att man inom en rätt snar framtid kunde tänka sig att ordna en tjänstebostad.²¹⁶

Mattmar: De två redan tjänstgörande lärarna fick samma lön som i Alsen. Fattigkassan stod för kostnaderna för de fattiga barnen.²¹⁷

Östersund: Det fanns många fattiga barn, men få skolmöjligheter. En fröken Strömstedt hade belönats för sin insats som lärare av Jämtlands hushållningssällskap. Därutöver undervisade endast stadspredikanten, men han kunde ha högst 12 elever hemma hos sig. Därför hade han av landshövdingen begärt och erhållit tillstånd att få disponera 2 rum i övervåningen i den byggnad, som år 1821 uppförts som skollokaler för stadspredikantens räkning. För att kunna inreda rummen beviljade även landshövdingen att 150 rdr rgs ur den så kallade ståndskassan skulle få användas för detta ändamål. Eftersom det inte fanns några pengar till böcker, sände predikanten även en skrivelse till hovpredikanten Dillner i Brunflo med en begäran, att denne måtte avstå från de pastoralier, som årligen utgick från Östersund till Brunflo. Något svar på denna skrivelse stod dock inte att finna.²¹⁸

Undersåker: Långa rapporter av den 22 maj 1826 och 21 april 1827 från pastor Lagergren till domkapitlet i Härnösand angående förvaltningen av skolfonden visade att stora svårigheter hade uppstått, när det gällde att få pålitliga förvaltare i Trondhjem. Rätt stora förluster befarades. Inköp av tomtmark hade gått till 233,33 rdr rgs och att bygga skolhuset hade kostat 1 165,66 rdr rgs. Men bortsett från dessa utgifter, var behållningen enligt 1820 års räkenskaper endast 5 000 rdr rgs, eller ungefär hälften av den ursprungliga summan (se sockenrapporter 1812). Lagergren berättade den 28 januari 1833 att behållningen av fonden då utgjorde 5 382,15 rdr rgs, av vilket belopp 3 084,15 rdr rgs fanns i Sverige, och resten i Norge. Enligt skolstyrelsens beslut den 10 juni 1830 skulle lärarlönen utgöras av 139,50 rdr rgs samt fri bostad. Av de 35 gossar, som bevisat skolan sedan år 1830, hade flera redan haft sådan framgång att de "kunnat ingå i handels- och bruksrörelse". Vid revision den 12 juni

²¹⁵ Härnösands landsarkiv Da GIII, 6 januari 1821.

²¹⁶ Härnösands landsarkiv Da GIII, 31 december 1820.

²¹⁷ Härnösands landsarkiv Da GIII, 1 januari, 1821.

²¹⁸ Härnösands landsarkiv Da GIII, 19 januari 1826.

1838 uppgick de utlånade medlen till 5 922 rdr rgs. De årliga utgifterna mellan åren 1838 och 1843 var i medeltal 255 rdr rgs, och förutom skolmästarlönen bestod de av inköp av böcker och underhåll av skolhuset.

Ragunda:

- 15 november 1829. En lärare hade utsetts för nedre delen av socknen, och en för övre delen. Lönen skulle utgöras av 1 kappe korn per bonde och 1 kanna korn per torpare årligen, att betalas vid jultiden. Föräldrarna skulle betala 8 sk rgs per barn i veckan, jämte kost, logi, ved och ljus.²¹⁹
- 30 augusti 1835. Handelsman Gisslén hade donerat ett skolmästarboställe enligt ett brev 7 juli 1835, på villkor att församlingen förband sig att bygga och underhålla det, samt betala 16 kpr per barn, 1,50 rdr rgs i inskrivningspengar, samt ved i lön åt en lärare. Man föreslog ett hemman, som kostade 1 500 rdr rgs, samt en så kallade bottenlott om 2/121-delar av hela den mark, som erhållits när Ragundasjön torrlagts år 1796. Denna mark innehades av det så kallade Storforsbolaget och priset skulle fastställas senare på bolagsstämma. Skolhuset föreslogs stå färdigt den 1 november 1836.
- 23 juli 1837. En kyrkvård i Dövikén tyckte att man inte skulle förhast sig med skolhuset. Gisslén kunde ta tillbaka sin gåva och man kunde vänta med att köpa mark tills byn var skiftad.
- 1 juli 1838. Man hänvisade till ett brev från Gisslén av den 1 augusti 1837, där han överlämnade 2 500 rdr rgs till Ragunda skola. Avkastningen på hemmanet skulle tillfalla skolkassan.
- 5 augusti 1838. Skolhuset stod färdigt och hade totalt kostat 321,90 rdr rgs. Av denna summa återstod 178,90 att betala, och skulle fördelas på varje hemmansrök med 1,70 rdr rgs på vardera.²²⁰

²¹⁹ Östersunds landsarkiv KI: 1.

²²⁰ Östersunds landsarkiv KI: 2.

KAPITEL 6

Avslutning

1768, 1812, 1825 och 1839. Vid fyra tillfällen företogs i Sverige riksomfattande undersökningar som avsåg att kartlägga folkundervisningsväsendet på landsbygden. I all sin oenhetlighet kan de insamlade uppgifterna ge svar på några av de centrala frågor som detta arbete kretsar kring. Det går att belysa vem som stod för kostnaderna när det gällde lärarlön, skolhusbygge och underhåll. Det går även att visa regionala skillnader och förändringar över tiden av lärarkategorier, avgiftsdebitering och spridning av fasta skolinrättningar och skolhus.

Svårare att utläsa är hur mycket och varför. Det finns inga entydiga belegg för hur mycket en dåtida lärare kunde få i årlig lön eller varför någon var villig att betala för att låta sina barn lära sig läsa och kanske även skriva. Man får förlita sig på skattningar och indicier.

6.1 Vem satsade på folkundervisning – och varför?

Var det kyrkan, staten eller folket som investerade pengar för att nå uppställda mål? Det verkar inte som om kyrkan eller staten varit intresserade av att bidra ekonomiskt till folkundervisningen på landsbygden. Endast sporadiskt förekommer bidrag av kyrko- och kronotionden. Den stora finansieringsbördan före folkskolestadgans tillkomst låg på alla sockenbor. En lärare var för sin lön och sin arbetsplats beroende av deras vilja och förmåga att betala. Det var sockenborna som bekostade den undervisning som anordnades utanför hemmet. De betalade avgifter, barnens föräldrar betalade dessutom för varje undervisat barn och enstaka privatpersoner bidrog på vissa orter med donationer, speciellt till skolhusbyggen.

Prästerskapets sätt att driva undervisningspolitik kunde påverka sockenbornas förhållningssätt. Prästen var ordförande på sockenstämman och hade stort inflytande i kraft av sitt ämbete och sin utbildning, kanske den ende i socknen med högre utbildning. I många fall var han också lärare och den som kontrollerade kunskaperna vid husförhör och konfirmation. En anledning till att sockenborna verkligen betalade sina avgifter torde ha varit den sociala press

som kyrkans stränga kontroll och bestraffning utsatte den försumlige för. Det finns många vittnesbörd i sockenrapporterna om utdömda böter för underlåtenhet att betala eller att skicka sina barn till läsundervisning.

Undervisningsfrågan behandlades ofta samtidigt med fattigvården på sockenstämman. Detta ger kanske en vink om dess låga status men antyder samtidigt att båda ansågs som gemensamma viktiga angelägenheter. För de fattigaste av de fattiga föräldrarna var skolan en räddning, eftersom de varken kunde sysselsätta eller försörja sina barn, än mindre betala för deras undervisning. Från många socknar rapporterades olika sätt att hantera de fattiga barnens undervisning och- kosthåll på fattigkassans eller övriga föräldrars bekostnad. Det hände också att läraren gick med på att undervisa dem utan ersättning. Fattigkassornas insats är inte kvantifierbar, men ökade ytterligare sockenbornas andel av betalningsbördan.

Det fanns också bönder som hade höga ambitioner för sina söner och lät dem även lära sig skriva och räkna. För det var de beredda att betala dubbel eller tredubbel veckopeng. Det fanns en viss social rörlighet mellan präster och bönder.²²¹ Kanske avsåg de att vidareutbilda sina söner till präster.

Det förekom även exempel på godsägare och brukspatroner som deltog i uppbyggandet av fasta skolor med eget skolhus. Detta gynnade hela socknen eftersom dessa skolor vanligtvis var öppna för alla barn i skolåldern.

Statens insats var lika med noll. I flera samtida debattskrifter påpekades detta missförhållande.²²² Per Sahlström var en av dem som framhävde att landsbygdsbefolkningen hade en motsvarande fordran i gengäld för alla de skatter den betalade till staten. Dessutom vore det statens skyldighet att tillgodose även den lägre samhällsklassens rättmätiga krav på jämlikhet, i synnerhet när det gällde kravet på en likvärdig utbildning, avsedd för vars och ens behov.

Att den största delen av rikets folkmängd, allmogen, skall vara i saknad av en av staten besörjd och nära kostnadsfri undervisning, som däremot i rikt mått

²²¹ Sandstedt, E, *Prästerskapets ekonomiska och sociala villkor i Lunds stift 1723–1832*. Lund 1986, s. 143 och 156–157. En beräkning av yrkesfördelningen för fäder till kyrkoherdar i Malmöhus län och Österlen 1723–1832 visar att 7,8% var bönder och 10, 3% var hantverkare. Mot 1800-talets mitt blev ståndscirkulationen och även yrkesdifferentieringen större så att ett större antal söner och svärsöner till präster blev bönder. Totalt sett rädde dock social stabilitet i de skånska prästfamiljerna, även om prästfruar och prästmågar i allmänhet hade högre socialt ursprung än prästfäder och prästsöner.

²²² t.ex. ärkebiskopen Johan Olof Wallins skoltal 1838; författaren Erik Gustav Geijer i sina artiklar 1838–39 i *Litteraturbladet*, där han behandlade sociala och pedagogiska ämnen från liberal synpunkt; kronprins Oscar med sin artikel Om folkskolor i *Post- och Inrikes tidningar* 1839, återgiven i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 7, vol. 20, 1927. Oscar I, Geijer, Wallin, Cederschjöld, *Tidiga enhetsskoletankar*, s. 128–135.

tillfaller den övriga delen, det är icke något bevis för den rättvisa fördelning av rättigheter, som bör vara iakttagen i ett samhälle, varest alla är fria och lika inför lagen.²²³

Inom bondeståndet fanns framstående ledare²²⁴ som ansåg att det var nödvändigt att ge bättre undervisningsmöjligheter för landsbygdens ungdom. Biskop Agardh var inne på liknande tankegångar i ett tal 1837.²²⁵

Genom prästernas kulturella insats att kräva läskunnighet och landsbygdsbefolkningens villighet att betala för att uppnå målen lade de gemensamt grunden till en kunskapsreserv som anses ha utgjort en viktig ingrediens i framgångsreceptet för den svenska industrialiseringsprocessen.²²⁶

6.2 Regionala skillnader och förändringar över tiden

Finansieringen av folkundervisningen företer en brokig och ogenomtränglig bild i de sex stift och under de ungefär 70 år som undersökningen omfattar. Men man kan notera flera yttringar av skillnader och förändringar. Hemundervisningen dominerande under hela perioden i fyra av de undersökta stift. Man kan konstatera att det bara var i Lunds och Västerås stift som undervisning anordnades i större utsträckning. Eftersom Skåne och Bergslagen kom att bli något av nyckelbygder för jordbruksreformer och teknisk omvandling ligger tanken nära till hands att framgången just där inte bara berodde på att man bland annat hade stora naturtillgångar, utan även på tillgång till läskunnigt folk.²²⁷

I hemmen var det ofta mödrarna som undervisade sina barn, även om husfädern var den som ansvarade för att alla inom hans hus kunde läsa. Därutöver kan man notera att det rapporterades från flera platser att frivilliga personer åtog sig undervisning mot ersättning "enligt överenskommelse". 1839 hade emellertid de frivilligas antal sjunkit i och med att det blivit vanligare att sockenstämman antagit någon av de tre etablerade kategorier av lärare: fast, ambulatorisk och präst eller klockare.

²²³ Sahlström, P, *Om folkundervisningen. Framställning till den upplysta allmänheten samt Sveriges Bondestånd*. Stockholm 1833, kapitel 3.

²²⁴ t.ex. Sven Heurlin och Anders Danielsson.

²²⁵ Om de lägre folkklassernas upplysning, återgivet i Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 41, vol. 103, 1961. Warne, A, *Om tillkomsten av vår första folkskolestadga*, s. 3.

²²⁶ Sandberg, L G, *The Case of the Impoverished Sophisticate. Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I*. Journal of Economic History, No 1, 1979, s. 225–241.

²²⁷ Nilsson, A & Pettersson, L, *Education, Knowledge, and Economic Transformation: The Case of Swedish Agriculture 1800–1870*. Lund Papers in Economic History, no 13, 1992, s. 19.

Lärare i Lunds stift

Fasta

1812

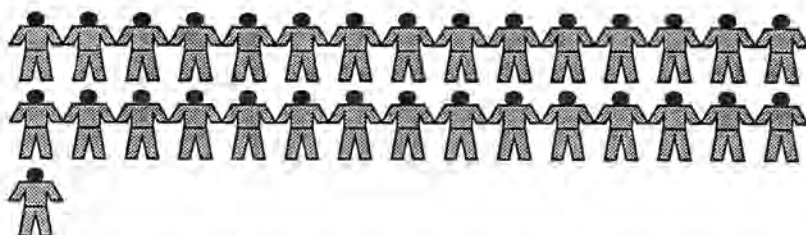

1839

Ambulatoriska

1812

1839

Präster och klockare

1812

1839

Figur 1. Lärare i Lunds stift

Avgifter från sockenborna till läraren uttaxerades antingen in natura eller i pengar. Föräldrarna betalade per barn och undervisningstid, ibland med reducerad avgift om de hade många barn i skolan, och med förhöjd avgift om barnen, läs pojkar, även skulle lära sig skriva och eventuellt räkna. Utöver denna "veckopeng" stod föräldrarna också för olika typer av naturaförmåner, främst kost, logi och bränsle. Detta gällde både fast anställda lärare och ambulatoriska när de flyttade runt och undervisade i olika delar av socknen.

Lunds stift intog en tydlig särställning i alla avseenden. Där fanns flest fasta skolor med fast anställd lärare och flest barn som fick undervisning utanför hemmet. Folkundervisningen verkade helt enkelt ha en fastare förankring där.

Det skedde en mycket stor ökning av antalet barn som fick undervisning av en fast lärare i Lunds stift. 1812 fanns det 2 503 skolbarn och 1839 rapporterades 19 482 i samma kategori. Om man ser till hela antalet som hade någon typ av lärare, fast, ambulatorisk eller präst/klockare, fanns det 8 778 skolbarn år 1812 och 22 878 år 1839. Över 6 000 skolbarn hade tydligen annan än fast lärare 1812 medan endast drygt 3 000 hade det år 1839. Detta faktum bekräftas ytterligare om man ser på utvecklingen av de olika lärarkategorierna i Lunds stift. År 1812 fanns det 106 fasta, 310 ambulatoriska och 37 undervisande präster/klockare medan man uppgav åtminstone 450, om inte 470²²⁸ fasta, 221 ambulatoriska och endast 9 präster/klockare 1839. Antalet fasta lärare ökade kraftigt och de två andra kategorierna minskade.

Det antal barn som varje lärare undervisade varierade. Medeltalen ger en antydning om större skolklasser i fasta skolor än i ambulatoriska. Detta verkar naturligt eftersom många barn kunde dras samman till skolan, som ofta låg vid kyrkan, medan färre fick plats när läraren gick runt i byarna och fick undervisa hemma hos någon familj. 42 skolbarn i klassen i skolan mot 15 för den ambulatoriske ger en fingervisning om storleksordningen i Lunds stift 1839. Detta faktum måste man också ha i minnet när man skattar en lärares lön, eftersom en del av lönen brukade bestå i veckopeng per undervisat barn.

I Västerås stift kan man följa en annan utveckling. Där försvann de vita fläckarna på kartan och vid det sista undersökningstillfället fanns det någon slags ordnad folkundervisning i hela stiftet. Det totala antalet skolbarn steg från 3 580 år 1812 till 5 008 år 1839. När man tittar på fördelningen av lärarkategorier förstår man att den ambulatoriska undervisningsformen var den som ökade, medan de andra höll sig i stort sett oförändrade. Fast anställda lärare ökade med 3 och klockare/präster minskade med en, medan de ambulatoriska ökade från 24 till 151, det vill säga en ökning med 127 lärare. En

²²⁸ Enligt kommitténs sammandrag, vilket kommenterats i not i avsnitt 1839.

ambulatorisk lärare kunde i medeltal ha undervisat 23 barn vilket var betydligt fler än motsvarande i Lunds stift.

Om man betraktar förhållandena i Växjö stift skedde en stor procentuell ökning av samtliga lärartyper, fast i mycket blygsammare omfattning. Fasta lärare ökade från 2 till 9, och både antalet ambulatoriska lärare och präster/klockare fördubblades. De förstnämnda ökade från 22 till 44 och de sistnämnda från 15 till 30, en tydlig satsning på undervisning utöver den som förekom i hemmet. Men det rådde ofta starkt motstånd mot att åstadkomma fast skola. Pastorn i Ljuder till exempel uttryckte det så här:

Folkets allmänna önskan är, att ingen anstalt finnes för barnundervisningen, om den skulle kosta någon uppoffring av pengar och tid för barnen, som de hellre använda vid husliga göromål.²²⁹

Inom övriga stift förekom inte någon motsvarande ökning. Man får dra slutsatsen att ytterst få på västkusten, på småländska ostkusten samt i Norrland var villiga eller hade förmåga att avlöna fasta lärare åt landsbygdens barn. I den mån barnundervisning utanför hemmet förekom dominerade under hela perioden systemet med ambulatoriska lärare. Fasta skolor var sällsynta och därmed även fasta kostnader för sockenborna. Lärarna fick klara sig med "veckopengar" och naturaförmåner under läsperioden. Gång på gång framkommer i sockenrapporterna förklaringar till varför man inte kunde ordna fast skola. Vanligtvis var det på grund av stora avstånd, fattigdom, missväxt, boskapssjuka, brist på byggnadsmaterial och bränsle samt bristande intresse. Man ansåg att barnen behövdes som arbetskraft och det räckte med hemundervisning.

Undervisning förekom endast under vinterhalvåret, från det att skörden var bärgad tills påsk. Läsperiodens längd kunde påverka lärarens inkomster liksom antal skolbarn per lärare gjorde det. Varje barn fick förmodligen ytterst olika undervisningstid, oftast kortare än vad som angivits på grund av att föräldrarna behövde dem som arbetskraft istället för att anställa någon utomstående. Troligtvis påverkade även betalningsintervallen. Om avgiften gällde för hela året var det troligare att barnen sändes till skolan eftersom avgiften redan var betald. Sämst ställt med närvaron var det när avgiften betalades per dag. Det vanligaste var emellertid att föräldrarna betalade veckopeng. Om man lägger ihop det antal veckor som läsperioden uppges ha pågått kan man snarare kalla det för lärarens tjänstgöringstid än barnens närvarotid. Den genomsnittliga undervisningstiden för samtliga stift låg på 18 veckor om året både 1812 och 1839. I Lunds stift kan man år 1839 räkna med 6 månader, i Västerås stift 5 medan Härnösand låg lägst med 3 månader. När det gäller

²²⁹ Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 49, vol. 121, 1969. Sivgård, G, *Ur Växjö stifts folkundervisningskrönika*, s. 61–65, 66–76 och 85–86. Här presenteras en översikt av Skolinrättningar på landsbygden, en uppräknig av Skolmästare, tillfälliga lärare och skoldonationer på 1820–30-talen och en redogörelse för Ekonomiska svårigheter och andra hinder.

antal år som barnen bevistade undervisningen finns inte så säkra skattningar på grund av fåtaliga uppgifter, men i medeltal uppgavs 5 år i Lunds stift och 3 år i Västerås stift. Det är troligt att skoltiden i övriga stift var kortare.

6.3 Skolhusbyggnation

Vid varje tillfälle då en uppfostringskommission tillsattes blommade intresset för folkundervisning upp. Det visar sig främst i en utökad aktivitet när det gällde att grunda någon form av skolinrättning i socknar, som tidigare endast haft hemundervisning. Dessutom grundades fler fasta skolor och man byggde skolhus eller beslutade att bygga ett, när man skaffat erforderliga medel därtill. I somliga socknar började man på olika sätt samla till en skolfond.

Sockenborna stod i regel för merparten av kostnaderna både för skolhusbyggnation, underhåll och uppvärmning, i några fall med hjälp av kyrkotionden eller privata gåvor. Av sockenrapporterna att döma fanns flera exempel på olika privata initiativ för att få till stånd en skola. I Skåne fanns skolhus på avsevärt flera platser än man hittills kartlagt. I samband med enskiftet där avsattes i regel en tomt till skola om 16–18 kappland. I Malmöhus län var spridningen kraftigast. Bidragande orsaker var att avstånden inte var så stora, flera bondesocknar var rika, det fanns präster som intresserade sig för undervisning, kanske influerade av dansk tradition.²³⁰ Därutöver förekom även godsherrar som engagerade sig och byggde skolor för dem som hörde till godset och även för alla andra barn i hela socknen. Tänkbart är också att det var lättare att utöva kontroll och bestraffning under sådana omständigheter, både för prästen och godsherran, och svårare att slippa undan att betala.

²³⁰ Warne, A, *Till folkskolans förhistoria i Sverige*. Stockholm 1929, s. 217–229.

Tabell 54. Antal fasta skolor i Lunds stift 1727–1839

1727–1739	4
1740–1749	4
1750–1759	8
1760–1769	6
1770–1779	23
1780–1789	21
1790–1799	23
1800–1809	26
1810–1819	97
1820–1829	111
1830–1839	161

I Lunds stift kan man följa inrättandet av 484 fasta skolor med skolhus under perioden 1727–1839, årtionde för årtionde. Mellan de två första uppfostringskommissionerna förekom en relativt jämn ökning med drygt ett tjugotal skolor per dekad, medan det skedde en markant ökning efter tillsättandet av 1812 respektive 1825 års kommission. Inom Lunds stift kan man iaktta tydliga skillnader mellan länen. Frekvensen var störst i Malmöhus län. I Kristianstad län och Blekinge län var det glesare mellan skolorna, dels för att socknarna var större, dels eftersom skolorna var färre.

6.4 Lärarna och deras löner

En lärares lön bestod nästan alltid av tre olika komponenter: pengar, spannmål och naturaförmåner. Lönens storlek påverkades av många olika faktorer och varierade därför kraftigt vid olika tidpunkter och i olika regioner. Undervisningstiden och antalet undervisade barn påverkade också lärarens lön, eftersom han i regel fick veckopeng för varje barn.

I Lunds stift var betalning in natura mycket vanlig vid utdebitering av åbor som betalade efter hemmanstal, antingen de hade barn i skolan eller ej. I pengar betalade de som inte ägde eller brukade jord samt alla föräldrar. I Västerås stift förekom också naturabetalningar alternativt bidrag i pengar. I enstaka socknar där fick man tillgång till några tunnor tiondespannmål. De vanligaste naturaförmånerna var överallt kost, logi och bränsle. En del fasta lärare fick fri bostad i skolhuset, "eldbrand" samt en åkertäppa att odla för eget bruk. De ambulatoriska lärarna kunde få kost och logi på respektive gård där de undervisade under läsperioden, vilken inföll under vinterhalvåret. Lönen var förmodligen under existensminimum, varför många som åtog sig lärarsysslan hade den som biinkomst. Var de ambulatoriska lärarna bodde och hur de

levde under sommarhalvåret framgår inte, men troligtvis var de liksom barnen sysselsatta inom jordbruket. Många barnalärare tillhörde samhällets svagaste, exempelvis änkor och invaliderade före detta soldater. De hade kanske bostad men var tvingade att finna ytterligare inkomstkällor. En undersökning av klockarnas förhållanden i Växjö stift visade att de även representerade många andra olika yrken, till exempel jordbruk, snickeri, fiske, glasmästeri, trädgårds-skötsel, jakt, ympning och instrumentmakeri. Bland de frivilliga, ibland mera tillfälliga lärarna nämndes gymnasister, studenter, avskedade soldater och artillerister, förpassade båtsmän, sjömän, ofärdiga drängar och andra invalider, soldathustrur, bedagade och beskedliga pigor, läsegummor och läromödrar samt äventyrare och tvivelaktiga existenser, som bara stannade en kort tid, eftersom de var efterlysta.²³¹ För att undvika den sistnämnda situationen måste dock många barnalärare godkännas av prästerskapet och befinnas lämpliga.

Lärlönen var olika från plats till plats och från år till år eftersom den varierade med så många osäkra faktorer, betalades motvilligt och dessutom ofta var svår att driva in. Man kan finna likheter mellan prästlönen och lärlönen. Även prästerna fick lön bestående av en kombination av betalning in natura, i pengar och naturaförmåner: tiondet (som utgjorde 1/30 av bondens skörd) samt ett visst belopp för varje utförd tjänst, till exempel dop, bröllop och begravning samt tjänstebostad i prästgården. Värdet av löns olika delar varierade med skördeutfall, spannmålspriser, avgifternas storlek och rådande penningvärde. Spannmålspriserna i sin tur kunde påverkas av skördeutfallet eller andra yttre faktorer, till exempel krig och utländsk efterfrågan. Goda skördeår kunde betyda låga spannmålspriser och därmed lägre lön, men lättare för bönderna att betala. Under inflationstider blev penningbidraget mindre värt, priserna steg och reallönen minskade. Men om penningbeloppet inte höjdes blev den fasta avgiften billigare för den som skulle betala.²³² År 1812 utgjorde kulmen på en lång inflationsperiod med stigande priser. Under 1820- och 1830totalen stabiliserade sig spannmålspriserna på en lägre nivå.²³³ Eftersom antalet personer sysselsatta inom jordbruket ökade kraftigt under denna period drabbades en växande skara av sjunkande reallöner.²³⁴ Man kan

²³¹ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 49, vol. 121, 1969. Sivgård, G, *Ur Växjö stifts folkundervisningskrönika*, s. 66 och 73.

²³² Sandstedt, E, op cit. s. 30 och 35 f. Prästgårdarnas genomsnittliga storlek i Lunds stift var 0,81 mantal, medan endast 5% av stiftets bondgårdar omfattade 3/4 mantal eller därutöver år 1810. Skördeutfall, och nyodling efter enskiftets införande i Skåne 1803 påverkade tiondets storlek och därmed prästlönen. Bidrag till lärarnas löner däremot var fastställt i ett visst antal tunnor eller kappar och varierade därmed inte med skördeutfallet, bortsett från därmed förbundna prisfluktuationer.

²³³ Sandstedt, E, op cit. s. 184–189. Konsistoriet bestämde att lägre ersättning skulle utgå till icke-ordinarie präster. Exempel ges på sjunkande lön från 333 rdr 16 sk år 1821 till 133 rdr 16 sk 1831 och 1832, vilket måste ha medfört en rejäl standardförsämring och en ersättning som inte var mycket större än en lärares.

²³⁴ Jörberg, L, *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, vol. two, Gleerups 1972, s. 291 ff, 334 ff.

befara att detta även drabbade betalningsviljan och förmågan att erlägga avgifter till en lärare. Den löneberäkningen blir inte enklare av att den stora ökningen av barnantalet, särskilt bland torpare, backstugusittare, inhysesghjon och andra icke jordägande församlingsmedlemmar påverkade fördelningen av betalning in natura eller i pengar så, att fler betalade i pengar.

Samtliga årsavgifter i Lunds stift hade höjts sedan 1812 utom för åbobarn som betalade in natura. Den vanligast förekommande naturaavgiften var 6 kappar spannmål per år och hemman eller åbobarn. Detta gällde både för 1812, 1825 och 1839. Eftersom spannmålspriserna låg högst 1812 i nästan samtliga undersökta områden kan man säga att in naturaavgiften sjönk i värde. I Lunds stift motsvarade årsavgiften i medeltal 2 rdr 10 sk rgs år 1812 men endast 1 rdr 37 sk rgs år 1839. Det hände också att även åbobarn erlade avgift i pengar per år och 1839 var penningavgiften lika stor för åbobarn och torparbarn, antingen 24 eller 48 skilling rgs, det vill säga en halv eller en riksdaler. Naturaavgifterna gav trots prisfallet uppenbarligen högre inkomster för läraren.

När det gällde veckopengen som betalades av föräldrarna per barn kan man iaktta dels en höjning, dels en utjämning mellan åbobarn och torparbarn, så att alla betalade 6 eller 12 sk rgs per månad år 1839 medan de för ett åbobarn betalat 6 sk rgs i månaden redan år 1812, men bara 3 rdr rgs för ett torparbarn. Det betyder att vissa avgifter hade fördubblats eller till och med fyrdubblats till en lärare i Lunds stift. Vid skattningar kan man anta att föräldrapengen 1839 kunde uppgå till mellan 20 och 60 rdr rgs per år och lärare, medan den i Västerås stift i medeltal uppgick till 65 rdr rgs, vilket kanske kan förklaras av att veckopengen där var avsevärt högre och klasserna större.

Materialet ger ingen information om hur stor en årslön kunde bli eller hur mycket som satsades totalt till exempel i något stift. Det framgår dock med all önskvärd tydlighet att det var tungt för sockenborna att betala avgifterna. Å andra sidan blev lönen trots deras ansträngningar synnerligen varierande och blygsam för en lärare att leva på.²³⁵ Oregelbundna betalningsterminer, osäkra utbetalningar, fluktuationer i pennngvärde och skördeutfall, barnantalets ökning och undervisningstidens längd, förändringar i sammansättningen mellan betalningar in natura och i pengar och mellan olika lärarkategorier samt regionala skillnader i avgifternas storlek var några av de vanligaste faktorerna som påverkade lärarlönen. Lärarnas sociala ställning var inte heller sådan att de kunde kräva högre avgifter. På sina håll betraktades de som ett nödvändigt ont.

²³⁵ Sandstedt, E, op cit. s. 116–124. Precis som folkundervisningslärarns löner var biskops- och universitetslärarlönerna också fastställda i ett bestämt antal tunnor spannmål och därmed beroende av spannmålspriserna.

6.5 Folkskolestadgan

När folkskolestadgan kom den 18 juni 1842 fortfor statens ekonomiska roll till en början att vara minimal. I paragraf 4, moment 1–3 fastställdes en minimilön för varje lärare på 16 tunnor spannmål, varav hälften skulle utbetalas in natura och hälften med 53 rdr 16 sk bco, eller 80 rdr rgs, bostad, bränsle, sommarbete och vinterfoder för en ko alternativt minst värdet av två tunnor spannmål samt köksträdgård. I moment 4 talades det om, hur denna lön skulle uttaxeras av sockenborna, om det inte fanns några härför avsedda donationer eller någon fond. Varje skattskyldig person i församlingen skulle betala minst 3 och högst 9 sk rgs och något för varje barn som fick undervisning. Storleken på avgiften per barn överlämnades till varje församling att bestämma.²³⁶

I uttalanden om paragraf 4 i förslaget till lag om folkundervisningen yttrade landshövdingen i Kalmar län, att de utsatta löneförmånerna var mindre än en duglig rättares. Landshövdingen i Blekinge kommenterade att lönen knappt uppgick till kostnaden för en arbetsdräng, som fick 100 rdr bco, det vill säga 150 rdr rgs. Samtidigt kan man förmoda att den föreslagna minimilönen, motsvarande 160 rdr rgs, för många lärare utgjorde en rejäl löneförhöjning och jämfört med tidigare förhållanden i alla fall i Lunds stift, där medellönen torde ha rört sig om storleksordningen 118 rdr rgs.²³⁷

Hur skulle indrivningen av lönen gå till, kan man undra? Som landshövdingen i Kopparbergs län uttryckte det: "Avgifterne torde mångenstädes ej utan svårighet kunna utgå." I moment 5 stadgades, att om församlingen skulle vara så fattig att den vore ur stånd att bekosta den fastställda minimilönen till läraren, kunde den ansöka om ett statligt bidrag av de härför anslagna medlen, i mån av tillgång, och mot uppvisande av beslut om en ändamålsenlig skolinsättning. Totalt avsågs att anslå 50 000 rdr, varav högst 50 rdr kunde utbetalas till en och samma socken.²³⁸

Trots att statens insats enligt stadgan var oansenlig, var dock grunden lagd till en allmän folkundervisning med statliga bidrag. Inte att förglömma innebar stadgan att staten tog på sig ansvaret och kostnaderna för en obligatorisk lärarutbildning, vilket var avgörande för formandet av en ny yrkeskår, folkskollärarna.

²³⁶ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 4, vol. 13, 1924. Hall, R B, *Sveriges allmänna folkskolestadgar 1842–1921*, s. 3–15.

²³⁷ *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årgång 15 vol. 45–46, 1935. Hall, R B, *Folkpedagogiska utlåtanden*, s. 223 ff.

²³⁸ Folkskolepropositionen, Riksdagstrycket 1840–41, proposition 7.

Bilagor

Bilaga 1. Markegångspriser

Följande markegångspriser för åren 1812, 1825 och 1839 har använts som omvandlingstal vid databehandlingen av de ursprungliga uppgifterna om löneförmåner in natura. Endast medeltalet av korn och råg återges här, eftersom denna kombination var den vanligaste som lärarlön. För Malmöhus län är även medeltalet för år 1770 redovisat. I Kopparbergs län var havre relativt vanligt som betalningsmedel. Markegångspriset på havre var där 3,50 rdr rgs per tunna år 1812 och 7,75 rdr rgs år 1839. Markegångspriserna är hämtade ur Lennart Jörbergs verk om svensk prishistoria, *A History of prices in Sweden 1732–1914*, volume 1.

<i>Stift</i> Län	<i>År</i>	rdr rgs per tunna, i medel- tal av korn och råg	sk per kappe, i medeltal av korn och råg
Lunds			
Malmöhus	1770	5,25	7
	1812	12	15,95
	1825	6	7,95
	1839	9,25	12,25
Kristianstad	1812	13,5	18
	1825	7,62	10,15
	1839	10,25	13,8
Blekinge	1812	15	19
	1825	9	11,95
	1839	12,25	16,3
Växjö			
Kronobergs	1812	14,22	18,97
	1825	9,25	12,3
	1839	12	15,91
Jönköpings	1812	17	22,6
	1825	9,12	12,15
	1839	11,25	14,95
Kalmar	1812	13,25	17,6
	1825	8	10,65
	1839	9,62	14,15
Göteborgs			
Göteborgs och Bohus	1812	15,68	20,92
	1825	7,82	10,4
	1839	10,5	13,25

Hallands	1812	14,37	19,15
	1825	8,37	11,15
	1839	9,87	12,93
Älvsborgs	1812	16	21,15
	1825	9,25	12,3
	1839	11,5	15,65
Västerås			
Västmanlands	1812	13,25	17,6
	1825	9	12
	1839	11,37	15,15
Kopparbergs	1812	13,5	18
	1825	11	14,65
	1839	14	18,5
Närke	1812	14	18,65
	1825	10,32	13,75
	1839	11,62	15,5
Nora+ Lindes bergslag	1812	14,5	18,95
	1825	10,72	14,27
	1839	12,06	16
Härnösand			
Jämtlands	1812	5,37	7,15
	1825	11,12	14,8
	1839	12,25	16,25
Ångermanlands	1812	1,7	2,23
	1825	6,47	8,61
	1839	6,87	9
Västernorrlands	1812	12,23	16,3
	1825	9,82	13,05
	1839	12	15,9
Norrbottens	1812	12,25	16,3
	1825	11	14,65
	1839	12,5	16,65
Västerbottens	1812	13,37	17,8
	1825	10,6	14,07
	1839	13,75	18,25

Bilaga 2. Antal socknar och byar som givit svar på databearbetade variabler

<i>Uppgift om</i>	<i>År</i>	<i>Lu</i>	<i>Vö</i>	<i>Ka</i>	<i>Gö</i>	<i>Vs</i>	<i>Hä</i>	<i>Summa</i>
<i>Invånarantal</i>	1812	382	113	49	104	87	99	837
	1825							
	1839	585	92	13	36	84	27	837
<i>Barnantal 5–15 år</i>	1812	413	114	51	104	87	99	868
	1825							
	1839	546	90	13	35	80	26	790
<i>Antal barn i skola</i>	1812	269	2	3	13	40	6	333
	1825	4	2		2	4	1	13
	1839	478	28	10	16	62	13	607
<i>Lärare</i>								
fasta	1812	106	2	1	10	25	1	145
	1825	156				1		157
	1839	435	10	5	11	28	9	498
ambulatoriska	1812	220	22	18	45	12	18	335
	1825	134	1			1		135
	1839	130	38	4	14	23	9	218
präst/klockare	1812	48	15	11	4	33	8	119
	1825	4				1		5
	1839	9	33	8	5	33	9	97
frivilliga	1812	29	45	27	28	60	32	221
	1825							
	1839	9	4		4	4	4	25
föräldrar	1812	32	106	30	75	38	84	385
	1825							
	1839	4						4
<i>Skolhus</i>								
byggt av förs	1812	1	1		1	6		9
	1825	2						2
	1839	17	2	1	2		1	23
byggt privat	1812	22	1			3		26
	1825	5		4	1			6
	1839	24	2		6	4	3	39

underhåll av förs	1812			1		4		5
	1825							
	1839	159	2	2	2			165
underhåll, privat	1812	2						2
	1825		1		1	1		3
	1839	57	5		4		1	67
i sockenstugan	1812	4		1		16	1	22
	1825	4						4
	1839	4	12			14		30
i lärarens hus	1812	11		2		3	1	17
	1825	9						9
	1839	26				3		29
<i>Skoltid,</i>								
mån/år per barn	1812	14	1	7	7	9	5	43
	1825	3	2			3		8
	1839	233	28	3	7	20	12	303
år per barn	1812				1			1
	1825							
	1839	238	6	5	9	18	2	278
<i>Naturaförmåner</i>								
Husrum	1812	48	4	9	18	26	8	113
	1825	14	5		2	11		32
	1839	61	19	1	12	26	3	122
Föda	1812	104	5	9	14	19	14	165
	1825	25	4			2		31
	1839	52	31	1	7	23	4	118
Bränsle	1812	70		2	2	8		82
	1825	71			1	4		76
	1839	160	5		66	13	1	185
Åkertäppa	1812	5				1		6
	1825	66				1		67
	1839	88	3		3	11	1	106
Kollekt	1812	3	1	1		6		11
	1825	3	1	1	2	5		12
	1839	5	3	1	1	4		14
Gåvor	1812							
	1825							
	1839	4	2			2		8

Lön

totalt i pengar	1812	3		1	11			15
	1825	2	6	3	3	6	1	21
	1839	2		1		9		12
dito in natura	1812							
	1825	2				2		4
	1839	2				1		3
av förs/år	1812	19		1		3		23
	1825	59				2		61
	1839	144	4	3	3	8		162
dito in natura	1812	61			4	10		75
	1825	244			2	10		256
	1839	427	26	7	8	15	2	485
av föräldr/år	1812	2					3	5
	1825	2						2
	1839	28	4	1	1	6		40
dito in natura	1812							
	1825	3						3
	1839	7						7
enl överensk	1812	164	12	17	7	20	12	232
	1825	66	2	1				69
	1839	32	1	1	5	13	3	55
Avgift per								
åbobarn/år	1812	21	1	3	1	2		28
	1825	13		1		3		17
	1839	123	3		5	7	4	137
dito in natura	1812	42		2		2		46
	1825	57						57
	1839	108	3			2	1	114
torparbarn /år	1812	29	1	3	1	2		36
	1825	32		1		3		36
	1839	215	3			1		219
åbobarn/mån	1812	92	2	2	8	30	4	138
	1825	44				1		45
	1839	187	60	6	16	22	11	302
dito in natura	1812	2					11	13
	1825	6						6
	1839		1					1

torparbarn /mån	1812	40	2	1	8	29	4	84
	1825	72						72
	1839	195	39			3		237
hemman/år	1812	5				1		6
	1825	4	1					5
	1839	7	3		3			13
dito in natura	1812	82				4	2	88
	1825	39				3		42
	1839	46	10			3	1	60
torpare/år	1812	14					1	15
	1825	1						1
	1839	8	2					10
<i>Privat donation</i>								
/år i pengar	1812	8	1	1	1	6	1	18
	1825	6	1		3	8		18
	1839	24	2	1	6	11		44
/år in natura	1812	17				5	1	23
	1825	2				3		5
	1839	32	6		2	6	4	50
engångs i pengar	1812	12	4	2		3	1	22
	1825	9	9	1	7	14	1	41
	1839	19	11	1	9	8	4	52
engångs in natura	1812					1		1
	1825		3		1	5		9
	1839	1	2			1		4
av jord (hemman)	1812	1	1	1	2	2		7
	1825	1	2	1	4	1		9
	1839	1	2	1	2	2		8
av jord (mantal)	1812							
	1825		1	1		1		3
	1839		1			1		2
av jord (kappland)	1812				2	3		5
	1825					7		7
	1839	3				2		5
<i>Ränta av fond</i>	1812	10		3		8	1	22
	1825	4				6		10
	1839	16	7		11	11	5	50
<i>Skolfond/år</i>	1812		1					1

	1825							
	1839	10		3	2	2		17
<i>Skolfond</i>	1812	6	3	1	5	5	1	21
	1825	3	4	3	2	8	1	21
	1839	5	6	4	7	16	3	41
<i>Fattigkassa</i>	1812						1	1
	1825			2		3		5
	1839	5	4	2		5		16
<i>Sockenmagasin</i>	1812		1			5		6
	1825		1			6		7
	1839	22	10	5		8		25
<i>Kronotionde</i>	1812			1		12		13
	1825			1		10		11
	1839	4		1		16		21
<i>Kyrkotionde</i>	1812	12				1		13
	1825	10			1	1		12
	1839	43			2			45
<i>Statliga bidrag</i>	1812						1	1
	1825							
	1839							

Bilaga 3 Procentuell förändring av antalet barn mellan 5 och 15 år
1800–1840

<i>Stift, län, härad/kontrakt</i>	1800– 1810	1810– 1820	1820– 1830	1830– 1840	1810– 1840
	%	%	%	%	%
<i>Lunds stift</i>					48
<i>Malmöhus län</i>					
Oxie härad	21,8	16,3	9	20,2	52,4
Skytts härad	1,4	16,1	31,2	15,5	75,9
Torna härad	26,3	5	24,3	15,9	51,3
Bara härad	17,5	20,7	30,2	3,6	62,7
Wemmenhögs härad	13,6	4,8	32,7	-5,9	30,9
Ljunit/Herrestads härad	-16,3	14,6	35,7	-4,3	48,8
Frosta härad	6,8	5,2	20,9	2,5	30,4
Färs härad	14	6,6	26	4,7	40,6
Onsjö härad	18,5	14,2	40,7	-2,5	56,6
Harjagers härad	24,6	13,1	33,7	-3,9	45,3
Rönnebergs härad	3,6	19,1	22,3	5	52,9
Luggude härad	4,6	10,5	18,2	7,2	40
<i>Totalt</i>	10,7	11,1	26,4	4,5	46,8
<i>Kristianstad län</i>					
Albo/Jerrestads härad	-3,1	18,4	27,3	4,5	57,6
Ingelstads härad	1,4	13,4	34,3	7,1	63,2
Södra Åsbo härad	-10,6	23	30,1	2,4	63,9
Norra Åsbo härad	14,4	5,5	26,8	6,2	42
Bjäre härad	8,3	16,4	10,8	4,9	35,2
Västra Göinge härad	11,4	5,6	23,3	8,6	41,4
Östra Göinge härad	-3	11,6	32,1	15,9	70,8
Villands härad	-14,6	15,4	27,5	0,5	33,5
Gärds härad	12,3	6,4	18,5	5,9	47,9
<i>Totalt</i>	1,7	11,8	25,7	6,5	49,7
<i>Blekinge län</i>					
Östra härad	14,6	15,4	25,9	0,1	45,4
Medelstads härad	13	7,5	33,7	-5,3	35,9

Bräkne/Lister härad	3,7	19,6	35,6	-5,3	53,6
<i>Totalt</i>	9	14,7	32,7	-4,1	46
Växjö stift					50
<i>Jönköpings län</i>					
Tveta härad	-27,7	3,5	3,4	4,6	44,5
Östbo härad	-5,2	4,8	23,7	4,4	35,3
Västbo härad	-11,1	1,1	38,9	10,1	54,7
Västra härad	0	3,5	38,2	8,6	55,3
Östra härad	7,4	-8,8	39,3	10,9	40,9
Wista härad	-8,6	16,9	24,9	15,1	68,2
<i>Totalt</i>	-7,1	1,5	34,3	8,6	48
<i>Kronobergs län</i>					
Kinnevads härad	-10,5	1,3	43,1	8,9	57,9
Allbo härad	-4,7	9,4	35,9	6,9	59
Sunnerbo härad	-7,8	11,3	30,1	10,2	59,6
Konga härad	-8,8	12,3	28,6	13,6	64,1
Norrvidinge härad	-2	-0,3	19,6	5	25,1
Uppvidinge härad	11,3	4,4	14,6	9,7	31,4
<i>Totalt</i>	-4,3	7,9	29	9,6	52,5
Kalmar stift					36
<i>Kalmar län</i>					
Norra Möre härad	16,6	2,4	20,1	-4,3	17,8
Södra Möre härad	2,9	8,5	29,9	2,4	44,4
Stranda härad	20,5	1,4	17,9	9,9	31,4
Handbörds härad	10,9	8,9	12,1	6,7	30,3
Ölands norra härad	9,4	15,8	23,2	9,5	56,2
Medel härad	6,7	7,6	20,6	3,4	34,2
Ölands västra härad	-1,1	16,5	21,8	-0,3	41,5
Ölands östra härad	0,8	7	25,2	-3,2	29,7
<i>Totalt</i>	8,2	7,6	22,4	3,2	36
Göteborgs stift					41
<i>Göteborgs- och Bohus län</i>					
Domprosteriets kontrakt	-17,5	10,7	63,7	0,2	81,5
Norra Elfsyssels kontrakt	-44,7	0,3	-36,8	9,8	-30,8
Södra Elfsyssels kontrakt	-	-6,8	11,3	19,7	24,1
Wikornes kontrakt	-12,7	9,3	50,9	8,4	78,7
<i>Totalt</i>	-7,9	2,4	31,6	9,5	30,8
<i>Hallands län</i>					

Fjäre/Wiske kontrakt	1	1,5	29,5	9	43,3
Varbergs kontrakt	-11,4	0,8	30,8	5,4	39
Halmstad/Åhrstads kontrakt	-6,8	2,4	19,8	6,3	30,4
Laholms kontrakt	-7	3,1	17,9	18,8	44,4
<i>Totalt</i>	-6	1,8	25,2	9,6	39,7
<i>Älvsborgs län</i>					
Marks kontrakt	0,5	0,9	51,4	29,8	98,2
Kinds prosteri	-9,4	-3,8	37,5	1,2	33,8
Domprosteriet	-0,6	1,5	43,6	-13,3	26,4
<i>Totalt</i>	-3,5	-0,5	44	5,4	51
<i>Västerås stift</i>					
<i>Örebro län</i>					
Fellingsbro kontrakt	33,4	-6,2	32,8	13,1	40,8
Nora kontrakt	-9,7	-6,5	48	5,2	45,6
<i>Totalt</i>	6,2	-6,4	41	8,7	43,4
<i>Västmanlands län</i>					
Domprosteriet	-30,2	-1,2	1	0,7	0,5
Köpings kontrakt	-8,3	2,6	25,5	-8,2	18,3
Arboga kontrakt	-22,1	7,4	27,7	-10	23,4
Fellingsbro kontrakt	46,6	17,8	27	1,3	51,4
Vesterfernebo kontrakt	-11,4	2,8	16,8	3,6	24,4
Sala kontrakt	-24,2	12,3	2,5	-11,8	1,5
Munktorps prosteri	6,8	2	12,9	-6,9	7,1
<i>Totalt</i>	-14,5	3,5	14	-4,5	12,7
<i>Stora Kopparbergs län</i>					
Västerdals kontrakt	-8,4	-0,7	32,6	8,4	42,7
Mora kontrakt	-12,1	1,1	28,7	-2,8	26,5
Stora Tuna kontrakt	-15,8	2,8	17	-5	14,2
Leksands kontrakt	-36	36,8	15,2	2,6	61,6
Rättviks kontrakt	-20,7	1,5	27,4	-2,5	26,1
Hedemora kontrakt	-42,1	45,1	31,7	-2,7	85,9
Norrbärkes prosteri	-	-	35,5	3,7	-
<i>Totalt</i>	-33,8	30,8	25,6	0,1	64,1

Härnösands stift**63**

<i>Jämtlands län</i>					inte medtaget
<i>Västernorrlands län</i>					ofullständiga uppgifter
<i>Gävleborgs län</i>					ofullständiga uppgifter
<i>delar av Västerbottens län</i>					ofullständiga uppgifter
<i>Västerbottens län</i>					
Västerbottens 1a prosteri	- 14,8	35,1	8,4	68,1	
dito lappska	- 16	-	-	65,1	
Västerbottens 2a prosteri	- 11	47,1	15,1	88	
dito lappska ¹	- 28,3	22,3	12,2	76	
Norra Ångermanlands prosteri	- 136,2	25,4	-25,5	120,6	
<i>Totalt</i>	- 26,5	28,1	11,3	80,3	
<i>Norrbottens län</i>					
Västerbottens 2a prosteri	- 10,1	31,9	10,2	60,1	
Västerbottens 3e prosteri	- 0,4	15,2	34,4	55,4	
dito lappska	- 1,5	9,9	-35,7	-28,3	
Västerbottens 4e prosteri	- 9,5	37,5	-7	40,2	
dito lappska	- 6	11,2	19,7	41,1	
<i>Totalt</i>	- 4,5	22,8	14	46,2	

¹Den kyrkliga indelningen i Norrland följde den gamla landskapsorganisationen och inte länsindelningen. Norrbottens länsgräns, som tillkom 1810, skar genom Västerbottens 2a prosteri. Genom ett kungligt brev 10 februari 1837 överfördes det lappska 2a prosteriet till Norrbotten. Men av praktiska skäl redovisas det här på samma ställe för alla åren.

Källa: Tabellverkets tabeller 1749-1859

Förteckning över tabeller, kartor och bilder

Tabeller

Tabell 1. Antal socknar i de undersökta stiftet	45
Tabell 2. Antal socknar och byar som lämnat uppgift 1812 och 1839.....	45
Tabell 3. Antal socknar och byar som rapporterat antal barn 5-15 år.....	46
Tabell 4. Antal barn 5-15 år 1812 och 1839.....	47
Tabell 5. Antal barn i Lunds stift 1839.....	48
Tabell 6. Variabler i databearbetningen.....	52
Tabell 7. Antal uppgifter som rapporterades år 1812	54
Tabell 8. Skolhus i Lunds stift enligt sockenrapporterna 1768.....	68
Tabell 9. Antal barn som undervisades av klockaren i Skerike 1749-59	78
Tabell 10. Journal över skolbarn i Norbergs by 1760-1775	81
Tabell 11. Lärare, skolbarn och skoltid i Karbenning 1755-1764	82
Tabell 12. Invånarantal, barn 5-15 år och skolbarn 1812.....	91
Tabell 13. Antal skolbarn i Lunds stift 1812	92
Tabell 14. Undervisningstid (medeltal), redovisad 1812.....	93
Tabell 15. Lärarkategorier 1812.....	94
Tabell 16. Antal lärare och skolbarn per lärare i fasta skolor, Lunds stift 1812..	96
Tabell 17. Skolhus som inrättats i Lunds stift 1727-1814.....	99
Tabell 18. Exempel på bidrag till lärarnas kost i Lunds stift 1812.....	112
Tabell 19. Exempel på bidrag till lärarnas bränsle i Lunds stift 1812.....	112
Tabell 20. Procentuell fördelning av naturaförmåner på lärarkategorier i Lunds stift 1812.....	113
Tabell 21. Antal socknar med naturaförmåner 1812.....	113
Tabell 22. Fördelning av medelavgifter/år i sk rgs 1812.....	115
Tabell 23. Behållning av donationer och skolfonder i rdr rgs, 1812.....	117
Tabell 24. Influtna medel vid spannmålsauktion i Transtrand 1779-1784.....	137
Tabell 25. Lärarlön i Transtrand 1781-1784 och 1790-1812	138
Tabell 26. Skolkassans behållning och utbetalade lärarlöner i Vika 1775-1803.....	142
Tabell 27. Vika skolkassas inkomster 1804-1815.....	143
Tabell 28. Folkundervisningens tillstånd i Lunds stift 1839	159
Tabell 29. Procentuell förändring av antalet barn mellan 5 och 15 år 1800-1840	161
Tabell 30. Barn 5-15 år och skolbarn 1812 och 1839.....	165
Tabell 31. Antal skolbarn i Lunds stift 1812 och 1839.....	166
Tabell 32. Antal lärare i fasta skolor och skolbarn per lärare i Lunds stift 1812 och 1839.....	167

Tabell 33. Antal skolbarn i medeltal per lärare (fast, ambulatorisk eller klockare/präst)	168
Tabell 34. Procentuell andel skolbarn av antalet barn i åldern 5-15 år.....	168
Tabell 35. Antal lärare av olika kategorier 1812 och 1839	169
Tabell 36. Undervisningstid i antal månader per år och skolbarn i medeltal...	170
Tabell 37. Skoltid i antal år per skolbarn i medeltal	171
Tabell 38. Antal socknar med naturaförmåner 1812 och 1839	172
Tabell 39. Lön till fasta lärare i rdr bco 1839, enligt uppfostringskommitténs sammanställning.....	175
Tabell 40. Lön till amb lärare i rdr bco 1839, enligt uppfostringskommitténs sammanställning.....	175
Tabell 41. Beräknad årlig lärarlön i rdr rgs i medeltal (av antal uppgiftslämnande orter).....	176
Tabell 42. Beräknade "veckopengar" i rdr rgs av skolbarnen i Lunds stift 1839	177
Tabell 43. Medelavgifter/år till läraren av sockenborna resp av föräldrarna i Lunds stift 1839	178
Tabell 44. Avgifter per barn i Lunds stift 1812, 1825 och 1839.....	180
Tabell 45. De vanligast förekommande avgifterna i Lunds stift	181
Tabell 46. Medelavgifter/år till läraren av sockenborna resp föräldrarna i Västerås stift 1839.....	182
Tabell 47. Fasta och stående skolor i Lunds stift 1815-1826 och 1827-1839	183
Tabell 48. Behållning av donationer av privatpersoner samt i skolfonder.....	198
Tabell 49. Årliga medelbidrag i rdr rgs av andra än sockenborna och föräldrarna 1839	199
Tabell 50. Församlingar, som saknar fast skola och lärare, i Kalmar stift 1839-1841.....	201
Tabell 51. Terminsavgifter i Säve socken 1820-1831 och 1835-1841.....	205
Tabell 52. Vika skolkassa 1816-1835.....	207
Tabell 53. Skoltid och lärarlön i Transtrand 1813-1840	208
Tabell 54. Antal fasta skolor i Lunds stift 1727-1839.....	220

Kartor

Karta 1. Folkundervisningens utbredning i Västmanlands län enlig uppfostringskommissionen 1768.....	65
Karta 2. Skolhus i Skåne byggda 1727-1769.....	67
Karta 3. Antal skolhus i Skåne, byggda 1727-1814	101
Karta 4. Skolhus i Skåne 1770-1814.....	102
Karta 5. Karta över förhållandena i Kalmar län 1812.....	105
Karta 6. Karta över förhållandena i Kronobergs län 1812.....	106
Karta 7. Karta över förhållandena i Jönköpings län 1812	107
Karta 8. Karta över förhållandena i Västmanlands län 1812.....	108
Karta 9. Karta över förhållandena i Örebro län 1812	109
Karta 10. Karta över förhållandena i Kopparbergs län 1812.....	110

Karta 11. Antal skolhus i Skåne, byggda 1815–1826 och fasta skolor 1827–1839.....	185
Karta 12. Kalmar stift, Kalmar län 1839.....	186
Karta 13. Växjö stift, Kronobergs län 1839.....	187
Karta 14. Växjö stift, Jönköpings län, 1839.....	188
Karta 15. Västerås stift, Västmanlands län 1839.....	189
Karta 16. Västerås stift, Örebro län 1839.....	190
Karta 17. Västerås stift, Kopparbergs län 1839.....	191

Bilder

Bild 1. Utdrag ur kungligt brev, daterat 19 februari 1768.....	57
Bild 4. Rapport från Heds socken i Köping 1768.....	80
Bild 17. Thomas Gustav Bjurlings testamente 1797.....	132
Bild 18. Rapport 1839 från Gunnilbo församling, Västerås stift.....	158
Bild 19. Barn i skolåldern.....	164
Bild 27. Kostnadsförslag för Frölichska Skolinrättningen 1834.....	194

Figurer

Figur 1. Lärare i Lunds stift.....	216
------------------------------------	-----

Förkortningar

Ra	Riksarkivet
L La	Lunds landsarkiv
L Da	Lunds domkapitelsarkiv
V Da	Växjö domkapitelsarkiv
G La	Göteborgs landsarkiv
U La	Uppsala landsarkiv
VsDa	Västerås domkapitelsarkiv
H La	Härnösands landsarkiv
H Da	Härnösands domkapitelsarkiv
Ö La	Östersunds landsarkiv
K B	Konungens befallningshavande, landshövdingen
Kungl Maj:t	Kunglig Majestät, kronan
smt	silvermynt
kmt	kopparmynt
rdr rgs	riksdaler riksgälds
rdr bco	riksdaler banco
rst	runstycken
sk	skilling
avg	avgift
in nat	in natura
don	donation
e ö	efter överenskommelse
amb	ambulatorisk
mån	månad
ht	hösttermin
vt	vårtermin
underv	undervisning
inv	invånare
b	barn
förs	församling
priv	privat(person)
underh	underhåll(et)

Mått, mynt och vikt

Yta

1 tunnland (motsvarande en areal för en tunnans utsäde) = 32 kappland = 56 000 fot² = 0,4936 hektar = 49,36 ar = 4936 m²

1 spannland = 20 snesland = 29,39 ar

1 skäppland (även kallat trö i Dalarna och Härjedalen) = ca 1/6 tunnland = ca 8 ar

1 snesland (gammalt ytmått på jord i Dalarna) = 10 bandland = 360 aln²

Rymd

1 "spannmålstunna" (torra varor) = 6 skäppor = 32 kappar = 146,35 l

1 "sillatunna" (våta varor) = 4 fjärdingar = 48 kannor = 125,62 l

1 kappe = 4,58 l

1 kanna = 2,62 l

1 jumfru (jungfru) = 1/32 kanna = 8,17 cl

1 stop = 2 halvstop = 1/2 kanna = 4 kvarter = 16 jumfrur

Vikt

1 äcka = 1 lass; för hö = ca 25 lispund

1 lispund = 20 skålpund = 8,5 kg

Mynt

1 daler = 4 mark = 32 öre

1 styver = 1 öre smt; efter 1802 = 1/6 sk bco

1 riksdaler = 48 skillingar; 1 skilling = 12 runstycken

1 riksdaler = 3 daler silvermynt (smt) = 9 daler kopparmynt (kmt) före 1776

1 riksdaler banco (rdr bco) = 1,5 riksdaler riksgälds (rdr rgs) efter 1803

rikdaler (rdr) specie fr o m 1776 = 6 daler smt = 18 daler kmt

fr o m 1834 = 2 2/3 rdr bco = 4 rdr rgs

Källor

- Uppfostringskommissionen av 1770, Handlingar angående undervisning för allmogens barn (Riksarkivet =Ra)
- Uppfostringskommittén 1812, vol 18–20 (Ra)
- Kommittén till överseende av riktets allmänna undervisningsverk av 1825:
- a Uppgifter om folkskolorna 1826–1827 (Ra)
 - b Utlåtanden rörande kommitténs betänkande (Ra)
- E. D. Handlingar 1842 4/6, läns- och stiftsstyrelserna om förslag till folkskolelag (Ra)
- Kanslersgilletts arkiv, avgjorda mål 1801–1803 samt sammandrag och översikter (Ra)
- Kanslistyrelsens arkiv, E:VIII 8–125: Kyrko- och skolärenden rörande lappmarken (Ra)
- Lunds domkapitels arkiv E III: 34, 36, 48–52 (Lunds landsarkiv = L La)
- Växjö domkapitels arkiv GIII:1–7, handlingar angående folkskolor 1824–1847 (Växjö)
- Västerås domkapitels arkiv E I: 7, 1769 (Västerås)
- Härnösands domkapitels arkiv G I: 1–14, skolräkenskaper och G III: skrivelser angående folksolor i Västerbottens län 1820–1825 (Härnösand)
- Tabellverkets tabeller 1749–1859. Film nr 115–124, Kungliga Tabellkommissionens folkmängdstabeller, Statistiska Centralbyrån, Stockholm

**Kyrkoarkivens skolhandlingar, förvarade i Göteborgs landsarkiv (G La)
för Göteborgs stift (Göteborgs- och Bohus samt Älvsborgs län)**

<i>Socken</i>	<i>Källa</i>	<i>År</i>	<i>Ark nr</i>
<i>Angered</i>	Protokoll och handlingar.		
	Omröstningslängd 6/5 1862 ang skola	1832–1868	EIV:1
<i>Berghem</i>	Examenskataloger	1818	KIV:1
<i>Bergum</i>	Skolrådsprotokoll och handlingar	1837	KIV:1
<i>Fuxarne</i>	Verifikationer till Lilla Edets skola i Rommele	1832. 1859	LII:1
<i>Fässberg</i>	Om underlåtenhet att betala ränta; ur domboken 17/2	1830	KI:1
<i>Gällstad</i>	Skolstyrelsens handlingar	1813	E IV:1
<i>Istorp</i>	Skolrådsprotokoll och handlingar: Frölichs testamente	1827	LII:2
	Handlingar i samband med detta	1829–1839	
	Gällstämmaprotokoll 16/3	1829	
	Direktionens protokoll skolkassans ställning	1829–1891	LII:1
<i>Lerum</i>	Skolstyrelsen och skoldirektionens protokoll och handlingar	1837–1849	KIV:1
	Originaldonationsbrev av Anna och Samuel Bagge	1812	KIV:1
	av Peter Bagge 10/9	1816	
	av Anna Bagge 31/3	1819	
	Skolordning	1814	
<i>Lundby</i>	Inkomster och utgifter: insamlade gåvor medel och kostnaderna för material till skolhuset 1839	1839–1850	LII:1
<i>Lundby, Stora</i>	Sockenstämmoprotokoll 6/10 1813	1763–1820	P:1
<i>Rommele</i>	Handlingar bl a förteckning över barnen och om- och tillbyggnad av skolhuset 19/6 1834	1769–1834	KIV:1
<i>Sätilla</i>	Sammandrag över kassaräkningen för Setheliska skolan	1770–1834	
	Verifikationer till skolräkenskaperna	1836	LII:4
	Protokollsbok	1802–1831	LII:2
<i>Säve</i>	Skolrådshandlingar	1818–1863	KIV:1
	Stjerncreutzska skolan, bl a terminspengar redovisade för varje barn	1828–1863	LIV:1
		1820–1875	LII:1
<i>Ugglum</i>	Räkenskaper	1832–1882	LIIa:1
<i>Ödsmål</i>	Skolkassa	1815–1834	LII:1
<i>Örby</i>	Lärlön, reparation och inköp	1837–1855	LII:3
	Räkenskaper	1816–1860	LII:2
	Sockenstämmoprotokoll	1769–1804	KI:1
	Sockenstämmoprotokoll	1800–1823	KI:2

Kyrkoarkivens skolhandlingar, förvarade i Uppsala landsarkiv, för Västerås stift.

Flera socknar i Dalarna var undantagna från skyldigheten att leverera in arkivalierna till landsarkivet, varför eventuella handlingar torde förvaras i respektive sockenarkiv.

<i>Socken</i>	<i>Källa</i>	<i>År</i>	<i>Ark nr</i>
<i>Aspeboda</i>	Skolräkenskaper	1797–1816	LII:1
	Prästvalshandlingar: skolhandlingar s 40	1741–1832	M:1
<i>Avesta</i>	Handlingar rörande skolväsendet	1652–1873	P:6
	Avesta skolas inskrivningsbok	1831–1853	KIV:1
<i>Björkskog</i>	Skolans räkenskaper	1713–1828	LII:1
	Skuldbok för skolkassorna		LII:2
	Längder över skolungdom	1712–1778	KIV:1
<i>Bro</i>	Förteckning på barn som begynt läsa i bok		KIV, AI:1
	<i>Dingtuna</i>	Räkenskaper för skola	LII:1
<i>Gunnilbo</i>	Sammanskott till fond för barnalärare	1799–1848	LII:2
		1799–1802	
	Sockenstämmoprotokoll	1793–1802	KI:2
	Skrivelser från myndigheter: Tvist om skolfond	1722–1775	J:6
	Skolrådsprotokoll, handlingar Kyrkoräkenskaper, särskilt omkostnadsräkning för skolhus 1852–1862	1832–1848	LI:14
<i>Garpenberg</i>	Sockenstämmoprotokoll: Skolräkenskaper 1796–1800	1783–1836	KI:5
<i>Haraker</i>	Inventarieförteckning för kyrkskolan, s 107	1831	N:2
<i>Hedemora</i>	Fattigräkenskaper	1744–1796	LIII:5
<i>Himmeta</i>	Fattigskolkassans inkomst- och utgifts-special	1830–1843	LII:1
	<i>Hossjö</i>	Skolräkenskaper	1765–1847
<i>Hubbo</i>	Skolräkenskaper	1780–1792	LII:2
	Skolräkenskaper	1832–1859	LII:3
	Handlingar angående Hossjö skol-inrättning	1737–1768	O:2
	Handlingar angående Hossjö skol-inrättning	1750–1783	J:1
	Handlingar angående Hossjö skol-inrättning	1763–1805	KIV:1
<i>Husby</i>	Handlingar rörande skolan	1807–1876	KIV:1
	Skoljournaler och examensprotokoll	1830–1851	KIV:2
<i>Karbenning</i>	Fattiga soldatbarns kassa	1769–1856	LV a:1
	Handlingar rörande kyrkan:		O:5
	Handlingar rörande skolväsendet	1837–1869	
	Intressebok	1775–1832	LI:6
	Skolbarnsförhör (ingår i längder över nattvardsungdom)	1756–17644	DI:1

	Sockenstämmoprotokoll	1789–1802	KI:2	
<i>Kolbäck</i>	Kolbäckskyrkas barnkassas räkenskaper	1790–1825	LV:1	
	Kolbäckskyrkas barnkassas räkenskaper	1825–1856	LV:4	
	Sockenstämmoprotokoll, se 6/3 1774.	1774–1794	LI:1	
	Innehåller Axelssonska fattig- och skolmagasinet	1818		
<i>Kumla</i> <i>Kung Karl</i>	Räkenskaper för skolan 1781–1876	LII:1		
	Scholae-bok	1815–1851	A:1	
	Handlingar:		O:1	
	Innehåller Th G Bjurlings testamente till en skola i församlingen	1797		
	Skolräkenskaper	1805–1873	LII:1	
	Handlingar rörande skolväsendet	1808–1849	KIV:1	
<i>Kärrobo</i>	Kvittensbok	1733–1785	LII:1	
	Skolräkenskaper	1733–1887	LII:2	
	och handlingar om en donation	1727–1763		
	Verifikationer till skolräkenskaperna	1831–1888	LII:3	
	Huvudräkning	1771–1779	LI:8	
	samt om H Ch Cruus donation	1727		
	liksom även längd å skolbarn	1808–1814		
		1816–1839		
		längd å skolbarn	1775,1728	
			1736–1812	KIV:1
<i>Köping</i>	Skolräkenskaper	1836–1842	LII	
	Skolbyggnadsräkenskaper	1836–1842		
	Dagsverksjournal	1837–1841		
<i>Medåker</i>	Om Qvarnströmska testamentet samt skolkassans räkenskaper	1839–1869	LIII:6	
<i>Munktorp</i>	Handlingar, förteckning på skolbarn,			
	Viksells donationsbrev	1700–1828	J:3	
<i>Nora</i>	Förteckning över skolbarn	1818–1840	KIII:1	
	Special för skolkassan	1820–1841	KLL:1	
	Huvudräkning för skolkassan	1820–1861		
<i>Norberg</i>	Journal över skolbarnen	1760–1762		
		1767–1775	KIV	
<i>Ryttern</i>	Kungl brev om komministersysslan förenad med lärarsysslan	1834	KIV	
<i>Skerike</i>	Skolkassans räkenskapsbok, med bl a en förteckning över influtna medel till skolan	1813–1869	LII:1	
		1804–1806	PII:4	
	Förteckning över influtna medel till skolan	1804–1806	PII:5	
	Förteckning över skolbarn jämte examensbok	1749–1759	DII:2	
	Skolmatrikel	1779–1893	KIV:2	
<i>Skinnskatteberg</i> <i>Svedvi</i>	Inkomst- och utgiftsspecial	1821–1842	LII:1	
	Räkning över Svedvi skolfond	1832–1842		
	Redogörelse för skolfondens tillkomst	1821		
	Diverse uppgifter rörande skolfonden	1821–1840		
	Skrivelser från myndigheter rörande			

	E Norbergs donation 1833		
	till skolfonden	1800–1834	J:6
Särna	Folkskolans katalog och betygsbok	1750–1776	P:1
	Kataloger för Särna, Hede och Idre skolor	1837–1842	KIV:1
	Berättelse om folkundervisningens ordnande i Torstuna	1787–1874	O:4
Torstuna	Terminskatalog	1748–1820	KIV:1
Torsång	Terminskatalog	1826, 1829	KIV:2
	Skoljournal	1826	KIV:3
Transtrand	Skolkassans special	1778–1849	LII:1
	Skolkassans verifikationer	1779–1784	LI:2
Venjan	Lysnings- och vigselbok.	1734–1775	E:1
	Innehåller även skolkassornas huvudräkning	1822–1843	
	samt skuldbok	1822–1846	
Vika	Skolfondsräkning	1764–1803	LII:1
	Skolkassans inkomster	1784–1815	LII:2
	Skolkassans huvudbok	1803–1942	LII:3
	Skolkassans skuldbok	1804–1833	
	Skolkassans inkomst- och utgiftskladd	1816–1835	LI:13
Västerfärnebo	Handlingar	1835–1875	KIV:1
Västervåla	Skuldbok för den av bergsrådet Söderhjelm donerade fonden vid Engelsbergs bruk	1828–1843	LI:9
Ål	Westbergiska skolkassans special och handlingar angående Anders Westborgs donation	1806–1878	LII:1
		1794–1806	
Ängsö	Handlingar rörande skolväsendet	1833	N:1

Kyrkoarkivens skolhandlingar (inklusive sameskolorna), förvarade i Härnösands landsarkiv, för Härnösands stift.

<i>Socken</i>	<i>Källa</i>	<i>År</i>	<i>Ark nr</i>
<i>Arjeplog</i>	Förteckning över utdelade lapska böcker och premier	1747–1803	DII:1
	Kollekter till konsistoriet och Piteå skolbyggnad	1770–1803	
<i>Borgsjö</i>	Skolrådsprotokoll och handlingar	1777–1803	KIV:1
<i>Boteå</i>	Testamente till skolan	1768–1855	KIV:1
<i>Gällivare</i>	Instruktion för lappmarksskolan	1829	KIV:1
	Förteckning över de byar hos vilka kateketen Per Jernberg lärt ungdomen i bok	1734	KIV:1
<i>Hallen</i>	Kyrkobok, djäknepengar, s 97	1751–1762	C:1
<i>Hammerdal</i>	Sockenstämmoprotokoll:	1693–1787	C:1
	s 48 paragraf 3	1763	KI:1
	s 50	1764	
	s 78	1772	
<i>Indal</i>	Inkomster	1833–1856	LII:1

<i>Jockmökk</i>	Skolmatrikel	1732–1873	KIV:1
	Visitationsprotokoll och handlingar rörande Jockmokks lappskola	1732–1873	KIV:1
	Visitationsprotokoll och handlingar rörande Jockmokks lappskola	1760–1830	KIV:3
	Visitationsprotokoll och handlingar rörande Jockmokks lappskola	1826 1831–1833, 1836–1837	N:1
	Handlingar rörande lappskolan Ekonomiska besiktningar rörande skolbordet	1734, 1818	KIV:4
<i>Karesuando</i>	Strödda räkenskaper för skolkassan	1830–1846	O:2 LIII:1
	Transumt av Kungl Kanslistyrelsens reskript 1/12 1815 och 16/11 1831 angående skolundervisning. Inkomna transumt av Kungl Kanslistyrelsens skrivelser till Kungl Majt angående undervisningsväsendet i Lappmarken	1818–1820, 1824	
	Statistik över barn i skolåldern i Lögdö bruksförsamling		KIV:1
<i>Ljustorp Lycksele</i>	Skolmatrikel för Skytteanska skolan	1839–1851	KIV:1
	Förteckning över skolmästare	1632–1792	LI:1
<i>Nora Selånger</i>	Räkenskaper för kollekt till studerande	1767–1768	AI:1
	Premiekatalog	1838	KIV:1
	Strödda handlingar		O:1
<i>Åsele</i>	Förteckning över skolmästare och kolleger	1737	G:1
	Handlingar angående ... skolväsendet	1801–1832	N:2
	Visitationsprotokoll rörande Åsele lappskola	1729 1742–1820	KIV:1
	Matrikel över lärare och lärjungar	1802	KIVb:2
	Koncept till skrivelse angående Åsele skola	1802	KI:1

Kyrkoarkivens skolhandlingar, förvarade i Östersunds landsarkiv, för Härnösands stift.

<i>Socken</i>	<i>Källa</i>	<i>År</i>	<i>Ark nr</i>
<i>Föllinge Lappskola</i>	Antal skolbarn, undervisningens tillstånd och anhållan om pengar	1769–1794	KIV:1
	Antal skolbarn	1748, 1818	A:1
<i>Kall Oviken</i>	Handlingar angående barnhus	1836	HL:1
	Sockenstämmo- och kyrkorådsprotokoll, s 144 paragraf 6 för 30/4 1807 och 30/4 1811	1777–1825	KI:1
<i>Ragunda</i>	Sockenstämmoprotokoll	1829	KI:1
	Sockenstämmoprotokoll	1835, 1838	KI:2
<i>Rödön</i>	Kyrkoherde Eurenus skrivelse till häradsrätten i Sunne		P:1

Referenser

- Anderson, A C, – Bowman, M J, *Education and economic development*. Aldine Publishing Co, Chicago 1965.
- BiSOS Litt P, *Undervisningsväsendet, folkskolorna 1882–1899*. Bra Böckers lexicon.
- Cipolla, Carlo M, *Literacy and development*. Pelican 1969.
- Emigrationsutredningen, Bilaga IX, *Jordbruksbefolkningen i Sverige 1751–1900*.
- Ernst, Gustaf, *Lunds folkskolor före 1842*. Lund 1942.
- Historiografiskt statistiskt Lexikon.
- Isling, Åke, *Det pedagogiska arvet*. Sobers Förlags AB 1988.
- Johansson, Egil, *Sockenliv i äldre tid. På upptäcktsfärd med datorn*. Liber 1985.
- Jörberg, Lennart, *A history of prices in Sweden 1732–1914, volume 1–2*. CWK Gleerups, Lund 1972.
- K Bs femårsberättelser 1838–1842.
- Klose, Gunilla, *Svensk folkskoleekonomi före 1770*. Utbildningshistoria, utkommer 1992.
- Krantz, Olle, *Historiska nationalräkenskaper för Sverige: Offentlig verksamhet 1800–1980*. Lund 1987.
- Lindmark, Daniel (utg), *1812 års uppfostringskommittés enkät. Svaren från lappmarksförsamlingarna*. Urkunden nr 2 Ångermanland, nr 3 Västerbotten, nr 4 Medelpad, nr 5 Jämtland–Härjedalen. Umeå 1987–1988.
- Lindmark, Daniel (utg), *1812 års uppfostringskommittés enkät. Svaren från lappmarksförsamlingarna*. Urkunden nr 8. Umeå 1988.
- Lövberg, David, *Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet*. Uppsala 1949.
- Nilsson, Anders & Pettersson, Lars, *Education, Knowledge, and Economic Transformation. The Case of Swedish Agriculture 1800–1870*. Lund Papers in Economic History, no 13, 1992.
- Nordisk Familjebok, 2a upplagan.
- Paulsson, Per, *Historik öfver folkundervisningen i Sverige från äldsta till nuvarande tid*. Bonniers, Stockholm 1866.
- Pettersson, Lars, 1842, 1822 eller 1882? Vad är det som bör firas? *Forskning om utbildning*, årgång 18, 4/1991
- Pettersson, Lars, *Frihet, jämlikhet, egendom och Benthan. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*. Studia Historica Upsaliensia 168, 1992.

- Richardson, Gunnar (red), *Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år 1842 – 1992*. Allmänna förlaget, Stockholm 1992.
- Sahlström, Per, *Om folkundervisningen. Framställning till den upplysta allmänheten samt Sveriges Bondestånd*. Stockholm 1833.
- Sandberg, Lars G, *The Case of the Impoverished Sophisticate. Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I*. Journal of Economic History, No 1, 1979.
- Sandin, Bengt, Varför skoltvång? En essä om social och kulturell förändring, barns villkor och 1842 års skolstadga. *Forskning om utbildning*, årgång 18, 4/1991.
- Sandin, Bengt, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*. Arkiv, Lund 1986.
- Sandstedt, Erik, *Prästerskapets ekonomiska och sociala villkor i Lunds stift 1723–1832*. Lund 1986.
- Statistiska centralbyrån, Tabellverkets tabeller: *Folkmängdstabeller 1800–1840*
- Swedlund, R, *Kyrkoarkiven i landsarkivet i Östersund*. Fornskriftssällskapet, Lund 1939.
- Svensk Uppslagsbok, 1a upplagan.
- Svärd, Birgitta, *Primärutbildningens roll i jordbruksomvandling*. D-uppsats vid ekonomisk-historiska institutionen i Lund, 1991.
- Thunander, Gunnar, *Fattigskola–Medborgarskola. Studier i den svenska folkskolans historia med särskild hänsyn till Malmö*. Malmö 1946.
- Warne, Albin, *Svenska folkskolans historia I: Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809*. Stockholm 1940.
- Warne, Albin, *Till folkskolans förhistoria i Sverige*. Stockholm 1929.
- Westling, B Gottfrid W, *Huvuddragen av den svenska folkundervisningens historia*. Stockholm 1900.
- Åmark, Karl, En svensk prishistorisk studie. *Ekonomisk tidskrift*, årgång XXIII, häfte 12.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 3, volym 8, 1923. Haglund, Oliver, *Folkundervisningen i Garpenberg*.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 4, volym 13, 1924. Hall, R B, *Sveriges allmänna folkskolestadgar 1842–1921*.
- Årsböcker i svensk undervisninghistoria, årgång 4, volym 12, 1924. Sahlberg, Th, Häggström, A, Åhs, Olof Sune, *Ur Husby-Rekarne, Kroppa, N Björke, Älvdalens, Silleruds, Odensjö, Tådene och Garpenbergs skolhistoria*.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 5, volym 14, 1925. Sivgård, Gustaf, *Ur Växjö stifts folkundervisningshistoria 1795–1865*.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 7, volym 20, 1927. Oscar I, Geijer, Wallin, Cederschiöld, *Tidiga enhetsskoletankar*.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 15, volym 45–46, 1935. Hall, Rudolf B, *Folkpedagogiska utlåtanden*.

- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 41, volym 103, 1961. Warne, Albin, *Om tillkomsten av vår första folkskolestadga*.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 46, volym 115, 1966. Rönnegård, Sam – Lundberg, Uno, *Folkundervisningen i Leksand och Forshem i äldre tid*.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årgång 49, volym 121, 1969. Sivgård, Gusaf, *Ur Växjö stifts folkundervisningskrönika*.
- Ödmann, Samuel, *Hågkomster. Om disciplinen och levnadssättet vid Växjö skola och gymnasium intill 1780-talet*. Ljus klassiker, 1957.

UTBILDNINGSHISTORISKA MEDDELANDEN

Editores: Esbjörn Larsson & Johannes Westberg

1. Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningens sociala och kulturella historia: Meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen*, 2010.
2. Klose, Gunilla, *Folkundervisningens finansiering före 1842*, (red.) Johannes Westberg, 2011.

